

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2020.

XIV. évfolyam 1–3. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2020. XIV. évfolyam 1–3. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 20/965 2921

E-mail: *barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*

Felelős kiadó: Kustár Zoltán rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)

ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

KUSTÁR ZOLTÁN (főszerkesztő)

BARÁTH BÉLA LEVENTE, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BEREK SÁNDOR, BODA ISTVÁN, FENYŐ IMRE, GONDA LÁSZLÓ,

KMECZKÓ SZILÁRD, OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

Kéziratokat a felelős szerkesztők e-mail címére várunk

(*barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu*).

Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

A *Mediárium* elérhetősége a világhálón: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Gályarabok

<i>Szerkesztői előszó</i>	5
GYŐRI L. JÁNOS A gályarabok debreceni emlékoszlópa mint az emlékezés helye a Református Kollégium 20. századi ünneplési gyakorlatában	6
GAÁL BOTOND Michiel de Ruyter admirális és a magyar gályarabok <i>Visszaemlékezés a Gályarab-emlékműről készült 1975-ös filmre</i>	24

Élő múlt

PUSZTAI GÁBOR „Minden kis gyermekszív szavára Virág fakad Hollandiában” <i>Debrecen és a holland gyermekvonatok</i>	29
--	----

Műhely

KARÁDI ZSOLT A „nemzet katedrája” <i>Adalékok Ady Endre színházi témájú írásaihoz. A debreceni korszak</i>	44
VITÉZ FERENC Az „élettanok” mint költészettanok <i>Báger Gusztáv versei a Napharang után</i>	59
TÁMBA RENÁTÓ Parasztmadonnák a műcsarnoki festészetben	78

Nevelés

JOÓ ANIKÓ

Saecula lectionis. Az olvasás örök?

Kitekintés az olvasás tér-idő dimenziójára 95

PINCZÉS TAMÁS – FILEP FRUZZSINA

A mindennapos testnevelés gyakorlati megvalósulásának
összehasonlító elemzése az egyházi és állami iskolákban 109

Emlékezet

PÁL CSABA

„...én megszabadítalak téged és te dicsőítesz engem”

Tóth-Máthé Miklós, a „bibliás” író 120

Szemle

GAÁL BOTOND

A „furmányosember”, a „kálomista varjú”

és *A debreceni cívis élet lexikona*

(Kiegészítések Kálnási Árpád könyvének recepciójához) 145

KOVÁCS TEOFIL

A debreceniség mintázatai és a helyi emlékezet rétegei

*(A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet
rétegei a kora újkortól napjainkig c. tanulmánykötetről)* 151

BEREK SÁNDOR

A cigány/roma élet képei és azok kontextusai az 1950-es
években Szabolcs-Szatmár megyében

*(„Emberi hajlékot a putrik helyett!” Roma élet képekben
az 1950-es években c. fotóalbumról)* 157

VITÉZ FERENC

A „korszerű” Szépről és az esztétikai etikáról

*(„A szép mindig korszerű” c. Dsida Jenőről szóló
tanulmánykötetről)* 164

Szerkesztői előszó

A Debreceni Református Kollégium kiemelkedő történeti öröksége a gályarabok emlékoszlopa. Napjainkban a magyarországi protestánsok vallásszabadságért vívott küzdelmének nemzetközileg ismert mementójaként, egyúttal a magyar–holland történelmi kapcsolatoknak szintén kiemelkedő emlékezeti helyeként tekintünk rá. A hitvallásukért bátran kiálló protestáns lelkészek és tanárok előtt tisztelegő alkotást – Balogh Ferenc egyháztörténész professzor és a debreceni teológus ifjúság önképző körének kezdeményezése alapján – 1895-ben avatták fel. Az emlékműállítás 125. évfordulója adta az alkalmat arra, hogy a DRHE Egyháztörténeti Tanszéke és a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszéke által két év óta szervezett, február 11-ei koszorúzási ünnepség 2020-ban egy külön emlékeztörténeti szimpóziummal kerüljön kiegészítésre.

Erről az élénk érdeklődést kiváltó alkalomról megemlékezett a Debreceni Szemle 2020. második száma;¹ ott Hetei Adrienn beszámolója mellett, „Emlékezés az emlékezőkre (A gályarabok oszlopa és a debreceni reformátusság ünneplési gyakorlata a 19–20. század fordulóján)” címmel jelent meg Fazakas Gergely Tamás szimpóziumon tartott főelőadásának szerkesztett változata.

Hiánypótló szándékkal lapunk most a két elhangzott korreferátum szövegének írott változatát is publikálja. Az elsőben a Református Művelődés- és Iskola-történeti Kutatóintézet igazgatója, dr. Győri L. János – közvetlenül Fazakas Gergely Tamás előadásához kapcsolódva – a gályarab-emlékműnél rendezett 20. századi kollégiumi megemlékezésekről ír. A másodikban dr. Gaál Botond nyugalmazott egyetemi tanár, az MTA doktora, az emlékülésen levetített holland történeti dokumentumfilm-részlet forgatásához kapcsolódó személyes emlékeit adja közre.

(Baráth Béla Levente)

¹ http://szemle.unideb.hu/wordpress/?page_id=2519 (2020. 08. 29)

A gályarabok debreceni emlékoszlopa mint az emlékezés helye a Református Kollégium 20. századi ünneplési gyakorlatában

Fazakas Gergely Tamás a közelmúltban terjedelmes tanulmányban mutatta be, hogyan alakult a gályarabok emlékezete a 19. század második felében a hazai református egyháztörténet-írásban, s miként került sor Debrecenben 1895-ben özvegy Hegyi Mihályné adománya nyomán az országban máig egyedülálló emlékoszlop felállítására.¹

Újabban arról értekezett, hogy október 31. emlékezetének alakításában milyen szerepet játszott a századfordulón a városban a Református Kollégium. Rámutatott, hogy a közben egyházi ünneppé és iskolai szünnappá vált emléknap hagyományába hogyan olvadtak bele nemzeti szabadságküzdelmeinek (elsősorban Bocskai és 1848/49 emlékezetének) elemei is.²

Az alábbiakban azt próbáljuk vázlatosan nyomon követni, hogy az emlékoszlop köré szerveződő emlékezetkultúra hogyan élt tovább a 20. században a Református Kollégium diákságának ünneplési gyakorlatában.

¹ FAZAKAS Gergely Tamás (2015): *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében*, In: FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 179–193.

² FAZAKAS Gergely Tamás (2020): *Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium. Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti küzdelmek idején*. In: FAZAKAS Gergely Tamás (főszerk.): *A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 111–142.

Az emlékezés hagyomány változatai és változásai a 2. világháború előtt

A 20. század eleji kollégiumi reformációs ünnepségekről szép számban maradtak ránk nyomtatott emlékek: a Kollégium oktatási intézményeinek évente megjelenő értesítői, a debreceni egyházi és világi sajtó (elsősorban a *Debreceni Protestáns Lap* és a *Debreceni Független Újság*), valamint a teológus ifjúság Hittanszaki Önképző Társulatának (HÖT) lapja, a *Közlöny* rendre beszámoltak az eseményekről.

Az I. világháborúig a hittanhallgatók által felkarolt századfordulós hagyomány élt tovább: a Nagytemplomban tartott közös városi istentiszteleten a Kollégium ifjúsága is részt vett, s ezt követően került sor az emlékkerti koszorúzásra, ahol a Hegyi Mihályné által 1900-ban tett alapítvány pályadíját elnyert hittanhallgató mondhatta el beszédét.

1905-ben, az emlékoszlop állításának 10. évfordulóján, majd 1909-ben az Európa-szerte megünnepelt Kálvin-évfordulón a szokásosnál fényesebb külsőségek között ünnepeltek Debrecenben.³ Később a pályadíjat már nemcsak beszédért, hanem alkalmi költeményért is odaítélhették. Így történt ez 1917-ben is a reformáció 300. évfordulóján, amikor az ünnepséget, vélhetően a háborús körülmények miatt, megkésve tartották meg:

„Október 31-ike helyett nov. 11-én tartottunk a gályarabok emlékoszlopánál egy ünnepélyt fényes közönség jelenlétében. A kántus éneke után Nagy Gusztáv 4. é. th., a Hittanszaki Önképző Társulat alelnöke mondott alkalmi ünnepi beszédet, ezután a Hegyi Mihályné alapból jutalmazott pályadíjnyertes Gályarabok című verset, amelyet Szücs Antal 4. é. th. írt, szavalta el Kovács István 3. th.”⁴

Az első világháború némileg összezülalta a század elején rögzülő hagyományokat. A korábbi fényes rendezvények anyagi alapjai megrendültek, hiszen

³ Az 1905. és az 1909. év kimelt fontosságát jelzi, hogy a hittanhallgatók *Közlönye* mellett a máskülönbben elsősorban szépirodalmi profilú *Debreceni Főiskolai Lapok* is figyelmet szentelt a koszorúzási eseményeknek: DFL 1905, 4, 47. és DFL 1909, 1–4, 28.

⁴ ÉVKÖNYV 1917–18, 1918, 30.

a hadi kölcsönök elvitték a Kollégium alapítványainak jelentős részét. Így például a Hegyi Mihályné-féle Gályarab-emlékalap is elértéktelenedett, az 1925/26-os tanévben sok más alapítvánnyal egybeolvadt,⁵ és ezzel korábbi funkcióját elveszítette.

Az 1920-as évek elején a Kollégium egyes tagozatai kialakították a saját ünnepelési rendjüket, miszerint – nyilván a zsúfoltságot elkerülendő – nem minden diák vett részt a nagytemplomi istentiszteleten, viszont a gályarabok emlékoszlopánál történő tisztelgés elmaradhatatlan maradt. Hogy ezt minden intézmény együtt tartotta-e vagy több részletben, esetleg intézményenként, az a forrásokból nem válik világossá. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a koszorúzás gesztusa maradt az ünnepelés egyetlen közös eleme. Annak viszont a két világháború közötti időszakban nincsen nyoma, hogy az ünneplők a század eleji gyakorlathoz hasonlóan az Emlékkerten kívül a környék más pontját is érintették volna.

A hittanhallgatók ünnepséget hagyományosan továbbra is a HÖT szervezte, s 1925-ig élt az alkalmi beszéd- vagy versírás pályázati hagyománya is. Ünnepségüknek két része volt: a délelőtti istentisztelet után az emlékoszlopnál rendeztek koszorúzást, délután pedig a Kollégium Dísztermében ünnepi műsort. Utóbbival visszatértek a 19. század végi gyakorlathoz, azaz az erősebb városi jelenlét (körmenetre emlékeztető vonulás) helyett visszarendeződés történt a zárt térben való ünnepelés irányába.⁶ Az 1925-ös rendezvény gazdag programjáról a *Közlöny* előzetesen így adott hírt:

„A debreceni HÖT október 31-én reformációi emlékünnepelet tart a következő műsorral: Délelőtt 10 órakor a gályarabok emlékoszlopánál: 1. Térj magadhoz drága Sion. Énekli Horváth Károly vezetésével a főiskolai Kántus. 2. Emlékbeszéd, tartja Kovács Kálmán 4. é. th. 3. Solymosi József. 3. é. th. szavalja Gályarabok emlékoszlopánál című költeményét. 4. Az emlékoszlop megkoszorúzása. 5. Luther éneke, énekli a főiskolai Kántus. Délután 5 órakor a Kollégium Dísztermében: 1. Schubert: Teremtőhöz. Énekli a főiskolai Kántus.

⁵ JAKUCS István (1937): *A debreceni Református Kollégium alapítványai*. Városi Nyomda, Debrecen, 31.

⁶ A Díszteremben tartott délutáni műsor hagyománya 1901-ben szakadt meg. (FAZAKAS 2015, 25)

2. *Megnyitó beszédet mond Csikesz Sándor hittudományi kari dékán.* 3. *Baja Mihály: Timótheus. Szavalja Madar Zoltán 3. é. th.* 4. *ünnepi beszéd, tartja Magyar Bertalan 3. é. th.* 5. *Énekel Naggyörgy Sándor 2. é. th. Kíséri a theológus quartett.* 6. *Baja Mihály: Luther és a Biblia. Szavalja Lutár Sándor 4. é. th.* 7. *Bibliát magyaráz Perpéth Ferenc koll. szénior.* 8. *XLVI. zsoltár. Éneklí a főiskolai kántus.*⁷

A HÖT rendezvényei később – az 1930-as években – egyszerűsödtek, talán azért is, mert a társulat tevékenysége egyre inkább hitéleti, missziós irányba tolódott el.⁸

A Kollégium Főgimnáziumának közössége kezdetben a közös nagytemplomi ünnepségen vett részt,⁹ miután azonban az intézmény 1914-ben átköltözött új Péterfia utcai épületébe, saját ünnepséget rendezett annak sportcsarnokában.¹⁰ Az értesítőbeli beszámolók koszorúzásról nem szólnak, de feltételezhetően a gimnazistáknak is volt ilyen élményük.

Ezt látszik alátámasztani, hogy – az 1918-ban érettségiző – Szabó Lőrinc *Tücsökzene* című önéletrajzi versiklusában külön verset szentel a gályarabok emlékének (*A gályarabok szobra*). Az 1945-ben írott költemény különben szellemiségében kapcsolódik ahhoz a század eleji hagyományhoz, amely a gályarabok helytállását a hitbeli állhatatosságon túl történelmi példázatként is kezeli, a zsarnoksággal szembeni egyetemes emberi kiállást is hangsúlyozva:

*„...mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.”*

A saját verseihez fűzött jegyzetei sorában a költő később így kommentálja a költemény keletkezését:

⁷ Közlöny 1925. okt., 23.

⁸ BARCZA Józsefné (1988): *Diáktársaságok és diákegyesületek*. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 720.

⁹ FAZAKAS 2015, 22.

¹⁰ Gimn. Ért. 1917/18, 31.

„A gályrabok szobra – A többes szám azt mutatja, hogy a protestánsok nevében beszélek. A Kollégium előtti úgynevezett Emlékkertben állt a gályrabok szobra, a latin szöveg emlékezetem szerint azt a kifejezést is használta, hogy «Qui deportati sunt». Ez a szó adta a végső indítékot. Különben már 22–23-ban is írtam egy naívu katolikusellenes költeményt, a Gályrabokat a Kalibánban, címe: Testvérsíratók. 1945-ben a tartalom, miként az utolsó négyöt sor világosan kimondja, a saját helyzetemre utal. Az inkvizíciót akkor már tulajdonképpen csak nyomozásnak tartottam.”¹¹

1922-ben arról olvasunk, hogy a gimnazisták a tornacsarnokbeli és a nagytemplomi ünnepség után a koszorúzáson is részt vettek.¹² Három évvel később a nagytemplomi istentisztelet és az azt követő koszorúzás mellett november 1-jén külön reformációs ünnepséget rendeztek a tornacsarnokban.¹³ A következő évben tornatermi és oratóriumi ünnepségről, majd azt követő koszorúzásról esik szó.¹⁴ Tíz évvel később az 1–2. osztály már a Kistemplomban, a 3–5. osztály a Nagytemplomban vett részt istentiszteleten, majd pedig átvonultak a közös koszorúzásra, a 6–8. osztály számára pedig az Ifjúsági Gyülekezet rendezett külön ünnepséget.¹⁵

A következő években ugyanez maradt a gyakorlat. Látható tehát, hogy a gimnazisták ünnepségének nem volt olyan szigorúan működő gyakorlata, mint a hittanhallgatókének, aminek a nehezebben mozgatható 800–900 fős diáklétszám is oka lehetett.

A Kollégium Tanítóképző Intézetének értesítői általában nagyon szűkszavúan számolnak be a reformációs ünnepségekről. Kisebb létszámról és a gimnazistáknál részben idősebbekről lévén szó, ünneplési gyakorlatuk a hittanhallgatókéhoz állt közel. 1925. október 31-én délelőtt a növendékek a nagytemplomi istentiszteleten vettek részt, majd megkoszorúzták az emlékoszlopot. Ezt követően az intézet saját ünnepségén dr. Varga Jenő tanár

¹¹ SZABÓ Lőrinc (1990): *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések. II.* Magvető Kiadó, Bp., 298.

¹² Gimn. Ért. 1922/23, 9.

¹³ Gimn. Ért. 1925/26, 18.

¹⁴ Gimn. Ért. 1926/27, 23–24.

¹⁵ Gimn. Ért. 1937/38, 29.

tartott beszédet, és szavakat is elhangzottak. Este a 4–5. évesek a hittan-hallgatók szeretetvendégségén vettek részt a Konviktusban.¹⁶

Az 1901-ben az Angol királynő étteremben rendezett száz fős társas vacsorához képest¹⁷ a konviktusbeli szeretetvendégség is jelzi, hogy a két világháború között az ünnepelés terei a nyilvános városi helyszínek felől egyre inkább a Kollégium belső terei felé mozdultak vissza. Mindez nemcsak a korábbiaknál szűkebb anyagi lehetőségekkel függhet össze, hanem azzal is, hogy a korszakban zajló teológiai megújulás az egyház megelevenedését már nem annyira kultúrprotestáns színezetű külsőségekben, mint inkább a belső spirituális megújulásban kereste.¹⁸

A következő évtizedben a Tanítóképző Intézetben a korábbinál is jelentéktelenebb szerepet töltött be a reformációs ünnepség. Az 1937/38-as értesítőben mindössze ennyit találunk: „A reformáció emlékét nyilvános ünnepélyen ünnepeltük meg az Oratóriumban”¹⁹ A következő évről még ennél is homályosabb a híradás: „Október hó 31-ét nyilvános ünnepélyvel ünnepelte meg az ifjúság, amelyet az Ifjúsági Gyülekezet rendezett.”²⁰ Ez valószínűleg ugyanaz az oratóriumi ünnepség, amelyen a gimnazisták egy része is részt vett ugyanebben az évben. Egyik évben sincs szó koszorúzásról, amit ennek ellenére feltételezhetően megtartottak.

A Kollégium Polgári Iskolájának diákjai más rend szerint ünnepeltek, amit az 1938/39-es értesítő így örökített meg:

„A reformáció emlékünnepén, október 31-én az ifjúság a gályarabok emlékoszlopát és Bocskay (sic!) István szobrát virággal hintette be. Utána az Oratóriumba mentünk, ahol Bagdy Dániel vallásoktató-lelkészünk egyházi szolgálata-

¹⁶ Tan. Ért. 1925/26, 16.

¹⁷ FAZAKAS 2020, 25.

¹⁸ A HÖT tevékenységében ez a folyamat az 1930-as, 40-es évek fordulójára érte el tetőpontját, amikor a korábbi egyesületi forma teológus-gyülekezetté formálódott át. DAMÁSDI Dénes (2018): *Ifj. Varga Zsigmond szerepe a teológus-gyülekezet elindulásában és annak jelentősége a debreceni egyetemi ifjúság életében*. In: FAZAKAS Gergely Tamás (főszerk.): *Világosító lámpás. Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 183–191.

¹⁹ Tan. Ért. 1937/38, 35.

²⁰ Tan. Ért. 1938/39, 44.

ta után ünnepi beszédben méltatta a napot. Az ifjúsági gyülekezetünk tagjai szerepeltek szép renddel."²¹

Itt tehát az emlékoszlop felkeresése megelőzi az istentiszteletet, s az valószínűleg nem azonos a gimnazisták (és esetleg a tanítóképzősök) oratóriumi rendezvényével, hiszen saját lelkészükről és műsorukról van szó. Hogy az eset nem egyszeri, az is tükrözi, hogy a következő évi beszámolóban szinte szó szerint ugyanezt találjuk.²²

Érdekes adalék, hogy a gályarabok emlékoszlopa mellett itt a Bocskai-szobor is feltűnik, amire máshol a korszakban nemigen történik utalás. Úgy látszik tehát, hogy a század eleji közös ünneplés, amelynek középpontjában a nagytemplomi istentisztelet és a gályarabok oszlopának koszorúzása állt, s amelyhez 1906-tól a Bocskai-kultusz is hozzákapcsolódott (a szobor ekkor került mai helyére, az Emlékkert közepére), idővel szétfejlődésen ment keresztül, s annak egyes elemei külön-külön éltek tovább az egyes kollégiumi intézmények ünnepési gyakorlatában.

Arra, hogy október 31. mellett a gályarabok kiszabadulásának napját, február 11-ét is ünnepelték volna, a korszakból egyetlen adatunk van. 1925-ben, a szabadulás 250. évfordulóján „a város 16 különböző helyén volt emlékünneplés, beszéd, szavalatok és zeneszámok keretében.” Mindezt a HÖT szervezte, s a társulat Közlönyéből az is kiderül, hogy Solymosi József *Gályarab* című költeménye is „mindenütt nagy hatást ért el.”²³

Az ünnepség szervezésében a tanítóképzős növendékek is tevékenyen részt vettek. A *Közlöny* arról is hírt ad, hogy ugyanezen a napon a hittanhallgatók Pápán és Sárospatakon is ünnepséget szerveztek. Ugyanebben az évben, április 29-én, de Ruyter admirális halálának 250 éves fordulóján ünnepély volt a gályarabok oszlopa előtt. A hittanhallgatók mellett ezen a gimnazisták²⁴ és a tanítójelöltek is jelen voltak.²⁵

²¹ Polg. Isk. Ért. 1937/38, 14.

²² Polg. Isk. Ért. 1938/39, 17.

²³ Közlöny 1925. jan.–febr., 70.

²⁴ Gimn. Ért. 1925/26, 19.

²⁵ Tan. Ért. 1925/26, 17.

Szétzilált hagyományok a szocializmus időszakában

A második világháború a kollégiumi ünnepek hagyományait is szétzilálta. A HÖT 1945 után nem alakult újjá, lapja is megszűnt, és ezzel a gályarabok emlékoszlopának koszorúzása kissé gazdátlan maradt, illetve annak szervezése – sok más egyébhez hasonlóan – lassan átkerült a hivatalos egyházi szervek kezébe.

Mivel háborús károk miatt a Nagytemplom egy időre használhatatlanná vált, a közös debreceni reformációs ünnepeket 1948-ig a Nagytemplom előtti téren tartották meg. Ezen a Kollégium ifjúsága is részt vett, s a koszorúzás hagyománya sem szűnt meg.²⁶ A tágabb városi térbe történő visszalépést itt láthatóan kényszer szülte, bár a korszak gyakorlatától általában nem voltak idegenek a demonstratív tömegrendezvények.

1948-ban a Gimnázium kivételével a Kollégium oktatási intézményeit államosították vagy megszüntették. 1950-ben a teológiai kar kiszorult az állami egyetemről, s Református Teológiai Akadémia néven a Kollégium intézményeként folytatta működését. A két árván maradt, de egymásra utalt intézmény ettől kezdve egészen a rendszerváltásig együtt ünnepelte a reformáció napját, és ezeknek mindvégig kísérője maradt a gályarabok emlékoszlopának koszorúzása is.

Az 1948–1982 közötti években nyomtatott értesítők nem jelentek meg, így erről az időszakról kevés adatunk van. A ma még élők emlékei mellett leginkább a Gimnázium vallástanárának év végi vallásoktatói jelentéseire támaszkodhatunk, amelyeket a tanárkari jegyzőkönyvek őriztek meg.²⁷ E szerint minden évben volt az ifjúság számára a reformációs istentisztelet után koszorúzás, amelyet a két intézmény éves váltásban felváltva rendezett.²⁸ Ez általában közös éneklésből, egy néhány mondatos emlékezésből és a koszorú elhelyezéséből állt.

²⁶ Gimn. Ért. 1945/46, 46. és 1946/47, 39.

²⁷ *Gimnázium iratai, Tanárkari jegyzőkönyvek*. TtREL II. 7. a.

²⁸ Ezzel kapcsolatban megköszönöm dr. Gaál Botond teológiai professzor szíves szóbeli közlését, amely ugyanezt erősíti meg.

Ezen a rendezvényeken, a korábbi évtizedek gyakorlatától eltérően, semmilyen alulról jövő, spontán kezdeményezés vagy újítás nem figyelhető meg. Azokat mindig felülről szervezték, s benne a diákságnak többnyire tömegdemonstráló, passzív szerep jutott. Ebből következik, hogy ezek az események általában nem hagytak mély nyomot e diáknemzedékek emlékezetében.²⁹ Az 1955-ös ünnepségről ezt olvassuk dr. Farkas Ignác vallásstanár jelentésében:

„A reformáció évfordulóját a Theológiai Akadémiával együtt ültük meg. Alkalmi prédikációt tartott Czeglédy Sándor theológiai tanár. Istentisztelet után az ifjúság képviseletében 2 diákunk megkoszorúzta a gályarabok emlékoszlopát.”³⁰

A következő két évtizedben ez a szűk keretek közé szorított megemlékezés volt a jellemző.

Húsz esztendővel később az akkori vallásstanár, dr. Rózsai Tivadar jelentéséből kiderül, hogy az 1975/76-os tanévben a Gimnázium Ifjúsági Gyűlékezete pályázatot hirdetett a gályarabok szabadulása emlékére:

„Az Ifjúsági gyűlékezet által kiírt pályázatra 9 munka érkezett. Mind a három téma a gályarabok kiszabadulásának 300 éves jubileumával volt összefüggésben. Elbírálásuk egy délelőtti istentisztelet keretében történt.”³¹

A kiírást nem ismerjük, viszont ránk maradt két dolgozat, egy a gályarabok kiszabadítását bemutató történeti értekezés és egy, a gályarabság kérdését is

²⁹ Jellemző, hogy az egykori diákok nyomtatásban megjelent visszaemlékezéseiben sem igen akad nyoma ezeknek az ünnepségeknek. A kérdéshez lásd: CSIHA András – GYŐRI János – NAGY László – MOLNÁR István – VIRÁGH Lászlóné, szerk. (2013): *MENEDÉK. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1950–1958 között végzett diákok visszaemlékezései*. (Második, bővített kiadás, Győri János előszavával.) Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, Debrecen.

³⁰ *Gimnázium iratai. Tanárkari jegyzőkönyvek, 1955/56. június 30, 240.* A levéltári anyagból az 1955/56-os év tanárkari jegyzőkönyvei hiányoznak, másolatai megvannak viszont a Református Gimnázium saját irattárában, így innen idézünk.

³¹ TtREL II. 7. a. 50. k. 172.

érintő prédikáció.³² A jeligés pályamunkák szerzőjét nem sikerült azonosítani. Hogy mi volt a harmadik választható feladat, egyelőre az is rejtély. Az viszont nyilvánvaló, hogy az iskola a maga szűkös keretei között igyekezett népszerűsíteni a kérdést diákjai között.

A szocializmus időszakának különben ez volt az egyetlen tanéve, amikor országos, sőt némi nemzetközi visszahangot is kiváltó emlékezés szerveződött a gályarabok emlékoszlopánál: az emlékezésnek két eseménye volt, az első 1975. október 31-én, a reformáció napján, a másik a következő év február 11-én, a szabadulás 300. évfordulóján. A két ünnepség szorosan összekapcsolódott, hiszen mindkettőn külföldi vendégek is részt vettek, s ezekkel a hatalom azt is demonstrálni kívánta, hogy Magyarországon az egyházak szabadon működhetnek. Mindkét ünnepségen meghatározó szerepet kapott a Kollégium és annak diáksága. Az október 31-ei ünnepség előtt néhány nappal ez került be a Gimnázium tanárkari jegyzőkönyvébe:

„Az október 31-i ünnepély keretében részt veszünk a gályarabok emlékoszlopának a megkoszorúzásán, melyet filmezni fog a holland televízió is, megkoszorúzzuk Kálvin és Zwingli emléktábláját, s 40 fővel részt vesz a Kántus a nagyerdei templom felszentelésén. A nagytemplomi emlékűnnepélyen este szintén megjelenik iskolánk.”³³

A „holland” film de Ruyter admirálisról

A hollandok által a következő évi évfordulóra de Ruyter admirálisról készített filmet a debreceni koszorúzáson felvett jelenetek keretezik. A Kántus énekel, tógás teológus diákok állnak díszőrséget, majd ketten közülük koszorúznak, Gaál Botond gimnáziumi igazgatóhelyettes néhány mondatos megemlékezést tart, ezt követően Pocsaji Ferenc teológiai hallgató Csanádi Imre *Egy hajdani templomra* című versét szavalja. Az ünnepséget közös éneklés zárja. A rendezvény hangulata felemelő és méltóságteljes. (E sorok írója,

³² A két dolgozatot a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet gimnáziumi kéziratgyűjteménye őrzi.

³³ TtREL II. 7. a. 50. k. 40.

aki diákként maga is jelen volt az eseményen, és megerősítheti, hogy a film hűen adja vissza a korabeli koszorúzási ünnepek hangulatát.³⁴)

A néhány évvel korábban az állami egyetemnek átadott debreceni egyetemi templom helyett felépült Bolyai utcai református templom szentelését nyilván nem véletlenül tették ugyanerre a napra, hiszen a holland televíziós stáb jelenléte külföldön is médiaeseménnyé tette a történeteket. Dr. Bartha Tibor püspök templomszentelő prédikációjában³⁵ egy új reformáció szükségességét hirdette meg, amelyhez az évfordulás háttér legitimációs erőt adott. A püspöki beszédben különben nem esett szó a gályarabokról, arról viszont igen, hogy Melius Juhász Péter utóda, Révész Imre püspök megkötötte az állammal 1948-ban azt az egyezményt, amely új utat nyitott az egyház számára, s ennek az útnak most egy új korszaka jött el. Az „új reformáció” három alappillére a faji megkülönböztetés, a szegénység és a háború elleni harc, ami a templom névadója, ifj. dr. Martin Luther King életművében ölt beszédesen testet. Az esti nagytemplomi istentiszteleten a több száz fős kollégiumi ifjúság jelenléte nyilván az egyház életerejét és jövőjét is hivatott volt demonstrálni.

A gályarab-tematika fölerősödése

Az októberi rendezvény szerves folytatásának tekinthető az 1976. február 11-ei megemlékezés. Maga a rendezvény Debrecenben zajlott, s apropója a gályarabok szabadulásának 300. évfordulója volt, de a rendezvény az őszinél is sokkal inkább túlmutatott önmagán, hiszen az eseménynek szerteágazó országos, sőt nemzetközi egyház- és kultúrpolitikai kerete volt.

A gályarabok iránti érdeklődés már évekkal korábban feltűnt a magyar kulturális életben. Kocsi Csergő Bálint gályarab prédikátor visszaemlékezésének regényes változata 1973-ban jelent meg a kor népszerű írója, Moldova

³⁴ A film jó minőségű, digitalizált változata ma a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma és Diákotthona birtokában van.

³⁵ Templomszentelés a reformáció emlékünnepén. Dr. Bartha Tibor püspök igehirdetése. *Ref. Lapja* 1975. nov. 16., 1.

György tollából.³⁶ Ladányi Sándor egyháztörténész 1975-ben terjedelmes tanulmányt jelentetett meg „*A gyászévztized történetének forrásai és szakirodalmá*” címmel a *Theológiai Szemlében*.³⁷ Ez ráirányította a tudományos közvélemény figyelmét a téma fontosságára.

A debreceni rendezvények előkészítésében meghatározó szerepe volt Makkai László történésznek, aki 1972-től a debreceni Református Teológiai Akadémia professzora volt. A jubileumi eseményekre Makkai professzor szépen illusztrált, hiánypótló forrásgyűjteményt jelentetett meg, amely máig inspirálólag hat a téma kutatóira.³⁸ Szintén ő szerkesztette az *In memoriam* 1976 című, „egykori metszetekkel és kéziratok reprodukcióival illusztrált, a gyászévztized egykorú irodalmának jegyzékét tartalmazó kiadványt” is, melyet a debreceni ünnepség résztvevői kaptak ajándékba.³⁹ A debreceni rendezvényt ezeknek a körülményeknek a fényében kell tehát értelmeznünk.

A debreceni ünnepségekről a *Reformátusok Lapja* terjedelmes cikkben tájékoztatta az olvasókat.⁴⁰ Ennek felütése utal Debrecennek a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmekben betöltött szerepére, az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozatra és az 1945-ös (sic!) Ideiglenes Nemzetgyűlésre. Hangsúlyozza azt is, hogy Debrecen az egyházi élet aktív központja, amit a Teológiai Akadémia és a Református Gimnázium működése mellett a Nagykönyvtár, a Levéltár és a közelmúltban alapított A Keletközép-európai Reformáció Történetének Kutatóintézete tevékenysége fémjelez. Beszámol még arról, hogy a szintén ekkor alapított Teológiai Doktorok Kollégiuma február 9–13. között külföldi vendégek részvételével nemzetközi konferenciát tartott.⁴¹

Itt jegyezzük meg, hogy a konferencia egyháztörténeti szekciója valóban a gályarab-tematika igen jeles tíz hazai és külföldi ismerőjét szólaltatta meg:

³⁶ MOLDOVA György (1973): *Negyven prédikátor*. Szépirodalmi Kiadó, Bp.

³⁷ TheolSz 1975, 1–2, 15–23.

³⁸ MAKKAJ László, szerk. (1976): *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Magyar Helikon, Bp.

³⁹ MAKKAJ László (1976): Egyháztörténeti kutatóintézet Debrecenben. *Ref. Lapja*, 1976. okt. 3., 3. – Az újságcikk utal a kiadványra, példányát azonban nem sikerült fellelnünk.

⁴⁰ KOMLÓS Attila (1976): Az evangélium új megértéséért. Beszámoló a debreceni ünnepségekről. *Ref. Lapja*, 1976. febr. 29, 1. és 3.

⁴¹ A Doktorok Kollégiuma konferenciájának meghívóját és programját lásd: TtREK, R 8063/70–74, R8163/75.

Amadeo Molnar (Prága), Peter F. Barton (Bécs), Bán Imre (Debrecen), Bucsay Mihály (Budapest), Fabiny Tibor (Budapest), Harsányi András (USA), Juhász István (Kolozsvár), Köpeczy Béla (Budapest), Wilhelm Neuser (Münster), Zsindely Endre (Zürich). Az előadások a *Theológiai Szemle* című szakfolyóirat következő számaiban meg is jelentek, és komoly impulzusokat adtak a téma hazai kutatásának.⁴²

Ezután a hetilap hosszan ismerteti az ünnepségre érkezett hazai és külföldi vendégek lajstomát. Név szerint külön kiemeli a holland delegáció tagjait: Tüski István lelkipásztor, dr. Fred Kaan, a Református Világszövetség főtitkára, és felesége, aki az egyik gályarab leszármazottja, W. J. de Ruyter de Wildt, az admirális leszármazottja, dr. A von den Heuvel, a holland református egyház főtitkára, illetve de Liefde, ugyanezen egyház alelnöke.

A délelőtti nagytemplomi istentiszteleten dr. Bartha Tibor püspök prédikációjában, az előző évi október 31-ei beszédének gondolatmenetét folytatva, egy új reformáció szükségességét hangsúlyozta:

„(az emlékezés)... ösztönzést kell adjon arra, hogy az egyházak világában kibontakozó új reformáció ügyét a magyar protestantizmus ma élő nemzedéke olyan hűséggel szolgálja, mint ezt egykor az ősök tették.”

A püspök utalt beszédében a Függetlenségi Nyilatkozatra és az Ideiglenes Nemzetgyűlésre mint a magyar reformátusság szabadságvágyának történelmi kifejeződéseire, s gondolatait azzal az óhajjal zárta, hogy:

*„Az emlékezés napja legyen hát a magyar református gyülekezetekben a hitvallástétel alkalma...”*⁴³

Ezt követően Makkai László professzor *„Isten tisztelete és embertársaink szolgálata”* címmel tartott emlékbeszédet. Ebben a korszakra jellemző hazai református önértelmezés jellegzetes jegyei figyelhetők meg, mely szerint a magyar protestantizmus, különösen a puritanizmus presbiteriánus hagyó-

⁴² TheolSz 1976, 5–6. és 7–8.

⁴³ Emlékezés a gályarabokra. Dr. Bartha Tibor püspök igehirdetése. *Ref. Lapja*, 1976. febr. 22. 1.

mányai a feudális társadalmi berendezkedéssel és az elnyomó Habsburg hatalommal szemben a haladást képviselték:

„A magyarországi református egyház a presbiteri egyházigazgatás és anyanyelvű népiskoláztatás bevezetésével – ha nem is a polgári forradalom, de – a polgári demokrácia útját készítették, s így az önkényuralmat és a társadalmi igazságtalanságot képviselő és szentesítő Habsburg-rendszer joggal az engedtlenség vallásának tekinthette.”⁴⁴

A jelenre utalva megállapította:

„Az Isten iránti engedelmisség parancsolta régen és parancsolja most is nekünk, hogy arra az oldalra álljunk, ahol a társadalmi igazságosságért és a népek békés együttélésért fáradoznak, még akkor is, ha fájdalmasan azt tapasztaljuk, hogy velünk egyhitű keresztyén testvéreink nem mindig és nem mindenütt értik meg ezt a magatartást.”⁴⁵

Annak lehetünk itt tanúi, hogyan igyekszik egy kiválóan képzett professzor a marxista ideológia szorításában, a gályarabok példája ürügyén, az „engedtlenség vallása” híveit retorikai eszközökkel a fennálló ateista rendszer iránti engedelmisségre bírni.

Az idézett újságcikk beszámol az istentiszteletet követő koszorúzásról is a gályarabok emlékoszlopánál. Külön hangsúlyozza, hogy itt a két holland egyházi vezető is koszorút helyezett el, akik a díszbédén később köszöntőt is mondtak.

Este a Nagytemplomban a Kollégiumi Kántus adott hangversenyt. Ezen az évfordulóra készült két kórusmű ősbemutatója képezte a programot. E sorok írója is megerősítheti, hogy Gárdonyi Zoltán *Memento* és Vass Lajos *Furor Bestiae* című zeneművei Berkesi Sándor vezényletével felejthetetlen hatást gyakoroltak a jelenlévőkre. A újságcikk lelkes szerzője végül e gondolatokkal zárja beszámolóját:

⁴⁴ Makkai László professzor emlékbeszéde. „Isten tisztelete és embertársaink szolgálata”. *Ref. Lapja*, 1976. febr. 22. 3.

⁴⁵ Uo.

„Február 11-e, a gályarabok kiszabadulásának 300. évfordulója a debreceni ünnepségek nyomán úgy marad meg emlékezetünkben, mint amely a maga sokszínűségével rámutatott az évszázados példára: az Isten Igéje iránti feltétlen engedelmességre, a haza áldozatos szeretetére.”⁴⁶

Végigtekintve az 1975. február 11-ei évfordulós ünnepség eseményein, ma már nyilvánvaló, hogy kétarcú rendezvényről volt szó. Ahogy az idézett püspöki prédikáció és a professzori beszéd tartalma jelzi, egyrészt a Bartha Tibor és környezete által képviselt „szolgáló egyház teológia” pozícióinak megerősítését, nemzetközi elfogadtatását igyekezett szolgálni, másrészt viszont talán éppen a nemzetközi delegációk jelenléte nyomán az egyház egésze és a Református Kollégium számára egy, a korábbiaknál szabadabb légkör kezdetét is jelentette.

A fenti körülmények ismeretében könnyebben érthető, hogyan kaptak zöld utat a következő években a Kollégiumi Kántus nyugat-európai koncertkörútjai,⁴⁷ hogy az első ilyen utazás nyomán hogyan teremthetett a Református Gimnázium a következő 30 évben megszakítás nélkül működő nyugat-német testvériskolai kapcsolatot;⁴⁸ és hogy miért erősödtek meg, illetve telerőződtek ezt követően a korábbiaknál hivatalosabb mederbe a holland-magyar egyházi kapcsolatok. Miközben az egyház vezetői egyértelműen legitimációs eszköznek tekintették az évfordulós rendezvényeket, azok az egyház és a Kollégium számára igen komoly pozitív hozadékokot jelentettek.⁴⁹

⁴⁶ KOMLÓS 1976, 3.

⁴⁷ KOVÁCS Gergely (2013): *A Kollégiumi Kántus története 1967-től az ezredfordulóig*. In: GYŐRI L. János (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 591–598.

⁴⁸ GYŐRI L. János (2013): *A Gimnázium hildeni testvériskolai kapcsolatai*. In: GYŐRI L. János (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 559–572.

⁴⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a gályarabokra való 1976-os emlékezés Debrecenen túl a magyar reformátusság szélesebb köreit is megmozgatta. Az egyházi sajtó híradásaiból kiderül, hogy a debreceni ünnepségeket követő hónapokban több helyen is tartottak megemlékezést: Bajánsenyén faragott emlékoszlopot állítottak (*Ref. Lapja* 1976. máj. 30, 3.), Zürichben az ottani magyar protestáns gyülekezet emlékünnepséget szervezett (*Ref. Lapja* 1976. jún. 20, 3.), Pápan Séllyei István és Kocsi Csergő Bálint kapott emléktáblát (*Ref. Lapja* 1976. jún.

A bonyolult politikai és ideológiai kényszerek között működő református egyház és egyetlen működő Kollégiuma számára a gályarab ősök egykori helytállása és szenvedései áttételesen így járulhattak hozzá az ősi egyháztörténeti közhely igazságának valóságos megtapasztalásához: „A mártírok vére magvetés.”

Az október 31-ei közös kollégiumi reformációs megemlékezéseket, melyeknek hagyományosan része volt a gályarabok emlékoszlopának koszorúzása is, a Teológiai Akadémia és a Református Gimnázium az 1990-es évek elejéig a fentebb ismertetett szűk keretek között tartotta. A rendszerváltást követően a Református Kollégium keretében megjelenő új oktatási intézmények (a tanítóképzést is magába integráló Hittudományi Egyetem, a két általános iskola, a Dóczy Gimnázium) megjelenése után azonban a gályarabokra való emlékezés hagyománya – a két világháború közötti időszak gyakorlathoz hasonlóan – újra az egyes intézmények belső ügyévé vált.

Mindennek vizsgálata azonban már kívül esik mostani elemzésünk tárgyán.

A gályarabok debreceni emlékoszlopának részlete (Fotó: Barcza János)

27, 1.), Kocsi Csergő Bálint szülőfalujában, Kocson pedig emlékünnepe keretében koszorúzták meg a prédikátor emléktábláját (Ref. Lapja 1976. aug. 1, 3.).

RÖVIDÍTÉSEK

DFL – Debreceni Főiskolai Lapok

ÉVKÖNYV – ÉVKÖNYV a Debreceni Református Kollégium felsőoktatási intézetéről

Gimn. Ért. – A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője

HÖT – Hittanszaki Önképző Társulat

Polg. Isk. Ért. – A Debreceni Református Kollégium Polgári Fiúiskolájának Értesítője

Ref. Lapja – Reformátusok Lapja

Tan. Ért. – A Debreceni Református Tanítóképzőintézet Értesítője

TheolSz – Theológiai Szemle

TtREK – Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára

TtREL – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

IRODALOM

BARCZA József, szerk. (1988): *A Debreceni Református Kollégium története*. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.

CSIHA András – GYŐRI János – NAGY László – MOLNÁR István – VIRÁGH Lászlóné, szerk. (2013): *MENEDÉK. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1950–1958 között végzett diákok visszaemlékezései*. (Második, bővített kiadás; Győri L. János előszavával.) Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, Debrecen.

DAMÁSDI Dénes (2018): *Ifj. Varga Zsigmond szerepe a teológus-gyülekezet elindulásában és annak jelentősége a debreceni egyetemi ifjúság életében*. In: FAZAKAS Gergely Tamás (főszerk.): *Világosító lámpás. Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 183–191.

Emlékezés a gályarabokra. Dr. Bartha Tibor püspök igehirdetése. *Ref. Lapja*, 1976. febr. 22. 1.

FAZAKAS Gergely Tamás (2015): *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében*. In: FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 179–193.

FAZAKAS Gergely Tamás (2020): *Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium. Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti küzdelmek idején*. In: FAZAKAS Gergely Tamás (főszerk.): *A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 111–142.

GYŐRI L. János (2013): *A Gimnázium hilden testvériskolai kapcsolatai*. In: GYŐRI L. János (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 559–572.

- JAKUCS István (1937): *A debreceni Református Kollégium alapítványai*. Városi Nyomda, Debrecen.
- KOMLÓS Attila (1976): Az evangélium új megértéséért. Beszámoló a debreceni ünnepségekről. *Ref. Lapja*, 1976. febr. 29, 1. és 3.
- KOVÁCS Gergely (2013): *A Kollégiumi Kántus története 1967-től az ezredfordulóig*. In: GYŐRI L. János (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 591–598.
- MAKKAI László, szerk. (1976): *Galeria omnium sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Magyar Helikon, Bp.
- MAKKAI László (1976): Egyháztörténeti kutatóintézet Debrecenben. *Ref. Lapja*, 1976. okt. 3., 3.
- Makkai László professzor emlékbeszéde. „Isten tisztelete és embertársaink szolgálata”. *Ref. Lapja*, 1976. febr. 22. 3.
- MOLDOVA György (1973): *Negyven prédikátor*. Szépirodalmi Kiadó. Bp.
- SZABÓ Lőrinc (1990): *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések. II.* Magvető Kiadó, Bp.
- Templomszentelés a reformáció emlékünnepén. Dr. Bartha Tibor püspök igehirdetése. *Ref. Lapja* 1975. nov. 16., 1.

Tamássy Miklós festménye: Ruyter admirális az Eendracht hajón fogadja a Nápolyban kiszabadított magyar prédikátorokat

Michiel de Ruyter admirális és a magyar gályarabok

Visszaemlékezés a Gályarab-émlékműről készült 1975-ös filmre

Valahányszor a debreceni gályarab-émlékoszlop mellett megyek el, három dolgon szoktam eltűnődni. (1.) Milyen jó, hogy itt is van a gályaraboknak emlékműve; aztán (2.) vajon hányan voltak ezek a „41 gályarabok”? Harmadjára pedig (3.) megemlékezem arról, hogy a feleségem s így a családom is gályarab-leszármazott.

Ami a levetített filmet illeti, tudtam a létezéséről Tüski Istvántól, de nem volt szerencsém látni, csupán 2019. Húsvét körül kaptam meg videón Győri József gimnáziumi igazgató barátomtól. Aránylag ritka a mozgófilmes emlékünknél a digitális korszak előtti időből, ezért is lehet ez sokaknak érdekes, nem is beszélve arról, hogy 45 év távlatában egy valóságos dokumentumfilmen láthatja ki-kí a saját és iskolatársa diákkori arcképét, még ha nem is annyira kedvező minőségben. Azt hiszem, az utókor számára címet kell adnunk a filmnek, mert ilyet nem találtam, ezért javaslom ezt: *Michiel de Ruyter admirális és a magyar gályarabok*.

Vajon miért éppen Debrecenben van a gályarabok legnagyobb emlékműve? Szerintem azért, mert amint kitudódott a szörnyűség, az egész ország protestáns gyülekezeteinek fájt a rabok sorsa. Erdélyből és Debrecen környékéről ugyanis – az erdélyi kálvinista fejedelmek oltalma miatt – nem mertek beidézni senkit. Mégis úgy tűnik, nincs rossz helyen ez az emlékmű, mert amint utánanéztem a diáknévsorokban, 16 olyan, gályarabságra ítélt lelkészre találtam, aki a Debreceni Református Kollégium növendéke volt.

Az első hullámban 37 lelkészt és 4 tanítót indítottak el Olaszország felé. Közülük kilencen út közben meghaltak (vagy elmenekültek?), ketten olyan betegek voltak már, hogy egyből börtönbe vitték őket. Nápolyban már csak 30 lelkészt-tanítót adtak el gályarabnak egyenként 100 tallérért. Ezek közül

10 volt debreceni diák, ketten a gályán haltak meg, egyikőjük pedig a börtönben. Az ismert 41 gályarabon kívül még mások is szenvedtek gályarabságot, egyes csoportokat később indítottak útnak. Teljesebb képet róluk csak a későbbi kutatásoktól remélhetünk. A további hat, gályarabságra ítélt, de bebörtönzött lelkész közül, akik debreceni diákjaink voltak, ketten a börtönben haltak meg, a többiek a szabadulásuk után külföldre menekítették.

1676. február 11-én Michiel de Ruyter holland admirális váratlanul odavonult a teljes hajóhadával, ultimátumot küldött és felkészült a város ágyútűz alá vételére, s ezzel a nápolyi alkirályt a gályarabok átadására kényszerítette. Még aznap este csónakokkal a holland flotta egyik hajójára szállították őket, másnap pedig mindnyájukat átvitték az admirális hajójára.

A harmincból már csak huszonketten voltak ekkor a gályán. Ketten a gályán haltak meg, hatan halálosan betegek lettek és börtönbe vitték őket, s ezek közül is már csak négyet talált életben a szabadulás. Így huszonhatan maradtak. Közöttük volt Czeglédi Péter lévai lelkész is, őt már a nápolyi börtönből hozták a fedélzetre. Ebből a Czeglédi-családból származik a feleségem, illetve így a gyermekeim is gályarab leszármazottak lettek.

A gályarabok keresztyén lelkülettel fogadták mindazt, ami velük történt. Nem az ellenségeiket szidalmazták, hanem a szabadulásért hálát adva még a csónakon a 46., a 124. és 125. zsoltár verseit énekelték:

„A kik bíznak az Úr Istenben nagy hiedelemmel, azok nem vesznek el semmi-némű veszedelemben. Mint a Sion hegye megállnak, nem ingadoznak!”

Vacsora után elénekelték az Isten irgalmasságáról szóló 106. zsoltárt:

„Az Urat áldjátok, mert jó, Irgalma örökkévaló!”

A filmről

Tüski István, a magyarokat gondozó hollandiai lelkész volt a kezdeményezője és fáradhatatlan szervezője egy olyan film elkészítésének, amely a magyar gályarab lelkészekről és a megszabadítójukról szól. Hollandiában készültek bemutatni Michiel de Ruyter halálának 300. évfordulóján, 1976 tavaszán. Április 29-én halt meg a franciák elleni Siracusa-i tengeri ütközetben.

Tüski István két módon kötődött a Debreceni Református Kollégiumhoz (DRK). Felesége, Szabó Márta volt, aki a testvére volt Victor Istvánnak

(Szabó Judit) és Tímár Pálnénak (Szabó Gabriella). Az ő gyerekeik szinte valamennyien a DRK gimnáziumának diákjai voltak, akiktől hallotta Tüski István, hogy itt minden évben megemlékezünk szépen a gályarabokról és Ruyterről. De ezt hallhatta a filmen Zubogy községben prédikáló Szabó Mária sógornőjétől is.

Másik kapcsolat maga a DRK főigazgatója, Kürti László volt, akiről Tüski István nagy elismeréssel beszélt. Kürti László ösztöndíjas hallgatóként rendkívüli szorgalommal tanult és Utrechtben az egyetem teológiai fakultásán nyilvánosan is megvédte a teológiai Doctorandus címét. Ezen az alkalmon Tüski István is jelen volt, s 1988-ban nekem is megmutatta azt a szép egyetemi előadótermet. A professzorok és a hallgatóság előtt Kürti László ott becsületet szerzett a mindenkori magyar fiataloknak – mondta el büszkeséggel Tüski István.

Egy szó, mint száz, Tüski István szerette volna a széles nyilvánosság előtt megmutatni a hollandoknak, hogy az egyik legnagyobb nemzeti hősüknek, Michiel de Ruyter admirálisnak mekkora tekintélye van Magyarországon, és milyen nagy tisztelettel emlékeznek rá.

Ezt fölkarolta egy TV társaság, amelynek a beutazásához a magyar állam is hozzájárult, és eljöttek Debrecenbe, hogy filmre vegyék a mi ünnepi megemlékezésünket 1975. október 31-én. Kürti László mint a Kollégium főigazgatója intézte ennek a filmezésnek az engedélyezését az Állami Egyházügyi Hivatalban. Valójában az egészet Tüski István rendezte, ő tárgyalt állandóan Kürti Lászlóval és velem mint gimnáziumi igazgatóhelyetttel.

A holland tévések mondták meg, hogyan képzelik a filmforgatást, milyen irányból történnik a felvétel, és milyen hosszúak lehetnek az egyes elemek. Az én beszédem is azért olyan rövid, nincs eleje és vége, mert a tévések ilyen rövidre kívánták. (2Tim 4,7-8)

Szokás volt sokáig, hogy a gályarabokra való emlékezést évenként váltva szervezte a DRTA és a gimnázium, ez még az én főigazgatóságom alatt is így volt 1987 és 1991 között. 1975-ben a gimnázium volt a soros rendező, ezért mondtam a beszédet én. Rózsai Tivadar vallástanár jelenlétét én javasoltam Kürti Lászlónak, aki azonnal támogatta. Látszik a filmen is, hogy a

koszorút tekintélyes teológiai hallgatók hozzák, viszont a gimnazisták adták a gerundiumos diákokat.

A Kántus is jelen volt, de a TV nem szánt nekik komoly szerepet a rövidség miatt. Kérdése lehet mindenkinek, hogy miért nincs ünneplőben valamennyi diák? Ennek érthető oka van.

Ugyanis azon az október 31-én, pénteken reggel nagy köd lett, s emiatt majdnem dugába dőlt az egész filmezés. Az istentisztelet előtt akartuk ezt megoldani, de nem voltak jók a fényviszonyok, ezért elmentünk a Nagytemplomba istentiszteletre, és kértük a fiatalokat, hogy dél tájban gyülekezzenek össze az emlékoszlopnál, hátha akkorra javul a helyzet. Éppen javult annyit, hogy a filmesek igent mondtak és ekkor történt a felvétel. A diákok egy része már átöltözött. – Számomra pedig sok kedves régi arc idézte föl a gimnáziumban eltöltött 17 szép évemet.

A Kántus

(az előző lapon: Gaál Botond)

Filmkockák az NCRV

(Nederlandse Christelijke

Radio Vereniging) által

készített, Rob Marlouw Smit

rendezte produkcióból

Ezt a filmet Hollandiában szinte minden évben lejátszották tavasszal, mert De Ruyter március 24-én született és április 29-én halt meg. Olyannyira ismert volt ez a film, hogy bő tíz évvel később az Utrechti Egyetemen engem többen is felismertek, a film alapján.

(Debrecen, 2020. február 11.)

Archív filmkockák

*NCRV (Nederlandse Christelijke Radio Vereniging) által készített,
Rob Marlouw Smit rendezte produkcióból:*

*Lent: koszorúzás a Debreceni Református Kollégium előtti Emlékkert
Gályarab-emlékművénél 2020. február 11-én,
az emlékműállítás 125. évfordulóján*

„Minden kis gyermekszív szavára Virág fakad Hollandiában.”

Debrecen és a holland gyermekvonatok

Idén száz esztendeje indultak el az első gyermekvonatok Hollandiába. Az első világháborút követő sorscsapások sorozata után Magyarországnak és főleg a magyar gyermekeknek külső segítségre volt szükségük, hogy fizikailag és mentálisan talpon tudjanak maradni. Ezt a segítséget egy különleges humanitárius akció keretében több európai ország mellett leginkább Hollandia nyújtotta Magyarországnak. 1920–1930 között magyar gyermekek tízezrei tölthettek hosszabb-rövidebb időt holland nevelőszülőknél, hogy ott nyugodt körülmények között, elegendő táplálék mellett elfelejthessék a háborút, a forradalmak és a román megszállás borzalmait. A gyermekvonatoknak a humanitárius oldalon túl egyéb más hatásai is voltak a két ország kapcsolatára. Fellendült a turizmus, megélénkültek a gazdasági kapcsolatok, kulturális téren is elkezdődött a közeledés a két ország között, de az egyházi és politikai kapcsolatok is megerősödtek. Ennek a holland „hulárnak” voltak debreceni „lecsapódásai” is. Alább ezeket a helyi vonatkozásokat és a gyermekvonatok történetét mutatom be dióhéjban.

Holland küldöttség Debrecenben

1924. május 3-án illusztris vendégek érkeztek Debrecenbe. Harm Bouwman¹ (1863–1933) és Tjeerd Hoekstra² (1880–1936) kampeni professzorok, a hol-

¹ Bouwman Kampenben és Amszterdamban tanult teológiát, majd Berlikumban és Hattemben szolgált lelkészként. 1899-ben doktorált Amszterdamban. 1902-ben nevezték ki Kampenbe professzornak, ahol egyháztörténetet és egyházjogot tanított.

land szigorú református egyház képviselőjében [Gereformeerde Kerken in Nederland] látogattak el a cívisvárosba és velük tartott Arie Noordtzij³ (1871–1944) utrecht-i egyetemi tanár, valamint H. J. Kok kampeni könyvkiadó (a *Hongaarsche Heraut*⁴ kiadója) is.⁵

Nem ez volt az első alkalom, hogy Bouwman és Hoekstra Debrecenben jártak. 1922 áprilisában Frederik Willem Grosheide⁶ (1881–1972) professzor kíséretében többnapos holland-magyar konferencián vettek részt a városban.⁷ Így mikor két év múltán ismét Debrecenbe látogattak, szinte már ott-hon érezhették magukat. Már csak azért is, mert a fogadtatás a város és az egyházi vezetők részéről nagyon szívélyes és barátságos volt.

Május 4-én vasárnap a zsúfolásig megtelt Nagytemplomban Baltazár Dezső püspök mondott bevezető imát, majd Hoekstra professzor tartott előadást „a keresztyén ember igazi örömről.” Mindkét beszéd Galambos Zoltán⁸ (1894–1973), akkori budapesti vallás tanár tolmácsolta. Este nyolc

² Hoekstra Kampenben tanult teológiát, illetve Heidelbergben filozófiát. 1906-tól Hazerswoudéban, 1908-tól Den Boschban volt lelkész. 1912-től volt a Kampeni Teológiai Akadémia professzora, ahol filozófiatörténetet, logikát, pszichológiát és gyakorlati teológiát [ambtelijke vakken] tanított.

³ Noordtzij Kampenben és Leidenben tanult teológiát, 1896-ban doktorált a Leideni Egyetemen teológiából, majd Kampenben kezdett tanítani. Először egy középiskolában, majd a Teológiai Akadémián oktatott hébert, archeológiát és holland nyelvet. 1912-ben nevezték ki az Utrecht-i Egyetem teológia professzorává, ahol zsidó vallástörténetet és Ószövetséget oktatott 1936-ig. 1931-ben a Sárospataki Teológiai Akadémia díszdoktorrá avatta.

⁴ A *Hongaarsche Heraut* 1922–27 között jelent meg, Sebestyén Jenő alapította. Teljes címe: *Hongaarsche Heraut. Maandblad van de Gereformeerde Kerken in Hongarije bestemd voor Nederland* [Magyar Hírnök. A Magyar Református Egyház Hollandiában megjelenő folyóirata.] Lásd bővebben: Aalders 2018, 89.

⁵ Holland vendégek Debrecenben. *Egyetértés*, 1924. május 1., 3.

⁶ Grosheide tanulmányait Amszterdamban végezte, 1907-ben doktorált, majd lelkészként szolgált Schilpluidenben. 1912-től 1951-ig volt az Amszterdami Egyetem Újszövetség professzora.

⁷ Holland-magyar konferencia Debrecenben. *Egyetértés*, 1922. április 26., 2.

⁸ Galambos Pápán, majd 1917-től Béciben, 1920–21-ben a *Stipendium Bernardinum*nak köszönhetően Hollandiában, Utrechtben tanult teológiát. 1925-től 1973-ig (haláláig) volt Komáromban lelkész. 1943-ban dolgozta át és adta ki Heidelbergi kátét. A bevezetőben munkáját „hálás emlékezéssel” ajánlja nagy „tanítómestereinek” Dr. D. Bohatec bécsi, Dr. H. Bouwman és Dr. T. Hoekstra kampeni, valamint Dr. H. Visscher utrecht-i professzornak,

órákor a kollégium tápintézetében volt a vacsora, melynek elején Uray Sándor⁹ lelkész mondott imát, majd Pap Károly¹⁰ (1872–1954) irodalomprofesszor a Hollandiában nyaralt gyermekek szülei nevében¹¹ mondott köszönetet. A tolmács ezúttal Filep Gusztáv¹² (1892–1960) volt, aki 1918–21 között a *Stipendium Bernardinum* jóvoltából együtt tanult Utrechtben Galambos Zoltánnal. Ezt követően „Papp Klotildka és Trocsányi Aranka elénekelték a holland himnuszt,”¹³ majd a gyermekek hollandul köszöntötték a vendégeket. A holland delegáció tagjának, H. J. Kok, a kampeni könyvkiadó vállalat tulajdonosának beszéde következett, melyben a holland társadalomnak magyar gyermekek iránti szeretetét és felelősségét ecsetelte. A kollégium nevében dr. Erdős Károly¹⁴ (1887–1971), a templomegyesület nevében pedig

„akik az idegenben testvérként fogadtak és hívő tudománnyal vezettek el Isten legtisztább megismerésére.” Vagyis a vendégek Galambos volt hollandiai tanárai voltak.

⁹ Uray Sándor (1878–1969) Kolozsváron és Debrecenben végezte a teológiát, 1909–1923 között a debreceni Verestemplom majd, a Kistemplom lelkésze, egyházkerületi tanácsbíró, 1938-tól főjegyző volt.

¹⁰ Pap Károly Kolozsváron és Budapesten végezte tanulmányait. 1907-től a debreceni Bölcsészeti Akadémián tanított, 1914-től az egyetem professzora. 1924/25-ben az egyetem rektora volt. Lásd bővebben: Mudrák – Vincze 2016.

¹¹ Pap Károly fia, az ekkor 14 éves Károly, valamint lánya, a 10 éves Klotild voltak Hollandiában. Lásd: Egy debreczeni gimnazista hollandiai levele. *Egyetértés*, 1923. szeptember 27., 2.

¹² Filep Debrecenben, majd 1918–21 között Utrechtben hallgatott teológiát. Már ekkor is elismert sakkversenyző volt. Doktori disszertációját Debrecenben védte meg. 1917–35 között tíz helyen volt segédlelkész, végül Mezőkeresztesen lett lelkész, később egyházmegyei tanácsbíró és esperes. Lásd unokája visszaemlékezését: Filep 2017.

¹³ Hollandok Debrecenben. *Egyetértés*, 1924. május 6., 2.

¹⁴ Tanulmányait Debrecenben, 1911-től Berlinben, Cambridge-ben, majd Zürichben végezte. 1913-tól a kollégium docense, később az egyháztörténeti tanszék előadója lett. 1914–18 között az akkor felállított lelkészképző intézet docense, majd 1929-ig tanára volt. 1913 elején teológia magántanári képesítést szerzett Debrecenben, 1914 tavaszán a Bécsi Egyetemen teológia licenciátusi fokozatot, majd 1919-ben doktori fokozatot szerzett. 1927-ben a Debreceni Tudományegyetem magántanára lett. 1950–54 között az újonnan szervezett Református Teológiai Akadémia tanára.

dr. Balla Bertalan szóltak az egybegyűltekhöz. Baja Mihály¹⁵ (1979–1957) lelkész és költő felolvasta *A hollandokhoz* című alkalmi versét.¹⁶

A hollandokhoz

*Kicsiny nemzet a holland nemzet,
Nagyobb a szíve, mint hazája,
Mert Krisztusában, kútfejében
Az üdvösséget föltalálta.*

*Nagy nemzetek zúgó habokként
Körülte mind egymásra törnek
S ő mint Nőé bárkája úszik,
Hullámhegyén a vérözönnek.*

*Üzenet jött az Ararátról:
Galambok szárnya csattogása.
Oh hozzatok olajfa lombot
S hintsétek szét a bús világra.*

*Mondjátok, hogy tavasz van ismét,
Hogy megbékült velünk az Isten,
Mutassatok nekünk szívárványt
Hadd lássuk fájó könnyeinken.*

*Mi magyarok kitárt kebelrel
Várunk az irgalom szavára:
Mi vagyunk a világ árvái,
A népek síró mostohája.*

¹⁵ Baja Mihály Budapesten és Debrecenben tanult teológiát, ezután a Dunántúlon, illetve Losoncon volt káplán és hitoktató. 1908–1914 között az Egyesült Államokban volt lelkész, hazatérése után Túrkevéen, majd Debrecenben szolgált. 1931-től a Petőfi Társaság tagja.

¹⁶ Az 1924. május 7-i *Egyetértés* Baja tizennégy strófából álló versét teljes terjedelmében közölte. Lásd: Baja 1924.

*Mi vagyunk az útszéli vándor,
Kiről a példázat beszél:
Rablók törtek reánk orozva.
Orcánkról hull a könny, a vér.*

*Kifosztogattak mindenükből,
Akiknek senkié se kellett
És meztelen és összetörve
A világ útfelén feledtek.*

*Ti vagytok a Samaritánus,
Ki résztvevően, ránk hajolva
Hallgatja szívünk dobogását
S az elesettet felkarolja.*

*Holland mezőkön nő a balzsam,
Ezerjófű fájó sebünkre:
Holland anyáknak szíve hajlik
Meleg csókkal sok gyermekünkre.*

*Azóta tudjuk: él az Isten,
Ha megsanyargat balkezevel:
Lehajlik hozzánk és szívünket
Megsimogatja jobb kezével.*

*Nincs tisztább, mintha gyermek ajka
Magasztal Istent föld porában:
Minden kis gyermekszív szavára
Virág fakad Hollandiában.*

*Oh legyen áldott az az óra.
Mely e két népet összehozta.
Sugara ott ragyog a múltban
S fényt vet jövőendő századokra.*

*Utrecht ölen nőtt szárnya tolla
Nem egy merész röptű sasunknak:
Vegyétek hála-koszorúját
Ős Debreczennek, városunknak.*

*Felétek tárja lobogóját
Bástyánk, a vén Kollégium:
Hollandiának hír, dicsőség,
Tisztesség és diadalom.*

Baja Mihály alkalmi versében megjelenik a trianoni nemzeti tragédia, az ország kifosztása, a nemzet elesettsége („a világ árvái”; „népek síró mostohája”; „Orcánkról hull a könny, a vér”; „Kifosztogattak mindenünkből”) és a két népet összekötő keresztyénség. Bibliai képekben (Noé bárkája, az irgalmas szamaritanus) von párhuzamot a szerző a magyar és a holland nép sorsa között. Magyarország, az eltiport nemzet nem várt segítséget kap a szerencsésebb sorsú, nemes lelkű, irgalmas Hollandiától, mely visszaadja a magyarok hitét („Azóta tudjuk: él az Isten...”; „Holland mezőkön nő a balzsam, / Ezerjófű fájó sebünkre”). A segítség pedig a magyar gyermekek felkarolásán, a gyermekvonatok elindulásán keresztül érkezik. („Minden kis gyermekszív szavára / Virág fakad Hollandiában.”) A költemény minden részén túlcserdülnek a hála és köszönet hangjai. Az érzelmileg és az alkalmi pátosztól kissé túlfűtött versből az is kiderül: a magyar gyermekeken keresztül a két nép sorsa összehozott, sőt, ez az esemény majd a jövőben is össze fogja tartani a két nemzetet („Sugara ott ragyog a múltban / S fényt vet jövőendő századokra”).¹⁷

A kampeni „szigorú” reformátusok küldöttségének látogatása nem volt kirívó eset ebben az időszakban. A hollandok az 1920-as években egymásnak adták a kilincset Debrecenben. Holland diákok látogattak ide 1921 júliusában, akiket a kollégium széniorai kísérték el hortobágyi kirándulásra.¹⁸ 1921 szeptemberében J. Ronge hoogbloklandi lelkész és D. Hakkersteegt hoornari földbirtokos érkeztek a városba és találkoztak Baltazár Dezső püspökkel,

¹⁷ A gyermekvonatok irodalmi lecsapódásáról lásd bővebben: Réthelyi 2020.

¹⁸ Hollandus diákok a Hortobágyon. *Egyetértés*, 1921. július 20., 3.

valamint Nagy Zsigmond professzorral is.¹⁹ 1923. augusztus elején J. H. Linschoten amszterdami professzort és feleségét látták vendégül.²⁰ A hónap végén a holland református egyház [Hervormde Kerk] delegációja érkezett a városba.²¹ 1924 áprilisában erdélyi útját követően a holland újságíró Frederik Wirtz látogatott Debrecenbe,²² itt hosszabb időt töltött, mert augusztusban még előadást tartott a kisebbségi kérdésről;²³ júliusban pedig a már két éve Magyarországon tartózkodó holland újságíró, Verbeek van der Sande érkezett a cívisvárosba.²⁴ De a város legbecsesebb, rendszeresen visszatérő holland vendége minden bizonnyal Catharina Kuyper (1876–1955) volt, akit a sajtó csak magyarosan Kuyper Katalinnak emlegetett.

A Kuyper nővérek és a holland főkonzul

Az ápolónői képesítéssel rendelkező Catharina Kuyper számára Magyarország és a magyar protestánsok támogatása már szinte családi hagyománynak számított. Catharina Kuyper a volt holland miniszterelnök, teológus, a holland szigorú református egyház [Gereformeerde Kerken in Nederland] vezetőjének, az Amszterdami Protestáns Egyetem (Vrije Universiteit Amsterdam) és az Ellenforradalmi Párt (Anti-Revolutionaire Partij, ARP) alapítójának, Abraham Kuypernek (1837–1920) és Johanna Hendrika Schaaynak (1842–1899) a legfiatalabb lánya volt, a nyolc gyermek közül a hatodik. Két nővére, Henriëtte Sophia Suzanna Kuyper (1870–1933) és Johanna Hendrika Kuyper (1875–1948) már 1916-ban különleges missziót teljesítettek hazánkban, egy holland hadikórházzal érkeztek Budapestre.

¹⁹ Holland vendégek Debrecenben. *Egyetértés*, 1921. szeptember 11., 3.

²⁰ Hollandi tanár Debrecenben. *Egyetértés*, 1923. augusztus 8., 3.

²¹ Holland vendégek Debrecenben. *Egyetértés*, 1923. augusztus 23., 3.;
A hollandi református egyház küldöttei Debrecenben. *Egyetértés*, 1923. augusztus 28., 2.

²² A kálvinista egyház helyzete Romániában. *Egyetértés*, 1924. április 15., 2.

²³ Egy hollandi újságíró előadása a kisebbségi kérdésről. *Egyetértés*, 1924. augusztus 3., 5.

²⁴ Verbeek Sande. *Egyetértés*, 1924. július 4., 4. – Nevezett holland újságíró holland lapokban hirdette magát, mint Budapesten élő kereskedelmi közvetítő: Hongarije. *Algemeen Handelsblad*, 1924. 03. 05., 7. Emellett lektori állás is kapott a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol holland nyelvet oktatott. Lásd: *Nederlandsch in Hongarije. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 1927. 10. 10., 7.

A hadikórház [Nederlandse Ambulance] 1916 januárjától június végéig működött Budapesten, a Mexikói úton található korábbi Zsidó Vakok Intézetében. Hollandia az első világháborúban semleges tudott maradni, de a hollandok személyes szimpátiájuktól vezérelve humanitárius segítséget nyújtottak különböző országoknak. Holland önkéntesek dolgoztak missziós kórházakban, melyek különböző háborús országokba települtek. Holland missziós kórház, vagy hadikórház működött Németországban, Franciaországban, Bulgáriában, Szerbiában, Romániában és Magyarországon is. Budapesten hat holland orvos, húsz ápoló és két diakónus ápolta a Monarchia hadseregének sebesültjeit. Közéjük tartozott Henriëtte Kuyper és Johanna Kuyper. Ekkor a Kuyper nővérek már nem voltak fiatalok: Henriëtte 46, Johanna 44 éves volt.²⁵

Elsősorban református körökben keltett nagy feltűnést a Kuyper nővérek jelenléte és itt találtak magyar barátokra. Ilyen volt Biberauer Richárd, a Bethesda igazgatója²⁶ és Sebestyén Jenő (1884–1950) református lelkész is, a magyar neokálvinizmus vagy történelmi kálvinizmus lelkes hirdetője. Sebestyén nem mellesleg 1907 és 1910 között az Utrechti Egyetemen folytatta tanulmányait, kiválóan beszélt hollandul és a háború alatt kórházi lelkészként szolgált, így közvetlen kapcsolatban volt a Kuyper nővérekkel.²⁷

Abraham Kuyper 1916 tavaszán ellátogatott Magyarországra, találkozott nemcsak a lányaival és Sebestyénnel, de Tisza István miniszterelnök is fogadta.²⁸ Kuyper Debrecen város meghívására eredetileg a „Kálvinista Rómába” is el akart látogatni, de erre végül mégsem került sor.²⁹ Lánya, Henriëtte Kuyper Hollandiába való visszatérését követően könyvet írt magyarországi élményeiről, *Hongarije in oorlogstijd* [Magyarország háború idején] címmel, melyet 1918-ban adtak ki.

A könyv első kézből tudósított a háborús helyzetről, a budapesti missziós kórház hétköznapijairól, de szólt a magyar nyelvről, kultúráról, vallásról is.

²⁵ Aalders 2020.

²⁶ Bodoky 1999, 96.

²⁷ Sebestyén Jenő 1910-től már tanított a Budapesti Református Teológiai Akadémián, majd annak igazgatója lett (1928–1938), fontos szerepet játszott a Soli Deo Gloria mozgalom megszervezésében és ő volt a Kálvin János Társaság megalapítója 1936-ban.

²⁸ Kuyper volt miniszterelnök Budapesten. *Az Újság*, 1916. április 27., 9.

²⁹ A volt hollandi miniszterelnök nem megy Debrecenbe. *Pesti Hírlap*, 1916. április 29., 9.

A könyvnek köszönhetően a holland olvasóközönség valamivel közelebb került egy számára addig meglehetősen ismeretlen országhoz és lakóihoz.

A háború után Hollandiában számos bizottság alakult Magyarország megsegítésére. Ebben fontos szerepet játszott a Kuyper család. A budapesti Bethesda kórház javára alapított holland *Bethesda Comité*-ben ott találjuk Kuyper család tagjait: az elnök Henriëtte Kuyper volt, az alelnök Johanna Kuyper, az egyik vezetőségi tag pedig Cornelia Maria Johanna Kuyper-Heylblom (1861–1939), az előbbieik sógornője, a Kuyper nővérek bátyjának, Herman Huber Kuypernek (1864–1945), az amszterdami Vrije Universiteit rektorának és egyházjog professzorának a felesége volt.³⁰ Johanna Kuyper 1919 novemberében tagja lett a Hágában megalakult Központi Bizottság a Rászoruló Magyar Gyermekéért [Centraal Comité voor noodlijdende Hongaarsche Kinderen] nevű szervezetnek. Szinte magától értetődik, hogy Catharina Kuyper is aktívan részt akart venni a magyar segélyakciókban.

Az Amerikai–Holland Protestáns Gyermeksegély Bizottság [Amerikaansch–Hollandsch Comité voor noodlijdenden Protestantse kinderen] tagjaként Amerikában gyűjtött pénzt a magyar gyermekek részére és rendszeresen járt Magyarországon. A pénzből nem a magyar gyermekek Hollandiába utaztatását, nyaraltatását finanszírozták, hanem helyben akartak enyhíteni a nyomoron. Budapesten és környékén 16 ingyenkonyhán naponta 1300 gyermeknek osztottak ételt.³¹ Catharina Kuyper nevéhez fűződik még a budapesti Julianna Iskola alapítása mellett a fent már említett, a debreceni egyetemen az 1920-as években a holland tanszék létesítésére tett kísérlet is.³²

A Kuyper család mellett volt még egy kulcsfigurája a magyarországi holland segélyakcióknak: a budapesti holland főkonzul, Jan Clinge Fledderus (1870–1946). Fledderus budapesti főkonzulként közvetlen közlőről látta a magyar fővárosban uralkodó állapotokat, a nyomort, az éhezést, a terror következményeit. Ő volt az, aki Hollandiában felhívta a figyelmet arra, hogy a háború sújtotta országok közül Magyarország is segítségre szorul. Fledderus kezdeményezésének volt köszönhető, hogy Hollandiából 1919 őszén már élelmiszer, ruha és gyógyszer segélyszállítmányok érkeztek Magyaror-

³⁰ Ontbinding „Bethesda” Comité. *De Standaard*, 1921. június 23., 5.

³¹ Neef – Kuyper 1923, 418–419.

³² Bozzay 2016, 61–71.

szágra.³³ De az igazán látványos segítség a magyar gyermekek hollandiai nyaraltatása volt.

Elindulnak az első vonatok

Az első magyar gyermekek már 1919 decemberében elindultak Budapestről Hollandia felé. Ez a Hollandiában élő gróf Batthyány Béla, Ótordai Weress Jenő és Benedek-Lammers Oszkár kezdeményezésének volt köszönhető, akik létrehozták a Segély Magyarországnak [Comité tot verlichting van den nood in Hongarije] nevű szervezetet. Eredetileg azért kezdtek gyűjtésbe, hogy az Angliában lévő magyar hadifoglyokat haza tudják hozni. Az akció sikeres volt és később már a magyar gyermekeknek is gyűjtést rendeztek. Ennek a szervezetnek a megbízásából indult Magyarországra De Graaf van der Mooren asszony, hogy 24 gyermeket vigyen Hollandiába.³⁴ A kis magyarokat Hágában, illetve Baarnban helyezték el és terv szerint 4–5 hónapig maradtak Hollandiában.³⁵

A gyermekmentő akció akkor kapott nagy lendületet, mikor az Országos Gyermekvédő Liga 1920. február 10-én elindíthatta az első 600 főből álló gyermekvonatát Hollandia felé. A cél az volt, hogy lesoványodott, beteges magyar (főleg budapesti) gyermekek holland nevelőszülőknél töltsenek néhány hónapot, hogy ott, nyugodt körülmények között feltáplálják őket, megerősödjének, majd hazatérjenek szüleikhez. 1920 és 1930 között összesen több mint 28.000 magyar gyermek jutott ki Hollandiába és töltött kint hónapokat, egyesek éveket nevelőszülőknél. Belgiumban 1923–1930 között több mint 21.000 kis magyar nyaralt. Ugyanebben az időben Svájcba 10.000, Svédországba 131, Angliába 603 gyermek került ki. Összesen több mint 60.000 gyermek vett részt a gyermekmentő akcióban.

Debrecen város és a Református Egyház kapcsolatai a két világháború közötti időszakban Hollandiával kifejezetten erősödtek. Ez pedig közvetlen vagy közvetett módon a gyermekvonatoknak volt köszönhető. A gyerme-

³³ Aalders 2020.

³⁴ Een reis naar Boedapest in 1919. *Haagsche Courant*, 1920. jan. 3., 9–10.

³⁵ Magyar gyermekek utazása Hollandiába. *Pesti Hírlap*, 1919. dec. 16., 7.

keken keresztül a holland társadalom széles rétegében tudatosult Magyarország létezése, sorsa, társadalmi, (kül)politikai helyzete.³⁶ Az Utrechti Egyetemen 1939-ben magyar tanszék is alakult. A hollandok számára Magyarország felkerült a térképre. Hollandiában megnőtt az érdeklődés Magyarország iránt és a hollandok nemcsak Bécsig vagy Budapestig merészkedtek, hanem gyakran ellátogattak Debrecenbe is, elmélyítve ezzel az egyházi, tudományos és személyes kapcsolatokat.

Éhező gyermekek és a nagypolitika

A gyermekvonatok, vagyis a holland, belga, angol, svéd és svájci nevelőszülők féltő gondoskodása hatalmas segítséget jelentett az éhező gyermekeknek és családjuknak. A humanitárius segítség minden szempontból szükséges volt. Azt is látnunk kell azonban, hogy a gyermekmentő akció sikere nem csak a befogadó nemzetek, elsősorban a hollandok segítőkészségének, szociális érzékenységének, felebaráti szeretetének volt köszönhető, hanem a magyar kormány készséges együttműködésének is. És ebben a humanitárius akcióba magyar részről vegyült némi politikai érdek is.

A gyermekvonatok a Trianon utáni Magyarországon az egyik kitörési pontot jelentették a külpolitikai elszigeteltségből. Ebben az időszakban a magyar külpolitika minden lehetőséget megragadott, hogy ellensúlyozza a kedvezőtlen nemzetközi környezet hatásait, az ellenséges szomszédok propagandatevékenységét, Magyarország negatív külföldi sajtóját. Tudományos-, egyházi-, sport- és személyes kapcsolatokat is felhasználtak, hogy a nemzetközi közvéleményt tájékoztassák Magyarország valós helyzetéről, az országot ért tragédiáról, a trianoni igazságtalanságról. Ebben a politikai helyzetbe simultak bele a Nyugat-Európába induló gyermekvonatok is. Az Országos Gyermekvédő Liga által szervezett humanitárius akció, amellet, hogy ténylegesen szükséges volt a lesóványodott, háborús traumán túlesett,

³⁶ Hollandiában számos kiadvány jelent meg a trianoni Magyarországról, annak irodalmáról, nyelvéről, kultúrájáról a két világháború között. Pl: Abbing 1931; Dekker 1939; Hoekstra 1939; Noppen 1925; Vredenburg 1936; Wormser 1936; Schneiders [1936].

gyakran árva vagy félárva gyermekek külföldi üdültetése, beleillett a magyar kormány politikájába.

A lerongyolódott magyar gyermekek tízezrei, mint megannyi kis diplomata hirdették pusztá jelenlétükkel Hollandiában, Belgiumban, Svájcban, Svédországban vagy Angliában, a sanyarú magyar sorsot és keltettek szimpátiát több millió nyugat-európai polgárban a magyarok iránt. A gyermekakció hosszú éveken keresztül sikeresen folyt mindaddig, míg a politikai érdek és a partnerországok mindezt lehetővé tették.

Vonatok Hollandiába 1945 után

A második világháború után ismét elindultak a gyermekvonatok. Újra magyar gyermekek ezrei jutottak el Hollandiába, Belgiumba, Svájcba, Dániába, Olaszországba, Franciaországba, sőt még Romániába is. A második világháború után azonban a politikai akarat gyorsan elapadt. Csak 1946 és 1949 között jártak a gyermekvonatok, melyeket elsősorban az Actio Catholica, a Református Egyház és a Vöröskereszt szervezett.

1947. május 8-án 500 magyar gyermekkel indult el a dán „*Mentsük meg a gyermeket!*” akció keretében az első vonat az északi országba.³⁷ A vonaton a gyermekek kísérői az Actio Catholica munkatársai voltak, a konyhakocsi személyzetét a főváros adta, az út során az élelmezést a Red Barnet segélyszervezet adományaiból fedezték, de a főváros is hozzájárult a költségekhez.³⁸ Ezen a gyermekvonaton utazott az akkor 12 éves Kiss József, a kisvárdai református lelkész fia is. Kisvárdáról egyetlen gyermek utazhatott, s mivel többszöri hirdetés után sem jelentkezett senki, a lelkész, Kiss Gyula úgy döntött, saját fiát küldi ki Dániába, hogy szégyenbe ne maradjon a gyülekezet és a város. A szervezők megszabták, hogy csak kevés poggyászt lehet vinni, gyakorlatilag csupán egyetlen váltás ruhát.

³⁷ Külföldi segélyhírek. *Magyar Nemzet*, 1947. május 14., 1.;

A polgármester jelentése a székesfőváros közigazgatásának 1947. évi május havi állapotáról. *Fővárosi Közlöny*, 1947. június 10. (27. szám) melléklet, 12.

³⁸ A polgármester jelentése.... Uo.

A rommá lőtt Németországon keresztül, vonattal érkeztek a nyugat-dániai Gørlevbe. Itt osztották szét a gyermekeket a nevelőszülők között. Kiss József egy másik magyar fiúval együtt egy hatvan év körüli falusi evangélikus lelkészhez került, Kirke Helsingébe. A falu közel volt a tengerhez, ahol sokat fürödtek, csónakáztak a lelkész tengerparti nyaralójában. Iskolába nem jártak, a lényeg a pihenés és nyaralás volt. A falu foci pályáján együtt rúgták a bőrt a dán fiúkkal. A lelkész a kis magyarokat olykor elvitte kirándulni az autójával a környékbeli városokba. Az otthoniakkal levélben tartották a kapcsolatot, de a bő három hónapos kint tartózkodás alatt csak néhány levelet tudtak váltani. A legnagyobb benyomást a fiatal magyar fiúra Dániában a rend, a nyugalom és a tisztaság tette. Nagy volt a kontraszt a magyarországi nyomorúság és a dániai jólét között. Az étel finom volt és bőséges, főleg a sok különleges halételre emlékszik vissza szívesen a ma 85 éves Kiss József. Esténként zenét hallgattak rádión vagy gramofonon. Dánul nem tanult meg, a kommunikáció nehézkes volt, inkább csak kézzel-lábbal mutogattak. Hazautazás előtt a lelkész új ruhákat, cipőt vásárolt a magyar fiúknak, csomagokkal megrakva indította haza őket. Iskolakezdésre értek vissza Magyarországra.³⁹

Az akkor hét esztendő, régi református családból származó Papp Erika Debrecenből indult Hollandiába. Éppen akkor végezte el az általános iskola első osztályát. A szükséges orvosi vizsgálatok után, 1948 júliusában indult a vonat 500 gyermekkel, és háromnapos vonatút után érkeztek Hollandiába, ahol hat hónapot töltöttek nevelőszülőknél. Erika Hilversumbe került, a református Förch családhoz. A holland papa hivatalnokként dolgozott, a mama háztartásbeli volt. A nevelőszülőkkel és a lányukkal, Lenivel kifejezetten jó volt a kapcsolat. Szerették, felruházták, játékokat, cipőt, biciklit vettek neki. A nevelőszülők sajátjukként bántak vele. Erikának külön szobája volt az emeleten. A koszt nem mindig volt ínyére (főleg a zabkását és a fekete rozskenyeret nem kedvelte), de a bőséges tápláléknak és a sok édeségnek köszönhetően tíz kilóval gyarapodott. Kint októbertől iskolába járt, bizonyítványt is szerzett az 1948/49-es tanév első félévéről és kiválóan megtanult hollandul. Az otthoniakkal levélben tartotta a kapcsolatot. A holland szülők kirándulni vitték a tengerhez és Utrechtbe is. A búcsú nehéz volt

³⁹ Interjú Kiss Józseffel, Debrecen, 2019. július 22.

Hollandiától. A vonat 1949 januárjában érkezett vissza Magyarországra. Az édesapjával, Papp Lajossal, aki már a hegyeshalmi állomáson várta, alig tudott beszélni, mert Erika hat hónap alatt kicsit elfelejtett magyarul.⁴⁰

A kommunista hatalomátvétel, a fordulat éve (1948) a gyermekvonatok tekintetében is radikális változásokat hozott. 1949 januárjában visszaérkezett az utolsó gyermekvonat Hollandiából, leereszkedett a vasfüggöny és ezután már nem volt lehetséges Nyugatra utazni.⁴¹ Azoknak a többsége, akik megjárták a gyermekvonatokkal Dániát, Svájcot, Hollandiát vagy Belgiumot sokáig, gyakran életük végéig kapcsolatot tartott a kinti nevelőszülőkkel, vagy azok gyermekeivel. Számukra a többhónapos, gyakran fél éves kinn tartózkodás életre szóló élmény maradt.

IRODALOM

- AALDERS, Maarten J. (2018): Magyar levéltári anyag Hollandiában. *Confessio*, 2018/2.
<http://confessio.reformatus.hu/v/magyar-leveltari-anyag-hollandiaban/> (2020. 06. 22.)
- AALDERS, Maarten J. (2020): *Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870–1933) és Jan Clinge Fledderus (1870–1946)*. In: AALDERS, Maarten J. – PUSZTAI Gábor – RÉTHELYI Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 15–37.
- ABBING, A. B. M. (1931): *Het drama van Trianon*. Van Campen, Amsterdam.
- BAJA Mihály (1924): *A Hollandokhoz. Egyetértés*, 1924. május 7., 2.
- BODOKY Richárd (1999): *Égi sziget*. Bodoky Richárdné (magánkiadás), Bp.
- BOZZAY Réka (2016): *Holland tanszék alapításának kísérlete a két világháború között*. *Gerundium*, 2016/3–4. (7. évf.), 61–71.
- DEKKER, W. A. (1939): *Van Godsdienst en Vaderland*. Callenbach, Nijkerk.
- FILEP Tamás Gusztáv: „Jobb méltatlanul szenvedni, mint méltán.” *Napút*, 2017/9. (19. évf. nov.), 42–64.
- HOEKSTRA, Elly (1939): *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*. Utrecht.
- MUDRÁK József – VINCZE Tamás (2016): *Pap Károly irodalomprofesszor, a M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1924–25 évi Rector Magnificusa*. *Gerundium*, 2016/1–2. (7. évf.), 5–22.

⁴⁰ Interjú Papp Erikával, Debrecen, 2019. július 22.

⁴¹ A második világháború utáni gyermekvonatokról lásd bővebben: Pusztai 2020.

- NEEF, C. de – KUYPER, C. M. A. (1923): Amerikaansch-Hollandsch Comité voor noodlijdende Protestantsche Kinderen. *De Spiegel*, 1923. szept. 29. (17/52), 418–419.
- NOPPEN, Henry J. van (1925): *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*. 's Gravenhage.
- PUSZTAI Gábor (2020): *Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon*. In: AALDERS, Maarten J. – PUSZTAI Gábor – RÉTHELYI Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 163–193.
- RÉTHELYI Orsolya (2020): *Az új rokonság*. In: AALDERS, Maarten J., – PUSZTAI Gábor – RÉTHELYI Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 79–109.
- SCHNEIDERS, Frans [1936]: *Hongarije. Het lied van de Donau*. Teuling, 's Hertogenbosch.
- VREDENBURCH, W. C. A. baron van (1936): *Hongarije en de Hongaren*. Sijthoff, Leiden.
- WORMSER, C. W. (1936): *Mijn Balkanreis*. Vorkink, Bandoeng/Amsterdam.

CIKKEK

- A hollandi református egyház küldöttei Debreczenben. *Egyetértés*, 1923. aug. 28., 2.
- A kálvinista egyház helyzete Romániában. *Egyetértés*, 1924. ápr. 15., 2.
- A polgármester jelentése a székesfőváros közigazgatásának 1947. évi május havi állapotáról. *Fővárosi Közlöny*, 1947. jún. 10. (27. szám) melléklet, 12.
- A volt hollandi miniszterelnök nem megy Debrecenbe. *Pesti Hírlap*, 1916. ápr. 29., 9.
- Een reis naar Boedapest in 1919. *Haagsche Courant*, 1920. jan. 3., 9–10.
- Egy debreczeni gimnazista hollandiai levele. *Egyetértés*, 1923. szept. 27., 2.
- Egy hollandi újságíró előadása a kisebbségi kérdésről. *Egyetértés*, 1924. aug. 3., 5.
- Hollandi tanár Debreczenben. *Egyetértés*, 1923. aug. 8., 3.
- Holland-magyar konferencia Debreczenben. *Egyetértés*, 1922. ápr. 26., 2.
- Hollandok Debreczenben. *Egyetértés*, 1924. máj. 6., 2.
- Hollandus diákok a Hortobágyon. *Egyetértés*, 1921. júl. 20., 3.
- Holland vendégek Debreczenben. *Egyetértés*, 1921. szept. 11., 3.
- Holland vendégek Debreczenben. *Egyetértés*, 1923. aug. 23., 3.
- Holland vendégek Debreczenben. *Egyetértés*, 1924. máj. 1., 3.
- Hongarije. *Algemeen Handelsblad*, 1924. márc. 05., 7.
- Kuyper volt miniszterelnök Budapesten. *Az Újság*, 1916. ápr. 27., 9.
- Külföldi segélyhírek. *Magyar Nemzet*, 1947. máj. 14., 1.
- Magyar gyermekek utazása Hollandiába. *Pesti Hírlap*, 1919. dec. 16., 7.
- Nederlandsch in Hongarije. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 1927. okt. 10., 7.
- Ontbinding „Bethesda” Comité. *De Standaard*, 1921. jún. 23., 5.
- Verbeck Sande. *Egyetértés*, 1924. júl. 4., 4

A „nemzet katedrája”

*Adalékok Ady Endre színházi témájú írásaihoz
A debreceni korszak*

I.

Ady Endre hatalmas publicisztikai munkásságának izgalmas, bár nem túl nagy terjedelmű részét képezik az 1898 és 1915 között született színházi írások. A Debrecenben, Nagyváradon, Párizsban, illetve Budapesten keletkezett kritikák egyre tágabb körökben rajzolják ki alkotójuk esztétikai meggyőződését. Azt a meggyőződést, amelynek alapjait már a joghallgatóból újságíróvá lett, huszonegy éves fiatalember is hangoztatta. Ady már ekkor elutasította a hamis népszínművet, a bretlit, a léha franciás vígjátékokat: helyettük a nemzeti és egyetemes emberi létproblémákat felvető drámákat, a tragikus mélységet igényelte. A sorozatosan hitvány darabokat játszó társulatok műsorpolitikája azonban nemcsak az igazgatók ízlésének függvénye, hanem a színházat eltartó publikumé is: a költő nem egyszer mond éles hangú ítéletet a közönség igény szintjéről.

Ady Endre színikritikáinak recepciója alapvetően tisztázta e szövegek korpusz jelentőségét az alkotói pálya egyes szakaszaiban. Az értelmezések magukon viselik keletkezésük idejének világnézeti meghatározottságát.

Földessy Gyula például 1951-ben úgy vélte: a debreceni bírálatokból kitűnik „a huszonnégy éves Ady kemény, határozott forradalmisága, áthatottsága a múlt századvég komoly társadalmi problémáitól. A nemzeti és az általános emberi egybefogása – ahogy e szavakat Ady a *Himfy dalai*-ról írt kritikájában kihegyezi – nagyon rokonértelmű a nacionális és internacionális szempontok összetartozásának hangsúlyozásával.” (Földessy 1951) Később, az ifjú szerző nagyváradi korszakáról szólva hozzáteszi, hogy látnunk kell: mennyire megbecsüli Ady a színház nagy kulturális jelentőségét s

ezzel kapcsolatban a színészek kulturális hivatását is. (Földessy 1951, 28) A legértékesebbnek az első párizsi tartózkodás után született beszámolókat tartja, külön kiemelve a költő „szociális jellegű” bírálatait. (Földessy 1951, 28) Oláh Tibor 1957-ben leszögezi, hogy voltaképpen „nem is színibírálatok ezek, hanem egy költő frissen papírra vetett, nemegyszer rendkívül szubjektív impressziói a kulisszák festett világáról.” (Oláh 1957, 870) A fiatal újságíró népszínmű-kritikái kapcsán kijelenti: „Ady Endre a szociális átalakulás, a társadalmi haladás pódiumának tekintette a színpadot.” (Oláh 1957, 870)

Kardos Pál négy évvel később egy (eredetileg rádióelőadásnak íródott 1961-es szövegében azt mondja, hogy Ady, a *Debreczen* kritikusa „szigorú bíráló” volt: „hol harapós, hol csipkelődő kedvű. De szigora, mint a vidéki kritikusoké általában, a darabok ellen fordul elsősorban...” (Kardos 1961, 100) Jánosházy György (1969) *Rím és rivalda* című könyvében Ady egyik mondatával („Színházi dolgokban mindenki impresszionista”) kapcsolatban éppen azt az előítéletet vitatja, amely szerint Ady Endre „impresszionista” kritikus¹ lenne. Azaz olyan ítéset, „aki egy színpadi mű vagy színházi előadás értékelésében futó személyi benyomásaira támaszkodik, s ilyenformán nem is mondhat semmi lényegest arról a műről vagy előadásról.” (Jánosházy 1969, 143) Elfogadja, hogy ha a bírálatok kifejezésmódjában „tagadhatatlanul vannak is impresszionista elemek, tartalmukat semmiképpen nem lehet impresszionistának bélyegezni. Hogyan is lehetne impresszionista annak az Adynak a kritikai szemlélete és bírálati módszere, aki a színpadot »a nemzet katedrájának« nevezi? Ez az oly találóan tömör meghatározás nem bizonyítja-e már önmagában is a színház nagy nemzetnevelő szerepének és feladatának világos felismerését?” (Jánosházy 1969, 143) Ady gondolatát értelmezve megerősíti: „A nemzet katedrája csak olyan színpad lehet, mely az élet kínzó, eleven problémáit tárja a néző elé...” (Jánosházy 1969, 144)

Komlós Aladár nagy összefoglalásában öt oldalt szentel Adynak, aki szerinte csak „hírlapírói tevékenysége velejárójaként, fél kézzel művelte a kritikát...” (Komlós 1966, 166) A korai színházi írások közül kiemeli Thury Zoltán *Katonák* című darabjáról írott bírálatát. „A huszonkettedik évében levő Ady még aligha töprengett sokat a kritika kérdéseiről, zsenialitása mégis

¹ Az impresszionista kritikáról lásd: Angyalosi 2007; vö.: Angyalosi 2014.

ösztönösen rátalált a helyes útra: ahelyett, hogy a mű egészéből elvont egyoldalú esztétikumra vagy az elvont tartalomra reagálna lényének egy mesterségesen elszigetelt részével, a mű összetett egészére s a maga egész emberségével rezonál.” (Komlós 1966, 166) Vezér Erzsébet a pályakezdő Adyról mondja: „...debreceni cikkei még csak egy-két villanás erejéig jósólják meg a későbbi nagy publicistát, de morálisan már a debreceni újságíró is a Szent Lélek lovagja, ahogyan később Heine nyomán ő szerette nevezni az újságírót.” (Vezér 1969, 44) 1975-ben Varga József abból a premisszából indul ki, hogy „[e]gy nagy költői életmű melléktermékei Ady színikritikái. Így becses adalékok, olykor egyenesen eligazító elszólások a művész Ady életművéhez is.” (Varga 1975, 637) E megállapításhoz képest részletesen vizsgálja mind a debreceni, mind a nagyvárad, mind a budapesti korszakot, megállapítván: „Ady színházi témájú írásait együtt olvasva, a magyar és európai színház századeleji nagy fordulatainak a világirodalomban is ritka gazdagságú hiteles dokumentumát kapjuk.” (Varga 1975, 649)

Nagy Péter a költő születése centenáriumán közzétett dolgozatában rámutat arra, hogy a kezdő újságíró munkái nem sokban különböznek a korabeli sajtókritikától, amely a színházi bírálatot elsősorban a drámairodalom, s nem a megvalósítás kritikájaként értelmezte. (Nagy P. 1980, 38) Nagy szerint kiemelendő a húsz-huszonkét esztendő fiatalember működésében az a csalhatatlan minőségérzék, amelynek birtokában észreveszi Thury Zoltán *Katonák*, illetve Géczy István *A Sárdi-ház* című darabjainak értékeit. (Nagy P. 1980, 39–41) „Drámakritikusi tevékenysége alapján egy célt szolgál: a hazugságok, hamisságok, álságok leleplezését, a romantika elutasítását, a modern drámairodalmi tendencia, a verizmus, a naturalizmus uralomra jutása érdekében.” (Nagy P. 1980, 41) Írásának konklúziója az, hogy Adyt csak addig érdekelte a színikritika, amíg a „magyar élettel szembeni kifogásai nem lépték túl a kultúrkritika határait.” (Nagy P. 1980, 44)

A centenárium alkalmából kiadott *Tegnapok és holnapok árján* című gyűjteményben Székely György nagyívű esszében értekezett a költő és a színház kapcsolatáról. Az egyszerre irodalom-, és egyszerre színház történeti szempontú dolgozatban Székely nemcsak Ady többirányú műfaji érdeklődését, drámaesztétikai felfogását, s a bírálatok korszakolását végzi el, hanem felhívja a figyelmet arra, miként vélekedett az ifjú a színészi alakításokról, kiemelve a *modern művészegénységet*. (Székely 1977, 218–219) Arra is választ ad,

miért ábrándult ki „viszonylag hamar” Ady „első szerelméből, a színpadból.” Székely György szerint Ady „közelebbről ismerte meg a színházat, egy megrontott színházat ismert már meg – hogyan bízhatta volna rá a saját művészi mondanivalóját?” (Székely 1977, 222–223) A fiatal szerző drámaírói kísérleteit is számba vevő, lendületes mű ívét egy 1907 nyarán keletkezett bírálat fő gondolatára futtatja ki: egy, a munkásokat elszigetelő amerikai eset kapcsán a párizsiakra hivatkozik. A franciák azt tanácsolják, hogy „minden előrelátó színház neveljen magának új közönséget azokból a tömegekből, amelyek távolabb voltak a színházaktól: »A színházak tehát közelednek a jövő embereihez: a munkásokhoz. Ez az életnek s a dolgoknak a rendje.«” (Székely 1977, 234)

Vilcsek Béla 1994-ben Ady korai színikritikáit elemezve hangsúlyozza, mennyire „lenyűgöző az a szemléleti egységesség, ami összekapcsolja őket.” (Vilcsek 1994, 13) A debreceni és nagyváradai bírálatokban Vilcsek megtalálja azt a kulcsszót, amelyet a korszak ábrázolásától az ifjú zurnaliszta elvárna: ez az igazság. Ady fő célja ekkor „a legapróbb biztató jegyet is értékelni, az akadályozókat viszont kíméletlenül ostromozni. Vagyis minden egyéb körülményt mérlegeléstől mentesen könyörtelenül kimondani és számon kérni, megkövetelni és értékelni az igazságot az életben, drámában, színészi játékban vagy kritikában.” (Vilcsek 1994, 14)

Gerold László a *Magyar színháztörténet 1873–1920* című, több mint ezer oldalas összefoglalás második részének utolsó, *Író-kritikusok és az esszéista színikritika* fejezetében Ignótus, Schöpflin Aladár, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Karinthy Frigyes, Színi Gyula, Lengyel Menyhért társaságában emlegeti a sajátos hangú Ady-írásokat, melyek 1898-tól a debreceni, 1900-tól a nagyváradai lapokban, 1904 és 1908 között a *Budapesti Napló*-ban, 1910-től pedig elvéve a *Nyugat*-ban és a *Világ*-ban jelentek meg. Szerinte ezek „nem hagyományos kritikák, hanem inkább harcos újságcikkek.” (Gerold 2001, 841) Ady kritikáinak sajátossága az – írja –, hogy „az előadásokra vonatkozó (nem kifejezetten szakmai) észrevételeiből érződik a társadalmi problémák iránti érzékenysége.” (Gerold 2001, 840) A színikritika-történet bevezető gondolatai között Gerold leszögezi, hogy a századfordulón, főleg a vidéki sajtóban született írások aligha nevezhetők kritikának. „Inkább csak az előadott darab tartalmát összefoglaló, a közönség érdeklődését megemlítő [...] ismertető, beszámoló voltak. A színészek teljesítményéről, a megjele-

nítésről alig esett bennük szó, s ha mégis, csupán közhelyekben.” (Gerold 2001, 810) A bírálatok szerkezetére, a darableírásokra s a közönség reakcióira vonatkozó megállapítások zömmel ráillenek Ady írásaira is, főleg a pályakezdés idején. Az ő munkái azonban gyakran túllépik a jelzett határokat, míg máskor gyorsan összerótt színházi tudósítások maradnak.

Dolgozatom következő részében Ady pályakezdő újságírói esztendejének színikritikáit vizsgálom, különös tekintettel arra, miképpen beszélt az ifjú tollforgató a színészi teljesítményekről.

II.

Varga József említett tanulmánya (amely némi változtatással az Ady Endre: *Színház* című kötet utószava lett) végén azt írja: „S amiben Ady, a színikritikus nagy volt, a színészek jellemzése.” (Varga 1980, 347) Állítása bizonyítására a költő Ódry Árpádról, Ujházy Edéről, Pethes Imréről és Jászai Mariról fogalmazott portréit idézi. Ha azonban figyelmesen olvassuk a fiatal Ady 1898–99-es cikkei, felfedezhetjük bennük az értékes drámához való vonzódás és a fércművek elítélése mellett a játszó – és nem csak a színésznők – teljesítményének értékelését is.

Érdemes felidézni, hogy Ady Endre Debrecenben töltött éveinek történetét többen megírták. Nincs olyan monográfia vagy kézikönyv, amely ne tartaná fontosnak ezeket az esztendőket. Már csak azért is, mert ekkor és itt jelent meg a költő első kötete, a *Versek*, Ábrányi Emil előszavával. Ady Lajos, Földessy Gyula, Révész Béla, Vezér Erzsébet, Varga József, Kovalovszky Miklós munkái mellett említsük meg Tóth Béla *Ady és Debrecen* című karcsú könyvét, amely hat oldalt szán az ifjú zsurnaliszta színházi témájú írásainak. (Tóth 1979) Felhasználva a jelzett szerzők eredményeit, de *nem rekonstruálva* a Debrecenbe 1896-ban joghallgatónak érkező, majd a temesvári és zilahi kaland után 1899 végén onnan Nagyváradra újságíróként távozó fiatal Ady ekkori munkásságát, megállapítjuk, hogy – néhány kisebb írás, illetve színházi pletyka után – az első jelentősebb szöveg a *Debreceni Reggeli Újság* hasábjain 1898. november 27-én közzétett *Száz éve* című tárcsa.²

² A-y E-e: *Száz éve*. In: *Ady Endre összes prózai művei* (AEÖPM) I., 47–50. (A debreceni újságokról lásd: AEÖPM I., 694–695).

A Csokonai Kör rendezte ünnepségen a város arra emlékezett, hogy száz esztendeje hangzott el először magyar szó „az örök jót és szépet hirdető színpad deszkáiról a debreceni közönség előtt.”³ Ady a magyar színháztörténet kezdetének küzdelmes évtizedeit megidéző szöveg elején, a megemlékezéshez méltó emelkedettséggel fogalmaz: „Szívünket büszkeség tölti el. Ez az ünnep a magyar kultúra egyik jelentős diadala, mely megvilágítja a magyar génusz működő erejét, s reményt ad a legszebb álmok megvalósulására. [...] És míg felemelő érzésekkel ünnepeljük a magyar nyelv és szellem dicsőséges diadalát, lelkünk visszaszáll a múltba, kíséri azokat a küzdelmeket, melyek jogossá teszik a mi ünnepünket.”⁴ A cikk nagy része Géresi Kálmán *A debreceni színészet vázlatos története* című, 1898-ban kiadott munkájának kivonatolása, amelynek végén Ady patetikusán fogalmaz: színészeitünk – mondja „[f]ejlődni, hódítani fog ezután is. Hatalmas ereje lesz a nemzeti nyelvnek és szellemnek, oltára a szépnek, nemesnek.”⁵

A szakirodalomban gyakran e két írás kulcskifejezései alkotják Ady Endre ekkori színház-esztétikai meggyőződésének legfőbb vonatkozási pontjait. Más szóval: a fiatal zsurnaliszta a debreceni társulat általa látott előadásai közül azokat értékeli, amelyek az *örök jót és szépet* hirdetnek, amelyek a *szépnek és nemesnek* adnak teret, továbbá a nemzet szociális problémáit is képesek drámai módon megjeleníteni. A centenáriumi magasztos hangvétel később a színi bírálatokban átadja helyét a józanabb, reálisabb, olyankor pedig (s ez gyakran megesik), amikor az előadások a könnyed szórakoztatás léhaságait

³ A. E.: *Debrecen örömnépe*. In: AEÖPM I., 50.

⁴ A-y E-e: *Száz éve*, AEÖPM I., 47.

⁵ Uo. 50. – Egy nappal a *Száz éve* publikálása utáni tudósításában hasonló pátosszal fogalmaz: „A nemzeti színészet, e hatalmas kulturális tényező történetének lapjain a legfényesebb betűkkel van beírva Debrecen város soha meg nem szűnő áldozatkészége, amellyel az úttörőket és az ő utódaikat mindenkor istápolta, buzdította és pártfogolta. Miként maga e pusztába épült ős város és minden kulturális intézménye, úgy színésze is mindig magyar volt. [...] Debrecen város közönségének erős nemzeti érzületét, a magyar színészet iránt száz év óta tanúsított szeretetét, áldozatkész műpártolását méltányolták tegnap mindazok a kulturális intézetek és irodalmi társaságok, amelyek átérezve e százados évforduló jelentőségét, elküldötték képviselőiket, hogy velünk együtt ünnepelve, emeljék Debrecen város örömnépeének díszét, fényét.” A. E.: *Debrecen örömnépe*. Debreczeni Reggeli Újság, 1898. nov. 28. In: AEÖPM I., 50–51.

ostorozzák, egyenesen a gúny, az ironia harsányabb effektusainak is.⁶ Mind-ehhez számításba kell venni, hogy egy huszonegy-huszonkét esztendő, a jogi tanulmányok igájától 1898 őszén végleg megszabaduló, bohém társakkal sűrűn éjszakázó, italkedvelő, a szép nőkkel komolyabb-léhább kapcsolatokba keveredő, a századvég melankolikus stílusában verselő, közben egyre több helyi lapban publikáló, jelentős munkabírású, cikkeit általában nagy gondnal, néha azonban csak amúgy „fél kézzel” papírra vető fiatalemberről van szó.

Ady ekkori kritikái kapcsán fontos kiemelni, hogy 1898–99-ben a cívisváros színházának igazgatója Komjáthy János,⁷ aki 1896-tól 1902-ig állt a teátrum élén. Vezetése alatt a debreceni színház – a kor szokásaihoz híven – rengeteg bemutatót tartott: az 1897–1898-as évadban 111, az 1898–1899-es évadban 136, 1899–1900-ban 116 darabot állítottak színpadra. (Katona 1976, 330–337) Komjáthy műsorpolitikája természetesen kiszolgálja a közönséget, ugyanakkor teret ad igényesebb műveknek is. Ezekre felfigyel Ady, s a *Katonák*⁸, *A Sárdi-ház*⁹, a *III. Richárd*¹⁰

⁶ a. e.: *A piros bugyellárás*. Debreczeni Hírlap, 1899. jan. 9., 5. In: AEÖPM I., 68–69.; a-e. A kikapós patikárius. Debreczeni Hírlap, 1899. jan. 11. In: AEÖPM I., 71.; Bandi: A „baba” és egy baba. Debreczen, 1899. jan. 16. In: AEÖPM I.: 72–73.

⁷ Lásd: http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/II/szin_II.0619.pdf. (Letöltés: 2020. 01. 28.) Vö.: „Komjáthy János 1896 őszétől nyeri el a debreceni színház bérletét.” „Méltó utóda Tiszay Dezsőnek. Kiváló fegyelmet tart társulatánál, s rend, pontosság jellemzi működését. Komoly művészi törekvéseit mi sem igazolja jobban, minthogy 6 szezonon keresztül játszott a közönség elismerése mellett.” (Szathmáry 1924, 34–35)

⁸ A-y E-e: *Katonák*. Debreczeni Hírlap, 1899. jan. 7., 3–4. In: AEÖPM I., 46–48. (Thury Zoltán darabjáról Ady több alkalommal írt: a-e. *Katonák*. Debreczeni Hírlap, 1899. jan. 24., 3. In: AEÖPM I., 79–80. *Katonák*. Debreczen, 1899. jún. 7., 3–4. In: AEÖPM I., 160–161. *Katonák*. Szilágy, 1900. nov. 27. 7., In: AEÖPM I., 391–392.

⁹ a-e: *A Sárdi-ház*. Debreczeni Hírlap, 1899. márc. 22. 5., In: AEÖPM I., 119–120.

(A színházi plakát forrása:

<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/197962/bibPLA00002777.pdf>

Géczy István darabjában, amely „igazi dráma”, s amelyben „nincsenek nóbetétek, de van élet, igazság és megrázó tragikum”, Adynak az tetszik, mert meséje „[h]atalmas verizmus-

elnyeri tetszését. (Komjáthy a népszínművek bohózatok, vígjátékok mellett tragédiákat, drámákat szintén színre enged, sőt évadonként néhány esetben operát és operettet kínál. Ezek bírálataiban Ady zenei érzéke is karakteresen megnyilvánul.¹¹⁾

Ady Endre debreceni színibírlatainak nagy részében érvényesül „a színpad a nemzet katedrája” elve. Ezt a szakirodalom által is többször hangoztatott mondatot Ady 1901 nyarán írta le. A *Strófák Márkusról és egyebekről* című cikk elején a „legsajátosabban összetett lelkű ember”, a „modern nagyváradi ember”, az „összetett lelkű emberek” nevében idézi fel az első magyar, Nagyváradon tanyát lelt hisztriók naiv hitét, akik a „fejkötős magyar úraszonyokkal, tajtékipipás táblabíró urambátyámmokkal” el akarták hitetni: „A színpad a nemzet katedrája”.¹² Az ars poetica-érvényű szentencia abban az értelemben végigkíséri egész színkritikusi ténykedését, hogy az Ibsen-, Hauptmann-, Nietzsche-élményekkel átszőtt irodalmi igény találkozik benne az igazság kimondásának színpadi követelésével, (vö.: Kovács 1952, 60) amelynek birtokában az elsekélyesedett népszínművet ugyanúgy elutasítja, mint a malackodó franciás vígjátékokat. A *Debreceni Főiskolai Lapok*, a *Debreczen*, a *Debreczeni Reggeli Újság*, a *Debreczeni Ellenőr* s a *Debreczeni Hírlap* hasábjain közétett színházi tematikájú művek között rövid tudósítások, színházi hírek, esemény-felidézések és hosszabb-rövidebb bírálatok egyszerre találhatók. A műfaji megoszlás a kezdő újságíró munkaterheléséből következik. Lengyel Géza beszél arról, hogy a század legelején a vidéki újságíró amolyan mindenese volt: napközben híreket gyűjtött, írt vezércikket, tárcát, megverselte a napi eseményeket. Este színházba ment. (Lengyel 1957, 381; vö.: Kovalovszky 1993 II., 235) A kritikának a premiért követő reggelen meg kellett jelennie, így azt még az előadás utáni éjjel muszáj volt megírni. Meg-

sal, bámulatos erővel, biztos hatáskeltéssel folyik le előttünk.” (AEÖPM I., 120) „A Sárdi-ház hatalmas alkotás, melynek nyelvezete is művészi, nemes, szép”. A darabnak „[d]irekt problémája nincs, de nagyon sok dolog felett kényszerít gondolkozni.” (AEÖPM I., 120) Dicsérő szavakat fogalmaz meg Újlaki Antal népszínművéről: (A.): *Nazarénusok*. Debreczeni Hírlap, 1899. febr. 6., 5–6. In: AEÖPM I., 89–91.

¹⁰ a. e.: III. *Richárd*. Debreczen, 1899. okt. 16., 5–6. In: AEÖPM I., 207–208.

¹¹ Ady és a zene viszonyához lásd: Kovalovszky 1993 II., 87–88; 162–165.

¹² Ady Endre: *Strófák Márkusról és egyebekről*. Nagyváradi Napló, 1901, jún. 9. In: AEÖPM II., 45.

esett, hogy kéziratát laponként vitték a nyomdába. (Lengyel 1957, 393) Ebben a tempóban nem nehéz az elsietettség nyomaira bukkanni. Az ellenben tagadhatatlan, hogy a páratlan intellektusú fiatal Ady még eme hajszoltságban is – legjobb cikkeiben – kérlelhetetlen pontossággal ismeri fel az értéket, s választja el a jelentőset a jelentéktelentől. Írásainak szerkezetében követi a kor szokásos megoldásait, azaz élményei megosztása közben összefoglalja az előadott mű tartalmát, minősíti *irodalmi* értékeit, s beszél a színészi játékról. Soha nem ejt szót a darab rendezéséről; jó, ha esetleg megemlíti a rendező nevét. Olvasói-szerkesztői elvárás lehetett az is, hogy emlékezzen meg az adott este közönségéről,¹³ annak reakcióiról. (Egy előadás sikerét az jelentette, hányszor volt „kihívás”: Ady mindannyiszor szóvá teszi, ha volt...)

A debreceni cikkek között az említett értéktudatosító szándékúakon túl az indulatos, megsemmisítő bírálat és a megértő kritika egyaránt megtalálható. A totális elutasítás példája a *Himfy dalai* című bírálat, amely Berczik Árpád darabját¹⁴ szedi ízekre, a részértékeket elismerő kritika ellenben például a *Gyurkovics leányok*¹⁵, illetve *A házi béke*¹⁶, a *Szulamit*¹⁷ pedig egyértelműen dicsérő írás.

¹³ Ady nincs jó véleménnyel a debreceni közönségről. „Ez kell a magyarnak! Nincs az a hitvány fércelmény, melyet a mi közönségünk be ne vegyen, hogyha elég borsos” – írja *A kikapós patikárius* kapcsán. Később, a *III. Richárd*-ról beszélve így fogalmaz: „A nagyközönség, elsősorban pedig a debreceni közönség – a leghatározottabban merem állítani – egész szépen megélne Shakespeare nélkül. [...] a debreceni színházi közönség kilenczized része a brit óriásnak még csak intencióival sincs tisztában, nem szólva a századvég ízléséről, mely még a legintelligensebb elmék előtt is mulatóhelyé alacsonyította le a színpadot.” *Az erdő szépe* kritikájában felkiált: „Te, óh nagyközönség, merülj el a romantikában a színpadon, az elmaradottságban az életben... A debreceni közönség egy kis részének dicséretére szolgál, hogy a színházban nem veszi be a limonádét.” (AEÖPM I., 59; 207; 216)

¹⁴ Ady Endre: *Himfy dalai*. Debreczeni Főiskolai Lapok, 1899. jan. 15., 77–79. In: AEÖPM I., 81–83; (Ezzel a cikkel kapcsolatban mondja Bölöni: „A féltűségíró, féldiák alaposan kiporolja a méltóságos miniszteri tanácsos úr, a sajtóiroda főnöke irháját.” [Bölöni 1956, 21]) Hasonlóan leszámoló hangvételű írások: a-e.: *Családi örömök*. Debreczeni Hírlap, 1899. ápr. 8., 3–4. In: AEÖPM I., 128–129.; ae.: *Egyiptom gyöngye*, Debreczen, 1899. okt. 9., 5. In: AEÖPM I., 203–204.

¹⁵ Endreyda: *A Gyurkovics leányok*. Debreczen, 1899. febr. 14., 5. In: AEÖPM I., 95–97.

¹⁶ a.e.: *A házi béke*, Debreczen, 1899. okt. 19., 3–4. In: AEÖPM I., 209–210.

¹⁷ a. e.: *Szulamit*. Debreczen, 1899. nov. 25., 3–4. In: AEÖPM I., 222–224.

Főntebb arról szóltunk, hogy Ady ekkori szövegeiben néha érzékeny sorokban szól a jelesebb színészi¹⁸ munkáról. Ezek közül¹⁹ emeljük ki például Bartha István²⁰ játékát elemző passzusokat. Bartha *III. Richárdja* „nem volt tökéletes alakítás, de minden vonása elárulta az öntudatosan alakító színészt. A szerep nem a Bartha egyéniségének való. *III. Richárdban* a gazság minden neme koncentrálva van. Egy kaméleon-gazember, kinek ezerszínűségét megrajzolni csak ezer vonással, ezer árnyalattal lehet. Ennek pedig mindjárt akadály a Bartha hangja, amely nem elég hajlékony, főképpen pedig nem volt az a hazug szeretet olvadékony, kígyó szavainál. Néha teljesen háttérbe szorult a drámát irányító alak, holott rémítő intrikáival és gazzetteivel folyton szemünk előtt kellett volna állnia. A darab vége felé pedig, mikor meg kellett volna küzdenie a felidézett árnyakkal, mikor nyomorult lelkének iszonyú erőfeszítésével küzd a vég ellen, erőtlenné, bágyadtá vált.”²¹

E bekezdés jól mutatja Ady Shakespeare-értését s a színészi tevékenységtől elvárt teljességigényt. Az erős kritikát olyan mondat zárja, amelyben feloldódik az előzőknek a színészt minősítő negatív tartalma: „Általában azonban érdemes és sokat ígérő alakítás volt a Bartháé, s az aratott tapsokból kitartást és erőt meríthet a jövőre.”²² Komjáthy János színházigazgatót Ady általában dicséri; az *Egyiptom gyöngye* című operett bemutatásakor kitér olyan megoldásaira, amelyekről ritkán beszél: „Elismerés illeti végül Komjáthyt, ki a darab díszleteire s az új, szép jelmezekre meglehetősen áldozhatott.”²³ Komjáthyt, a színészt a *Bánk bán* kapcsán így jellemzi: az ő „Bánk bánja nem közönséges alakítás. Van benne igazság, hűség, művészet. Mindvégig megkapó, érdekes és sok új vonást mutató alakítását lelkesen tapsolta meg a közönség.”²⁴ 1899 végén Komjáthy a *Létért való küzdelem* című Alphonse Daudet-dráma főszerepében érdemli ki Ady elismerését: „A Darwin-teóriát

¹⁸ Ady 1899. január 21-én a *Debreczeni Hírlapban* humoros, ironikus hangvételű írást közöl a színészetéről: Adieu Bandi: *Színészek természetrajza*. In: AEÖPM I., 76–78.

¹⁹ Vö.: *A debreceni színészet története, i. m.*, 72–73.

²⁰ Bartha István: Lásd: https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/I/szin_I.0158.pdf (2020. 01. 29.)

²¹ a. e.: *III. Richárd*. Debreczen, 1899. okt. 16. In: AEÖPM I., 208.

²² Uo.

²³ (ae): *Egyiptom gyöngye*. Debreczen, 1899. okt. 9. In: AEÖPM I., 204.

²⁴ A. E.: *Bánk bán*. Debreczeni Hírlap, 1899. jan. 2. In: AEÖPM I., 61.

egyenítő Asier-t Komjáthy játszotta. Ambícióval és sikerrel. A kettő közötti úrt fényesen töltötték be az ő tehetsége és szorgalma. Egy-egy vonása talán túl erős volt a minden eszközzel érvényesülni akaró Asier-nek, de az is Komjáthy felfogásának eredetiségét mutatja.”²⁵

Utolsó debreceni írása az *Amolyan búcsú-féle* című tárcsa, amely személyes, már-már lírai hangoltságú bevezetővel indul. „Úgy hozta a sorsom, hogy én, ki arra sohse vágytam, meglehetősen közel jutottam a kulisszák érdekese, festett világához. [...] Festett világ, hideg ország a színpad világa, elrabol minden illúziót. Bolond, meleg szív kell ahhoz, hogy hogy érte lelkesülni tudjon. S hogy nekünk, szegény, csavargó skriblereknek ilyen bolond szívünk van, miért dicsekedjünk vele?...”²⁶

Az írás törzsét négy debreceni színésznő portréja alkotja. Ezek az arcképek az ifjú zszurnaliszta remeklései. Bennük már a szépíró, a tömörítő novelista mutatkozik meg.

T. Halmy Margit²⁷ szerint „[cs]odálatra méltó asszony, ki szembeszáll a természettel, pedig csupa élet a színpadon. Gyenge fizikumát átmelegíti a lélek lángja; vékony, sápadt arca tündérszéppé lesz, ha ő úgy akarja. A modern, csupa ideg, beteg asszony szívét darabokban mutatja be nekünk, [...] a modern asszonyt az idegeire ható pillanatok a legnagyobb talánnyá teszik. Élete csupa láz, csupa beszámíthatatlanság.”²⁸ Míg T. Halmy Margitban a modern asszonyt ünnepli, addig Fáy Flóra²⁹ számára az örök asszonyt mutatja be a maga örök bűneivel, örök erényeivel. Az ő asszonya minden koré. [...] T. Halmy Margit ismeri a XIX. század fő tudományát, a patológiát. Fáy Flóra ismeri a nőben azt, ami sohasem változik.³⁰ A két alapvető nőtípussal

²⁵ (a. e.): *A létért való küzdelem*. Debreczen, 1899. nov. 9. In: AEÖPM I., 217–218.

²⁶ Ady Endre: *Amolyan búcsú-féle*. Debreczen, 1899. dec. 2. In: AEÖPM I., 222.

²⁷ T. Halmy Margitról lásd: http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/II/szin_II.0243.pdf. (2020. 01. 28.)

²⁸ Ady Endre: *Amolyan...*, uo. 222–223.

²⁹ Fáy Flóráról lásd: http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/II/szin_II.0627.pdf. (2020. 01. 28.)

³⁰ Ady Endre: *Amolyan...*, uo. 223.

szemben Sárosy Paula³¹ az „aranyos, tökéletes baba...”³² Az ő „szíve csupa dal, az ő dala csupa szív. Született szubrett ez a kisleány. Lágymind minden hangja, ritmikus minden mozdulata, pajkos zene a kacagása. [...] Ez a kisleány sokra fogja még vinni...”³³ A negyedik emlegetett színésznő Perényi Margit, aki „dzsentrilányból, zsúrok kedvencéből lett egyszerre primadonna. [...] A magyarnóta még jobban szívünkhöz nőtt, mióta azt ő énekli nekünk. A Nebántsvirág kisasszony sem lehet édesebb, pajzánabb, mintha azt ő játssza. Ő elhiteti velünk, hogy a poézis és valóság között nincs különbség. Az ő játékát poézis és csodálatos természetesség jellemzi...”³⁴

Ady Endre cikkei 1900 januárjától már a *Szilágy* hasábjain jelennek meg. 1899 decemberét sem töltötte már Debrecenben: Érmindszenten volt, a szüleinél. (Lásd: Tóth 1979, 80) 1900. január 9-én a *Szilágyban* teszi közzé a *Debreceni színészet* című cikkét. Ennek felütésében önmagát már nagyváradiaként aposztrofálja: „Minket, nagyváradiakat nagyon érdekelhet a debreceni színészet sorsa folyása.”³⁵ A lapban a „Hírek” között szerepeltetett szövegben Ady azt emlegeti, hogy „Debrecen színházi élete a legérdekesebb minden vidéki városok között”, a közönség pedig „rabja a színháznak”. A „színházimádók serege” az élményeket Komjáthy János igazgatónak köszönheti. A cikk nagyrészt Komjáthyt dicséri, mert ő az az ember, aki „egész szívével adja oda magát a hivatásának. Lelkes, dolgozó, áldozatkész.”³⁶ Az írás vége felé azt mondja, hogy a társulat nemsokára bemutatja majd Bródy Sándor „szenzációs darabját”, a *Hófehérkét*.³⁷ A befejezés a nagyváradiak irigységét fogalmazza meg a debreceni színházi viszonyok iránt, mert ezeket tapasztal-

³¹ Sárosi Pauláról lásd:

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_MagyarSzinmuveszetiLexikon_04/?query=SZ&pg=110&layout=s (2020. 01. 28.)

³² Ady Endre: *Amolyan...*, uo. 223.

³³ Uo. – A Sárosi Paula–Medve Miklós-ügyhöz:

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/AdyProza-ady-prozaja-1/1-kotet-4/ujtagcikkek-1897-szeptember-261901-majus-8-5/272-a-menyasszony-levele-1293/> (2020. 01. 27.)

³⁴ Ady Endre: *Amolyan...*, uo. 223.

³⁵ *Debreceni színészet*. Szilágy, 1900. jan. 29. In: AEÖPM I., 437.

³⁶ Uo.

³⁷ I. m. 438.

talva lehetett látni, „mit tud produkálni az igazi művezetés, amit a nagyváradi színház csak hírből ismer...”³⁸

A maradandóság városából,³⁹ ahol a fiatal Ady az étellel, a társadalommal, s rajongó érzelmeken át a szerelemmel a színház illékony világán keresztül ismerkedett meg, elindult hát Nagyvárad⁴⁰, onnan pedig a világ meghódítására.

³⁸ Uo. Ady cikkének háttere az, hogy Nagyváradon – noha 1898 nyarán ünnepelték az itteni hivatásos magyar színjátszás századik évfordulóját – 1902-ig nem volt állandó kőszínház. (Az első színielőadást 1798. május 26-án tartották a Fekete Sas vendéglőben. [AEÖPM I., 808]) A mozgalmas váradi esztendő legemlékezetesebb eseménye 1897-ben történt: augusztus 15-én a város egy napra a „magyar Bayreuth” lett. Ekkor a „legnagyobb tragika”, Jászai Mari rekonstruált görög színpadon játszotta el Szophoklész *Elektráját* a Rhédey kertben. (Darvai Nagy – Székely 2001, 295; vö.: Földes 1983, 193–198 [Jászai és Nagyvárad kapcsolatára Boka László hívta fel a figyelmemet]) A Szigligeti Színház megnyitása (1900. október 10.) után Ady lett a *Szilágy* állandó színházi kritikusa. A *Szigligeti háza* című írás *vezércikként* jelent meg a lapban 1900. október 14-én: gondolatai és stílusa alapján neki tulajdonítható. (Lásd: AEÖPM I., 807–808; az eseményhez kapcsolódó írások még: *A mi ünnepünk*, *Szilágy*, 1900. okt. 16., 1. In: AEÖPM I., 363–364.; ae: *Egy elmaradt tósztról*. *Szilágy*, 1900. okt. 17., 6–7. In: AEÖPM I., 364–365.)

³⁹ „A debreceni évek nyomtalanul múltak el Ady felett. Csak életrajzi dátumokat adnak, nem jelentenek fejlődési állomást” – írta Schöpflin Aladár monográfiájában. (Schöpflin 2005, 36) A *Nyugat* szerkesztője elsősorban a *lírikus* Adyról beszél; a *publicistáról* nem szól.

⁴⁰ Nagyváradon Ady Endre a színháznak nemcsak kritikusa volt, hanem szerzője is: 1902. szeptember 27-én mutatták be – Bíró Lajos *Leányok* és Dénes Sándor *Az ügyész* című darabjai mellett az ő „színképét”, a *Műhelyben*; másodszor szeptember 28-án játszották. (Hegedűs 1957, 449; vö.: Lengyel 1957, 73–74; Dénes 1983, 66–68) Az egyfelvonásos darabban a Szerkesztő (akinek alakjában Adyra ismerünk) tragédiája az, hogy a kicsinyes, vesződséges újságírói munka közben nem tud kibontakozni benne a nagyra hivatott költő. Hegedűs Nándor könyvében felidézi Révész Béla *A nagy regény teljes története* című munkáját, amelyben az író a *Műhelyben* világát „Debrecenbe ülteti át”. Hegedűs cáfolja ezt a kijelentést. (Hegedűs 1957, 252) Az Ady-darab címének írása változó: a Varga József szerkesztette kötet (Ady Endre: *Színház*) a szöveget *A műhelyben* címmel teszi közzé. (Varga 1980, 309–322) Hegedűs Nándor könyvében közli a nagyváradi premier színlapját, itt a cím: *Műhelyben*. (Hegedűs 1957, 245) Ady és Nagyvárad kapcsolatáról lásd Schöpflin 2005, 36–52. Legújabbban: Rózsafalvi 2019, 14–20; továbbá Boka 2019, 210–213.

IRODALOM

- ADY Endre (1990): *Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok I.* [AEÖPM I.]. (Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- ADY Endre (1955): *Összes prózai művei II.* [AEÖPM II.]. (Összeállította: Földessy Gyula.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- ANGYALOSI Gergely (2007): *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához.* Universitas Kiadó, Bp.
- ANGYALOSI Gergely (2007): Irányzatok a 20. századi irodalomkritikában. *Alföld*, 2014/március (65. évf. 3.) 38–43.
- BOKA László (2019): „Az elsüllyedt utak”: Mindenség-keresés, belső vívódások és a kiútatlanság tapasztalata az Ady-életműben. In: BOKA László – RÓZSAFALVI Zsuzsanna (szerk.): „Valaki útravált...”: Az úton lévő és kiútkereső Ady Endre. Országos Széchenyi Könyvtár – MMA Kiadó, Bp., 207–243.
- BÖLÖNI György (1956): *Ady az újságíró.* Magvető Könyvkiadó, Bp.
- DARVAY NAGY Adrienne – SZÉKELY György (2001): *Színhátság Erdélyben.* In: SZÉKELY György (főszerk.): *Magyar színháztörténet II. (1873–1920).* Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 266–317.
<https://mek.oszk.hu/02000/02065/html/2kotet/52.html> (2020. 06. 15)
- DÉNES Zsófia (1983): *Akkor a hársak épp szerettek...* Gondolat Kiadó, Bp.
- FÖLDES Anna (1983): *Jászai Mari és a magyar színház.* Magvető Könyvkiadó, Bp.
- FÖLDESSY Gyula (1951): Ady színházkritikái. *Színház és filmművészet*, 1951/4. (1951. jan.. 26.), 25–29.
- GEROLD László (2001): *A századvég és a századelő színikritikája.* In: SZÉKELY György (főszerk.): *Magyar színháztörténet 1873–1920.* Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp.
- HEGEDŰS Nándor (1957): *Ady Endre nagyváradi napjai.* A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Bp.
- JÁNOSHÁZY György (1969): *A színikritikus Ady.* In: Uő: *Rím és rivalda.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 142–151.
- KARDOS Pál (1961): Egy fantom-kamasz nyomában. *Alföld*, 1961/1. (12. évf.) 95–102.
- KATONA Ferenc, szerk. (1976): *A debreceni színészet története.* Debrecen
- KOMLÓS Aladár (1966): *Gyulaitól a marxista kritikáig.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOVALOVSKY Miklós (1993): *Emlékezések Ady Endréről I–V.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- KOVÁCS Kálmán (1952): A fiatal Ady. *Építünk*, 1952/4. (3. évf.), 59–62.
- LENGYEL Géza (1957): *Ady a műhelyben.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

- NAGY Péter (1980): *A színikritikus Ady Endre*. In: Uő: *Olvasó*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- OLÁH Tibor (1957): A zseniális néző. *Igaz Szó*, 1957/november (V. évf. 11.; Ady Endre-
emlékszám), 868–872.
- RÓZSAFALVI Zsuzsanna (2019): „Az Értől az Óceánig”. *Az útravált Ady Endre – egy hagyaték
tükrében*. In: BOKA László – RÓZSAFALVI Zsuzsanna (szerk.): „Valaki útravált...”: *Az úton
lévő és kiútkereső Ady Endre*. Országos Széchenyi Könyvtár – MMA Kiadó, Bp., 9–39.
- SCHÖPFLIN Aladár (2005): *Ady Endre*. Polis, Kolozsvár
- SZATHMÁRY Zoltán (1924): *A debreceni színház története. Régi debreceni színész-arcképek.*
„Méliusz” Könyvkereskedés Könyvkiadóvállalata, Debrecen.
- SZÉKELY György (1977): *Ady és a színház művészete*. In: LÁNG József (szerk.): *Tegnapok és
holnapok árján. Tanulmányok Adyról*. PIM-Népművelési Propaganda Kiadó. Bp., 213–
234.
- TÓTH Béla (1979): *Ady és Debrecen (1896–1898)*. A Debreceni Akadémiai Bizottság
Kiadása, Debrecen.
- VEZÉR Erzsébet (1969): *Ady Endre. Élete és pályája*. Gondolat Kiadó, Bp.
- VARGA József (1975): Ady Endre a színikritikus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975/5–6
(79. évf.), 637–650.
- VARGA József (1980): *Utószó*. In: ADY Endre: *Színház*. (Válogatta: Varga József.) Szépiro-
dalmi Könyvkiadó, Bp.
- VILCSEK Béla (1994): A darab és A hatás. Ady Endre dráma-és színházeszménye. *Hazánk*,
1994/1–2. (2. évf.), 13–15.

Az „élettanok” mint költészettanok

Báger Gusztáv versei a Napharang¹ után

A posztmodern utáni irodalom magyar költészetében is fölerősödtek egyrészt a klasszikus kánont újrafogalmazni kívánó törekvések – melyek egyszerre szeretnék lebontani (vagy szintetizálni) a posztmodern és klasszikus határait –, másrészt a megújuló irodalom szemléleti alapjának fontos része, hogy (a klasszikus és modern formákat ötvözve) új „témákkal” lépjenek az olvasó elé. A prózairodalomban az elbeszélismód ugyanúgy alkalmazkodik a narratív hagyományokhoz, mint az elbeszélői szerep által megkívánt újításokhoz, miközben szeretné a hagyományos „elbeszélés” mikéntjét, illetve élményét is összekapcsolni, akár az időszemléleti kontextust és az értelmező Én-szerepet is szabadon kezelve.

A költészetben részben könnyebb, s részben nehezebb feladat előtt áll az alkotó. A klasszicizáló költőt gyakran érheti a korszerűtlenség (valamint az eredetiség hiányának a) vádja, miközben – a formai és gondolati áthallások ellenére – nem „utánérzéssel”, hanem újrafogalmazó „beleérzéssel”, aktuális asszociációkkal alkotja meg a művét. S mindenekelőtt: eredetiséggel. Mert a „kölcsonbe” kért motívum már egy új kontextus része; a parafrázis pedig az új (költői) lélettér érvényes közege.

Hiszen kulturális szimbólumaink is ezt a folyton-változást érzékeltetik, ráadásul nemcsak értékeink alakítják a „jeleinket” (és jelenünket), hanem a jelképek is visszahatnak saját értékeinkre és viselkedésünkre. Szükségszerű így, ha az életkeretek megváltozásával a költői motívumkeretek is változásokon mennek át – ezért a poézis „élményköreibe” olyan tematikák is bekerülnek, amelyek eredetileg „költőietlenek” tűntek. Erre a jelenségre találjuk meg a leginkább alkalmas példát: Báger Gusztávot.

¹ BÁGER Gusztáv (2018): *Napharang. Válogatott és új versek*. Széphalom Könyvműhely, Bp.

A válogatott kötet címadó ciklusa (*Napharang*) a 2015 és 2018 között írt versek zárófejezete volt. Huszonnégy versből álló új kötet – „*Kiapadhatatlan hű a belső Napban, / legyőzhetetlen Élet*” –, illetve az utolsó gnóma címével: *Virradat*. Valóban találkozhatunk is a virradatkori újjászületéssel az elmúlt két évben (a válogatott kötet után) készült legújabb lírai anyagban.² Az „élettani” ciklusok egy új virradatot vetítenek Báger Gusztáv költészetébe;³ ám a későinek tűnő virradatban minden a megfelelő helyére kerül: a költői életmű lényege összegződik.

Azt gondolnánk, ha eddig a lírai anatómia – a költői „bonctan”, a világ „testének” a fölépítését tanulmányozó attitűd – határozta meg az értelmezést vagy a világkép tükrözését, most a fiziológia, az élő organizmus működésének, szerveződésének leírása és értelmezése fogja a költői beszédmódot irányítani. Az élettannak azonban a belső környezetet is mindig számba kell vennie, mintegy az alkalmazkodóképességünk kérdése kerül a költészetnek is a középpontjába.

Továbbra sem változik meg alapjaiban a „*Dallammá alakítjuk a dilemmákat*”⁴ lírai szándéka, azonban az „élettan” már sokkal alkalmasabb a költészetten (ars poetica) megfogalmazására, mint a „bonctan”. A két előtag ráadásul a két ellentétes oldal felőli közeledést is kifejezi: rávilágít például arra, hogy az anyagba szorult életet vagy az életbe sűrített anyagot vizsgáljuk-e.

Báger Gusztáv, túl a nyolcvan éven, most az élettant és a bonctant ötvözi a költői inspirációiban. A külső és a belső, avagy az anyagi és lelki „környezet” viselkedése – a viselkedésben megnyilvánuló sajátosságai –, illetve a kettő

² Kéziratban kaptam meg a költőtől a 15 versből álló *Az ember élettana*, a 8 „töredékből” építkező *A zene élettana* (mely közben megjelent a *Zempléni Múza* c. folyóirat 2020. nyári számában [78–81. old.]), a 7 fabula-verset összegző, *Az etikus gazdaság és a közös élettana*, valamint az 5 „fejezetre” osztott *A remény élettana* (*Töretlen bizalom*) új ciklusokat. Ezek a tanulmány írásakor részben már megjelentek, illetve megjelenés előtt álltak.

³ Báger Gusztáv (1938) József Attila-díjas és Bertha Bulcsú-émlékdíjas költő, a magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével kitüntetett közgazdász. Dolgozott az Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézetének főigazgatójaként, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egyetemi tanáraként; 2015 nyaratól a Monetáris Tanács tagja. Tudományos művei mellett 1996 óta több mint 20 önálló verseskötet jelent meg.

⁴ SIPOS Lajos, szerk. (2018): „*Dallammá alakítjuk a dilemmákat*”. *Tanulmányok, ismertetések, interjúk, levelek, e-mailek Báger Gusztáv költészetéről*. Tiszatáj Könyvek, Szeged.

egymásra hatása, tehát az emberi lélek (transzcendens) és fizikai (immanens materiálisban), köznap helyzetekben való sorsát, aztán a sorsfelismerésben kialakított életstratégiáját is körbejárja.

Az ember és remény szorosan összefonódik – a reményben testesül meg egyszerre minden emberi erő és esendőség. S a *zene élettana* is beleilleszkedik ebbe a sorba, miközben már az ember és a remény viszonyának a következő szintjét mutatja meg: a papír s a nyomtatott „kotta-betű”, a „hallás és látás” (a belső hallás és a belső látás) „megszóltatásának” útját, ahol a Remény a megértésben, „*az átélés bensőséges rejtélye*” fölfedezésében teljesezhet ki. Mert „*A zene megöntözi a lelket.*”

Báger Gusztáv még egy következő szintet lép, mikor „*az etikus gazdaság és a közjó élettana*” (a költészettől meglehetősen idegen) fogalmát úgy emeli be lírai világa komplex működésrendszerébe, hogy az ne idegen elem, hanem hitvallásának szerves alkotórésze legyen. Attól függetlenül, hogy életgyakorlatában, civil státuszában milyen helyet foglal el a közgazdaságtan,⁵ számára fontos, hogy kizárólag költői érvénnyel hassanak az üzenetei. Tisztában van persze vele, hogy a költői érvény egyúttal emberi (erkölcsi és etikai) hitelt is jelent, ezért lírai állapotrajzai és elemzései, „stratégiai útmutatásai” egyúttal morálfilozófiai vetületei lesznek mindannak, amit a státuszról és az életről, illetve a velük járó küldetésről gondol.

⁵ Lásd a 3. sz. lábjegyzetet, kiegészítve a következő adatokkal: 1957–61 között tanult a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen; 1961–65 között az egyetem tanársegédje; 1965-től 10 évig a Tervgazdasági Intézet tudományos főosztályvezetője volt. 1975-ben lett a Budapesti Corvinus Egyetem docense; 1975–81 között az Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottságának szakértője; 1981–90 között az Országos Tervhivatal főosztályvezetője; 1992–2000 között a nemzetközi pénzügyi intézmények titkárságának vezetője volt. 1995–97 között a Kereskedelmi és Hitelbank Rt.; 1997 óta a Budapest Bank Rt. igazgatósági tagja. 2000 és 2002 között az Állami Számvevőszék kutatóintézetének főigazgatója; 2003 óta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára. 2003–04 között a Köztársasági Etikai Tanács tagja; főigazgató-helyettese volt a Szolnoki Főiskolának. 2015-ben az Országgyűlés Gazdasági Bizottsága ellenszavazat nélkül támogatta a jelölését. Kutatási területe az ökonometria.

„Élettanok” – és költészettanok (avagy: az önújraalkotó ars poeticák)

S okkal tehetjük föl a kérdést, hogy vajon miért lehetnek Báger Gusztáv versei – illetve ciklusai – „élettanai” ars poeticák?

Ugyan már ő sem a mesterség tanításait összegzi, művészi hitvallásának tárgya nem a versírás maga, de a műhelytapasztalatok helyébe az élettapasztalat, a formaesztétikai szabályok helyébe a játékszabály kerül. – Be kell tartani a „tanításokat”, ha az életet működőképes életként szeretnénk vezetni.

Csupa jelenség vesz körbe minket Báger verseiben, s azokra kell reagálni, miközben a tárgyi-környezeti valóság telítve van képzelettel. Borges *Brodie jelentése* c. novellájában⁶ ír egy primitív törzsről, a jehukról, akiket a képzelet hiánya kegyetlenségre ösztönöz. A költészet paradoxonja is az, hogy az általa életre keltett képzelettel föl is erősítheti, meg is szüntetheti a pusztító és önpusztító ösztönt.

A modern ars poeticák⁷ nem „elbeszélnek” az alkotás mibenlétét, hanem az írás mögött lévő vagy az írás közben születő érzelmre, gondolatra reflektálnak, másrészt áttételesen fejezik ki azt az erkölcsi többletet, amit magában hordoz a Mű.

Füst Milán egy úgynevezett „strukturális dinamikáról” beszél, miszerint a mű keletkezésében, létezésében „egyik lendületes tétel követeli, szabja meg a másikat”. Az érzelmi állapot sokszor elbeszélhetetlen, így csak az érzelm poétikai lendületét lehet kifejezni. Ez a lendület, az adott állapotban való létezés ritmusa teremti a struktúrát.

Az ismert „lavina-hasonlat” szerint: „Bizonyos hőtömegek nélkül lavinák el sem képzelhetők, de ebből a hóból csak akkor lehet lavina, ha meg is tud indulni, viszont mihelyt megindul, a rá ható erők már struktúrát is hoznak létre benne. S ugyanígy: valamely indulatos mozgás, vagyis lendület s annak kezdeti tempója nélkül el se képzelhető művészi alkotás [... és e] mozgás az,

⁶ BORGES, J. L. (1986): *Brodie jelentése* (ford.: Nagy Mátyás). In. Uő: *A titkos csoda*. Európa, Bp., 414–422.

⁷ Ld.: SÍK Csaba, szerk. (1982): *Ars poeticák a XX. századból*. Gondolat, Bp.

amely megteremti aztán struktúrájukat, méghozzá már előzőleg is: a művész érzésében, indulati tervében, s utóbb a kivitel valóságos lendülete által.”⁸

A ritmus, a zeneiség, a teremő lendület – a bergsoni „*teremő fejlődés*” – helyettesíti az ihletet. Mint Báger Gusztávnál, akinek költői képzeletét nem a hangulat és nem a tárgy, sokkal inkább ez a fejlődéselv vezeti. Az ő teremő „*intuícija*” (Bergson fogalmazását kölcsönözve) „a tárgyat közvetlenül átélő, a tárgyba a szubjektumot beleélő tudati aktus” formájában ragadható meg.⁹

Minden, ritmikailag is értelmezhető műben megtaláljuk valamely természeti jelenség, illetve biológiai struktúra mását vagy modelljét. (A ritmusról beszélve, ide értjük a gondolatritmust, a zenei struktúrát, vagy a képzőművészeti alkotások kompozíciós rendjét is.) A műalkotás „szövege” így az „élő szervezet” strukturális dinamikáját nemcsak követi, hanem alakítja is; miközben a rá jellemző „lélegzetvétellel” (és „szívveréssel”) élő szervezetként találkozik a befogadóval.

Báger Gusztáv ars poeticája tehát a fejlődéselv (vagy a növekedés) erejébe vetett hit kinyilvánítása. Ennek a jelei már jóval korábban megmutatkoztak – pl. a szentencia-jellegű haikukban is.

Ám Az *ember élettana* az emlékező attitűddel, A *zene élettana* a kifejezhetetlen kifejezésével, A *remény élettana* a bűn és bűnhődés – az „*egymásba néző tükrök*” – viszonyrendszerének tudatosításával, Az *etikus gazdaság és a közjó élettana* a fabula-tanulságok, a vers végi kétsoros „*záradékok*” révén fogalmazza meg a költő hitvallását (vagy az ars poeticába rejtett közösségi) állásfoglalását a világról és az életről.

⁸ Ld. részletesebben: FÜST Milán (1997): *Látomás és indulat a művészetben*. (A szöveget gondozta: Kis Pintér Imre.) Kortárs Kiadó, Bp.

https://konyvtar.dia.hu/xhtml/fust_milan/Fust_Milan-Latomas_es_indulat_a_muveszetben.xhtml (2020. 0821)

Az idézett részteket kommentárokkal együtt ld.: VITÉZ Ferenc (2011): *A tükör hatalma. Esztétika, szakrális és vizuális kommunikáció*. Kölcsey Kommunikációs Könyvtár, KFRTKF, Debrecen.

⁹ BERGSON, Henri (1930): *Teremő fejlődés*. (Fordította és bevezetéssel ellátta: Dr. Dienes Valéria.) Magyar Tudományos Akadémia, Bp.

*Az ember élettana*¹⁰

A ciklust indító *Halálhír* (In memoriam Kányádi Sándor, Tandori Dezső, Vasadi Péter) már pusztán az emlékezés „címzettjei” révén is „hitvallás”.

Három jelzőoszlopként áll az apokaliptikus (vagy őskáosz-) állapotokban a költő előtt három példa. Az éppen születő vers hallgatásában az éppen besűrűsödő csönd feszül. De nemcsak a három megnevezett „példához” való viszony fogalmazódik meg itt – hanem Báger (és az általa képviselt költő) alaphelyzete is: „*Tűnődő vándor cédrusfák alatt*”.

Ez a szakrális helyzet öniróniába fordul a *Maholnap* ironikus társadalomkritikát is sugalló soraiban, amely a verset záró szójátékban csúcsondik ki:

„Mindent kizökkentő földrengéstől
vagy magától megy arrébb a létra?
Borulsz, végül megkapaszkodsz.
Megrendülsz egy pillanatra.”

A *Három oszlop* ars poetica karakterét leginkább a dőlt betűvel szedett szavak teremtik meg, s különösen akkor, ha összeolvassuk a hármat: *saját tradíció a nyelv* – és ez a három egymástól elválaszthatatlan –; a *Változások* c. vers útmutatója pedig a szintén hitvallásosan a helyzetre és a feladatra utaló alcím: „*A benső szemléli a külsőt*”.

S noha már itt is jelen van a *közjó* fogalma, mely nemcsak etikai, de általános értelmezési keretet ad Báger Gusztáv legújabb verseinek – és annak tükrében segíti az életmű újraértelmezését is majd –, meg kell állnunk a filozófiai keretrendszerénél. Vagy teológiai vonatkozásoknál, mert már itt is a *remény* a gondolat irányítója, mely inkább az Istenhittel, mint az anyagelvűséggel kapcsolható össze.

¹⁰ A hivatkozott versek és ciklusok közül az esszé írásakor a legtöbb még nem jelent meg nyomtatásban (vagy kiadás alatt állt). A versciklusok az itt közzétett írás (a szerző egyéb, Báger Gusztávról írt értelmezéseinek) társaságában – *A Napfárgászó. In honorem Báger Gusztáv* c. készülő – a tervek szerint 2020 végén megjelenő – kötet részeként fognak napvilágot látni. Az idézetek forrása minden esetben: *Báger Gusztáv kézírata*.

Milyen utat rajzol elénk a remény?

*„A szív harmóniának látja.
A fizikai szem hiánynak.”*

S nem is a harmónia és a hiány ellentéte áll a középpontban, mert az csak a szemlélődés tárgyának vélt állapota, s a szemlélő jellemének megértése után viselkedik érvényes olvasatként, hanem a „fizikai szem” kifejezés.

Különleges és ritka ez a metaforaképzés. – Egyszerre példázza ugyanis a komplex kép és a hiányos metafora „élettanát”. Ahogy a hiánnyal szemben áll a harmónia, a „fizikai szem” ellentéte a „szív”. A komplex költői képen automatikusan válik a szív „nem-fizikai”, belső szemmé, tehát másodlagosan hiányos metaforává – *belső szem a szív*. De mivel „a benső szemléli a külsőt”: a szív kontrollja erősebb a szem látásánál, legalábbis a szív „nézőpontja”, így a harmónia uralkodik a hiány fölött. Ennek tükrét keretezi szavakká a valóban ars poetica záró versszak:

*„A közjó belülre került immár.
Megint a szívbillentyűkre írtál.
Kifelé folyik a benső, akár a Fény.
A remény mézét csöpögteti az Ég.”*

A természet visszavág egyúttal „Megrázó tapasztalat”. Az alcímbe az értelmező szerep domborodik ki. A címnek is lehet orientáló funkciója (a költészetben egyébként ez nem annyira jellemző, mint az epikában), ám az alcím, a lélek- és helyrajzi koordináták használatakor elkerülhetetlen annak figyelembe vétele. Lírai közléselemként a vers részévé válik – Báger Gusztávnál pedig, aki egyébként is takarékosan bánik szavaival – korántsem funkcionélküli, sőt, a jelentés megértéséhez is szükséges a kiegészítés. Mint fönt: a természet visszavágása megrázó tapasztalat az ember számára.

A tanulság – mint ez gyakran előfordul Báger Gusztáv verseinél – itt is visszafelé, sajátosan deduktív logikával olvasandó (és fejthető meg). Költői „tényközlései” már a következtető logika végeredményét sejtetik, és ebből az egésze utaló közlésből, a költői filozófia esszenciájából kell a hozzá vezető utat is nyomon követni. A Báger-féle dedukció ezért lehet egyúttal in-

dukció is: az Olvasónak egyszerre kell az okot következményként, a következményt pedig okként tudomásul vennie.

A „sejtés”, a „véletlen” és a „Soha” jelentése (a csupa szeretetből megint csak kétértelműen egymásba vágó „szolidaritás és a képmutatás”) utólag világosodik meg, az „árnyékbeszéd” és a „virtuális érintkezés” megszüntetésének vágyából. A „megrázó tapasztalat” (tehát az alcím) szerint ez a természet nem a saját „természeti” törvényei révén, hanem az ember természete által lett megalkotva.

A sok kétértelműség – valamint a tudatos homonima-alkalmazások és a szavak ki nem mondott mágiája miatt – hajlunk arra is, hogy Báger Gusztáv költészetét akár a francia szimbolisták között is különleges helyet elfoglaló Mallarmé „onirikus”, álomszerűen valóságrepresentáló lírájának vagy épp a Füst Miláni poézist 21. századi kontextusba helyező „álarcos” költészetnek tekintsük. És egyre inkább annak a legújabb versek tükrében.

Mert a költő a tökéletesedés útját keresi, de ezen az úton folyton szembeülni kell az akadályokkal, például a tökéletlenség démonikus csábításával. A többször idézett Mallarmé és Füst Milán válasza (mindkettő az Isteni Tökéletesség emberi megvalósításának a művészi útjait kereste) ma is érvényes, viszont újrafogalmazandó. Be kell látni, ha nehéz is, hogy az ember nem tökéletes, nem feddhetetlen, nem lehet az általa megrajzolt úton visszamenegetni az Édenbe.

Báger Gusztáv válasza azonban a megváltozott történelmi (társadalom-gazdasági, globális, pozitivista módon meghatározható szociokulturális) korszak adottságaival is számol, mikor a költői látleteit fogalmazza meg. Mert az „ember élettana” nem lehet teljes, ha abban az emberi élet és az életben maradó ember (tehát Élet és Ember) küzd egymással. Élet és Ember közt csak az Emberré vált Örök Élet teremtheti meg a békét.

Báger Gusztáv *Tulipánfája* ugyanúgy életfa, mint más tulipánmotívumok, és az értelmezést orientáló alcím ebben az esetben maga a dátum (2020. 03. 21–24.), melynek a poétikai mellett prozódiai jellegű szerepe is elképzelhető, jelölve a tanulásnak az egy héttel későbbi (2020. 03. 29.) megírását; végül is ez a hitvallásos üzenetrész a „hétköznapi” versben: a jövőbe nyitó „kilincs” motívumával.

„Heuréka! Mára újra kinyílt,
nagy része jövő időbe kilincs.”

A Nagyapa ollója egy fajta „talált tárgy”; az Átváltozás olyan „Keringő” (táncként az „éppen volt” és az „éppen lesz” közötti állapot – a mozdulat halálából a mozdulat újjászületése), mely a folyamatosságot, az átváltozásban való újjászületést teszi törvénné. A *Szerelem karantén időben* c. vers „Hideg ragyogás”; az illyési zsarnokság-mondatverset újraértelmező *Egy mondat a gonoszságról* – álhangokat villogó „Állélek” – a cím és alcím itt sem csak értelmező, hanem metaforikus azonosító viszonyba lép egymással.

A költővel folytatott diskurzusok alkalmával kiderült például az is, hogy nem igazán különbözik a szerzői és az olvasói értelmezés. Az *Egy mondat a gonoszságról* fontos üzenete, hogy az eredendő bűn miatt az ember képtelen megváltozni Isten kegyelme, a *metanoia* nélkül. Nem kell zsarnokságnak lenni ahhoz (hiszen Illyés Gyula ikonikus verse a zsarnokság kegyetlenül pontos természetrajzát adta), hogy gonosz legyen a világ.

A gonoszság bennünk van. Illyés korában még rá lehetett értelmezni mindent a társadalmi berendezkedésre, Báger verséből azonban az is kiderül, hogy ma már fel kell ismerni: az álszentek és a lelketlen lelkek ellen a demokratikus rend sem tud védelmet nyújtani.

A holisztikus világkép felé

Az *Eucharisztia* (2.) mély jelentésrétegeket föltárva szól az áldozási és úrvacsorai szent rítusról. Ezt a felekezetek másképp értelmezik, s közben néha a lényegét is elvétik. Például azt, hogy az ember összeforr Krisztussal azáltal, hogy részesül az Ő testéből.

Miért fontos ez?

Jézus teste „bűnnélküli” volt, és mert az egyesüléssel megvalósul az átváltozás, a bűnösből is ártatlan lesz, ha hisz a misztériumban.

A kép ezért holisztikus – egyik jelenség nem különíthető el a másiktól, s mindent egységben kell szemlélni; viselkedésünk meghatározza a másik viselkedést (illetve fordítva).

A szimbólumot ugyan mi alkottuk, de a szimbólum is megalkotott minket. Erre két helyen is utal a költő:

*„Mi rajta, élő szimbólum:
Krisztus holisztikus képe,
Aki átmossa a vérünk,
és mélyen felolvad bennünk.”*

*„Két összekapcsolt Szent Lélek:
ezt üzeni a csodakép
a holisztikus corpusnak:
haiku a haikunak.”*

A személyiség teljes „átírása” történik meg. Ha ezt a sok hívő ember megértené – hallhatjuk ki a sorok mögül –, a világ is másutt tartana. A költő hallatlan erővel sűrít, és a sűrítés egyik legizgalmasabb formája a versben említett haiku műfaja.

Mellőzve a keleti költészet műfaji-formai sajátosságainak a felsorolását, a haiku maga is „holisztikus” műfaj és forma. – Elválaszthatatlan egységben szemléli a természetet és embert, az életet és halált, jelenséget és gondolatot, a múltó hangulatot és örök akaratot; az adott pillanatban történt dolog meg-egyezik az örökkévalóság törvényeivel... – a haiku kettős említése ezért direkt költői üzenet. Ám a haiku-karakter ismerete nélkül is ki kell bomlani az üzenetnek. Fölsejlik a születés az eggyéválás látomásában. Egy új világ – a merőben új lelkiismeret – születik meg. Merész újítás a költői megfogalmazás költészetünkben.

A jelképpé sűrített létezés-egészben egy jelkép segít abban, hogy a létezés egészét meg tudjuk élni. Az „Istent eszünk” cselekvő metaforája az Isten-nel való egyesülés kifejeződése (káprázata és farkasvaksága is – ha hiányzik az aktus mögül a mindent átható csodaképesség).

A *Mint kariatidák* című vers szintén merész kísérlet az értékrend újragondolására. Az „erdő” alcím az olvasót a fikciós közegbe lendíti át – s gondolhatunk itt Eco *Hat séta a fikció erdejében* előadás-sorozatára vagy Kosztolányi *Zsivajgó természetének* fáira. Báger Gusztávnál azonban a bükk, a fenyő, a gesztenye nemcsak a „tulajdonságok tablója”, hanem egy-egy történeti kor értelmezése is.

És mindezek fölött (s mindezek alatt) ott van a víz az emlékezet őseleme és az emlékezés újrateremtő hatalma. Báger lírai univerzumában a víz fenn tartja a dolgokat, illetve ellátja „élettel” a világot. Nemkülönben azt a mikrovilágot is, ahonnan a költő érkezett – így tudja személyesnek is tekinteni az univerzumot. Bár isznak belőle a fák, megkóstolják a tárgyak..., de el nem fogy! Mindig van tartalék, mindig van utánpótlás a természetben. Ez a jelentés itt is az utalások sokaságából bomlik ki. Hiszen a víz a teremtő szellem szimbóluma: a bensőkből fakadó víz – *János evangéliuma* szerint is – a hit miatt válik kifogyhatatlan forrássá. És másutt a víz a nyelv, a beszéd allegóriája (ekképp szintén szellemi a fogantatása).

Érdeemes a *Mint kariatidák* c. verset azért is többször elolvasni, mert nemcsak az athéni nőalak-oszlopfőeknek a jelentése, hanem például a Tompa Mihály *Virágregéi* által fölvázolt új magyar szimbolizmus posztmodern beteljesülését is láthatjuk benne szimbolikus-allegorikus, tárgyszerű-metafizikus, expresszív szürreális, lélektani-asszociatív kifejezés- és jelentéshálóiban.

Mint az alcím (*Erdő*) szerepét illetően megjegyeztük, a szavak itt nem a szótári jelentésükben vannak jelen. Az „*Erdő*” ugyanúgy helyi értékű, konkrét, mint általános és absztrakt. Az erdő (mint a növényi organikus lét) jelképe az emberi kapcsolatok erdejére ugyanúgy képes utalni, mint az összefüggések (filozófiai) viszonyaira. („*A bükk egy szolid hercegnő volt*”; „*A fenyő szigorú tanárú. Akár egy kígyómarás*”; *A gesztenye háziasszony*” – és a folyó az ünnep: „*fény és ragyogás*”).

A jelentésszociáció megkettőződését látjuk továbbá az – allegorikust mellőző, közvetlenül önmegszólító és – önjellemző hitvallásban: *Betűk tenyésze, mondat-telep (A nyelv térképe)*. A versét író, merengő költő – követve

*„a hangok és a szavak rituális táncát,
a kerti bimbózás lassú és lágy működését,
[...] a fellobbant idő lángoló kanócat,
[...] a csillagok világgá futását fönt”*

fölismeri a saját létezését, és így születik meg

*„szíve mélyében
az örökké tartó odaszánás”.*

A zene élettana

E ciklus arra a meghatározhatatlan forrású szállóigére is visszavezethető akár, mely szerint *„zenéről írni olyan, mint táncolni az építészetre”,* s ezt párhuzamba lehet állítani *„az építészet megfagyott zene”* esztétikai metaforával. Ám a költő az alcímben közli az olvasóval, hogy hosszúverse *Elizabeth Hellmuth Margulis* inspirációjára született. S ha komolyan vesszük az inspirációt, az ihlető forrást sem szabad figyelmen kívül hagyni, ráadásul a költő számára is meghatározó a *„zenei élmény”*.

Az inspiráló „forrás” zenepszichológus. Ez a terület a filozófia és zeneelmélet, a kísérleti pszichológia és idegtudomány, az antropológia és a számítógépes modellezés integrálásával keresi a választ arra, hogy mi a zene szerepe az emberek életében.

(Vajon miért szereti az ember a zenét? Mi motiválja a zenehallgatásra vagy zenélésre? Vajon miért képes egy zenemű mély érzéseket a felszínre hozni, vagy önfeledt táncra hívni?)

Mivel a zene elválaszthatatlan a költészettől, Báger Gusztáv zenei „élettanról” írt hosszúverse föltétlenül az ars poetica megnyilvánulások sorába illeszthető: mert mindaz, amit a zenéről mond, érvényes a költészetre is, amit pedig a zene és költészet kapcsolatáról kódol versébe, az a (kódolatlan) költészet és a (kódolásra váró) világ kapcsolatáról is beszámol.

Az interpretációs (avagy az olvasati kapcsolaton alapuló) feladatot kissé megnehezíti, hogy a hosszúvers sajátosságaival ellentétben nem a leíró vagy élményközvetítő (értelmező-kifejező) folyamatba kell belépni az olvasónak, hanem a végeredményt, a sűrítményt, már az esszenciát kapja meg.

Báger Gusztáv költészetének talán ez a mindezidáig legtitokzatosabbnak tűnő műve. Önmagában is egy verseskötet lehet! Nyolc hosszabb „epizódra”, részletre vagy szekvenciára bontja bár a verset (Guillevic, a francia minimálköltő példájához hasonló¹¹) töredék-egészeket alkot.

¹¹ Guillevic, Eugène (1907–1997) francia költő a Pénzügyi és Gazdasági Minisztérium munkatársaként kezdett dolgozni (penzügyminisztériumi főtitkárviselőként vonult nyugállományba), a szavak és dolgok, a megnevezés és a létezés közötti kapcsolatokat faggatta. Somlyó György írja: „Ez a képeket, színeket, hasonlatokat szinte teljesen mellőző költészet, amely

Báger Gusztáv versmondатаi (a hol hosszabb, másutt egészen rövid önálló mondatokba képzett lírai állításai, érzései és sejtései, asszociációi és reflexiói, következtetései) mind-mind különálló versek lehetnének. S bennük az egész ciklikus áram – a folyamat, a sejtések és következtetések egymásutánja – ki-rajzolja, megteremti az érzéki-gondolati párhuzamok szerves univerzumát.

Bár az emlék és látomás, a biztos látás és bizonytalan sejtés, a meg sem határozható intuición összhangja, dichotóm elágazású (vagy többszólamú) harmóniája uralja a verset, a Gadamertől idézett „örökkön-örökké” út a megértés felé azt is sugallja, hogy a zene megélése az élet megismerését segíti. Az életét, tehát önmagunknak a megértését, megélését és megismerését.

Báger itt nem zenei kompozíciót alkot, hanem a zene élmény- és eszközrendszerének a segítségével közelít az emberi létélményhez. Ezért minden mondata és sora az emberlét-élmény lírai transzpozíciója. S ebből adódóan „sűrített” ars poetica. „Végső” megállapításokról (vagy alapozott sejtésekről) lévén szó, nem lehet folyamatában utalni a vers tanulságaira, és valamilyen közös zenei élmény nélkül nem is lehet bekapcsolódni a „közös” asszociációs műveletbe, mindössze néhány „következtetést” lehet itt egymás mellé tenni – és a sorrend az olvasatok mikéntjétől függően változhat is.

Alább ezeknek a lehetséges esszeniciáknak a további, újraparendező „sűritését” kínálok, egy szubjektív olvasatcsokorban, meghagyva azonban az első és utolsó sor helyét:

„A nyomtatott zene hallgat.

[...] Meg kell szólaltatni a papírt.

[...] Az átélés bensőséges rejtély.

[...] Az idegsejtek nem árulkodnak.

[...] Senki más nem tudhat a rejtély

rácsos szerkezetéről.

[...] Bartók legdrámaiabb darabjai

beszélgetésre sarkallják a nézőt.

főként fogalmakkal és azok nyelvtani helyével fejezi ki magát, mintegy pontosan szerkesztett nyelvi idomokba foglalja a dolgok és az ember rejtett kapcsolatait.”

<https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/SOMLYO/somlyo00839/somlyo00888/somlyo00888.html> (2020. 08. 05.)

[...] Nem létezik lehetetlen.
[...] Ahol elestem eddig, most átugrom.
[...] A hangverseny istentisztelet lesz.
[...] Chopin etűdjei érzékibbé színezik a tónust.
[...] A zongora egy eposz.
A hegedű albatrosz.
A gordonka gímszarvas.
[...] Káplán a klarinét.
Kihirdeti az Igét.
[...] Ütem és hangsúly. Üdvösség és derű.
A rezgés, akár a korai öröm.
Ott lüktet a szívben a ritmus.
A fájdalmas hegedű.
[...] Távlatok bomlanak ki benne.
Összhangként igent mond a **nemre**.
S ez a csodálatos, hogy teremtett.”

Az etikus gazdaság és a közjó élettana

Samuel Bowles könyve – ennek inspirációja nyomán írta versciklusát Báger Gusztáv – *Az etikus gazdaság* címmel 1998-ban jelent meg magyar nyelven is.¹² Az ajánlásban olvasom, hogy a közgazdaságtanban régóta alkalmazott *homo oeconomicus* megközelítést mára egy új gazdasági paradigmára épülő, empirikus viselkedési modell váltja fel. A viselkedéstudományt is tanulmányozó Bowles arra kíváncsi: mik a gazdasági döntések mozgatórugói, s hogyan módosulnak az értékítéleteink a gazdaságszabályozások révén. Az University of Massachusetts professzora az etikai alapokon is méltányos, megújulásra kész irányítási rendszer kialakulását ösztönzi, melyekből a játékelméleti stratégiák sem hagyhatók ki.

¹² BOWLES, Samuel (2018): *Az etikus gazdaság. Miért nem helyettesíthetik a jó ösztönzők a jó állampolgárokat?* Pallas Athéni Könyvkiadó, Bp.

Miről szól a költészet? Borges úgy vélte, hogy bármi alkalmas a költészet tárgyává válni,¹³ s ezt Báger Gusztáv bizonyítja. Bármi, ami a költő élménykörébe kerül, a költészet „tárgya” lehet – s ha nem tárgya, ihletője föltétlenül. Nevezetesen a költő-közgazdász élményköre nem kizárólag a természetre, az életjelenségekre, a magán- és lelki élményekre, a találkozásokra és vágyakra (vagy a hiányokra) terjed ki, hanem ahogy a filozófus-költő akár Platónról és Arisztotelészről, a „poltikus” költő a napi politikai történetekből meríthet, a közgazdasági érdeklődés a „közgazdasági jellegű” versek születésénél szintén fontos szerepet játszhat.

De vajon létezik-e ilyen kategória, hogy *közgazdasági vers*? – Tévednék, ha azt mondanám, hogy nem létezik. Mert egyrészt a verset nem a „kategória” minősíti, hanem a minőség fogja aztán a kategóriába, majd a kánonba sorolni; másrészt a „közgazdasági” jelző értelmezése is föltöbb nehéz feladat, ha az irodalom terrénumában keressük a megfejtést.¹⁴

Nem lehet megfélekedezni az alkotás mikéntjére s magára a műre is hatással lévő alkotói attitűdről.¹⁵ A több mint tíz „homo”-típus közt (a *homo ludens*-től, a *homo moralis* és *homo heroicus* kategórián át, a *homo aestheticus*ig) a *homo oeconomicus* (a „gazdasági ember”) is szerepel. Ha végiglapozzuk irodalomtörténeti névsorunkat, úgy ebbe a kategóriába is lehet sorolni Fáy Andrást, mint Móricz Zsigmondot, függetlenül attól, hogy az egyiknek voltak pénzügyi ismeretei, a másinak pedig csak pénzügyi nehézségei voltak, melyeket az irodalmi kompetenciáival igyekezett valahogy megoldani.

Báger Gusztáv költészetében folyamatosan jelen van a közjó (a gazdasági létezés, a gazdaságos élet) fogalma és gondolköre; s kötetekben foglalkozik valamilyen formában az egyéni és közjó, tehetség és tehetőség dilemmáival. A társadalmi kérdés programszerű és lírai formába öntött megközelítésével azonban csak *Az etikus gazdaság és a közjó élettana* versciklusban találkoztam.

¹³ Vö: Borges, J. L. (2002): *A költészet rejtélye*. In: Uő: *A költői mesterség*. Európa, Bp., 5–25.

¹⁴ *Költés és költészet* címmel 2020 februárjában szervezett konferenciát az ELTE. Sok köze ennek ugyan nem volt a költészethez, mert csak a „költéssel” foglalkozott. <https://btk.elte.hu/dstore/document/1743/Halmos%20K%C3%A1rly%2065.pdf> (2020. 08. 05)

¹⁵ VITÉZ Ferenc (2019): *A homo partialistól a homo totusig*. Az irodalmi attitűdvizsgálat szükségességéről. <https://www.irodalmijelen.hu/2019-mar-19-1108/homo-partialistol-homo-totusig> (2020. 08. 01.)

Sok egyéb tényező mellett ezért is lehet izgalmas ez a friss sorozat, mert az olvasó valamilyen formában mindig érdeklődik a műhelytitkok iránt. Az *ars poetica* műfaja tulajdonképpen bevezeti őt a műhelytitkokba (hogyan készül, miért készült, hogyan kell, miért lehet stb.). Ám az olvasói közreműködéssel fölépített *ars poetica* összetettebb, s rétegzettségénél fogva nemcsak a miért és a hogyan kérdésére ad választ.

A „miért” mögött mindig az „*ős-ok*”, a „*hogyan*” mögött pedig a „*vég-cél*” irányait is feszegeti.

Báger Gusztáv etikus gazdaságról és közjóról írott ciklusa a művelődés- és boldogulás-történetünk számos szereplőjére utal, áttételesen, jelképesen vagy allegorikusan, költői módon szól közgazdaság-etikai vonatkozásokról. Végül azonban azt állapíthatjuk meg, hogy a gazdasági élet és a hétköznapi emberi (vagy emberhez méltó) élet között tulajdonképpen nincsen túl sok különbség. Ugyanis „jól” élni mindig csak „szépen” lehet – mint Kazinczy is írta.

A Jó morális, a Szép esztétikai kategória. Milyen viszonyt alakít ki velük a közgazdaság (túl azon, hogy a „közjó” fogalmát ismeri)? A válaszok a fabulatanulásokban rejlenek. S valakit – ha a versekbe foglalt nevek és fogalmak idegenítenének el – olvassa csak a záró formulákat... – Ezekből idézek alább:

*„Boswell szerint a legártatlanabbként
űzött egyik foglalatosság a pénzszerzés.*

*Akkor is, ha az ego csak ritkán képes
jóként vagy akár rosszként megnyilvánulni.”*
(Gazfickóknak szóló alkotmány)

*„Horatius Ódák könyve is visszatért:
erkölcs nélkül a törvények mire jók?*

*Mégis, e bálvány közepszerűnek láttatja
az erkölcsi és a közéleti célokat.”*
(Homo oeconomicus karanténban)

A remény élettana

A „töretlen bizalmat” keresve, általában a reménytől indulunk el, majd hozzá jutunk vissza. Az emberi viselkedést sokféleképp lehet osztályozni – válaszszuk most az aktív és passzív kategóriát!

A Bűn aktív, és a Bűnhődés már passzív. A Cselekvés aktív, a Lustaság, a Tétlenség passzív. A Várakozás lehet aktív, ha tudjuk, hogy mire várunk (döntöttünk a várakozás céljáról); s ugyanúgy lehet passzív is, ha a várakozással elodáznunk szeretnénk valamilyen döntést.

A Megbánás aktív (tudjuk, mit követtünk el rosszul), a Bánkódás azonban passzív (csupán az lebeg előttünk, hogy valami nem úgy sikerült, ahogy szeretnénk volna).

A Remény viszont egyszerre aktív és passzív.

Mert ha már szeretnénk – igazán és elhatározásból –, akkor bizonytalanságunk is érte. Ha álmodozunk csupán, a remény nem segít, mert az álmodozás sem segít. A Tett nélküli várakozás Cél nélkülivé válik.

Báger Gusztáv egzisztenciális reménye tulajdonképp könnyen értelmezhető – de nehezen megvalósítható:

*„Hozzáadni egy életet a Léthez
felszentelt és múlhatatlan érdem.”*

Az „új entitás” megszületése ugyanolyan csoda, mint amilyen titok övezi a csodákat; az „új entitás” megszületése, a fogantatás (Báger Gusztáv versében) már ünnep.

S ezt az Ünnepet (a régiből következményes Új Azonosság születését, akár a Megváltó életét és kálváriáját) felemás fogadtatás várja majd. A példaképeket lassan el fogjuk feledni – hiszen minden sokkal nyugalmasabb, ha a „példáink” nem szólítják meg a lelkiismeretet...

A totális háborúban elhallgatnak a vészjelzések – de mi lesz a virágcsokrokkal?! Hogyan viszonyulunk az ősi bűnhöz, melynek mércéje kettős: Éva szakított-e a fáról; vagy hogy Káin megölte-e Ábelt...?

Mint a sorozatok függésében: itt sincs tanulság – „az ember úgy alszik el”. – Bűn és bűnhődés mit se számít; a háborúban vagy abortuszban halni meg.

Gyanús léptek a lépcsőházban?

De hiszen ott, ahol éppen te alszol most, egyszer már otthon érezte magát a Szentlélek két filozófus elképzelt beszélgetésében; s tudod, hogy mikor meg akarták ölni mind a hármat (Hérakleitoszt, Arisztotelészt és a Lelket), a remény váltotta meg őket a haláltól.

Most sincs ez másképp.

S Báger Gusztáv is hozzáadja életét a Léthez...

IRODALOM

- BÁGER Gusztáv (2018): *Napharang. Válogatott és új versek*. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- BÁGER Gusztáv (2020): A zene élettana. *Zempléni Múza*, 2020/nyár, 78–81. old.
- BERGSON, Henri (1930): *Teremtő fejlődés*. (Fordította és bevezetéssel ellátta: Dr. Dienes Valéria.) Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- BORGES, J. L. (2002): *A költészet rejtélye*. In: Uő: *A költői mesterség*. Európa, Bp., 5–25.
- BOWLES, Samuel (2018): *Az etikus gazdaság. Miért nem helyettesíthetik a jó ösztönzők a jó állampolgárokat?* Pallas Athéni Könyvkiadó, Bp.
- FÜST Milán (1997): *Látomás és indulat a művészetben*. (A szöveget gondozta: Kis Pintér Imre.) Kortárs Kiadó, Bp.
https://konyvtar.dia.hu/xhtml/fust_milan/Fust_Milan-Latomas_es_indulat_a_muveszetben.xhtml (2020. 08 21)
- SÍK Csaba, szerk. (1982): *Ars poeticák a XX. századból*. Gondolat, Bp.
- SIPOS Lajos, szerk. (2018): *„Dallammá alakítjuk a dilemmákat”. Tanulmányok, ismertetések, interjúk, levelek, e-mailek Báger Gusztáv költészetéről*. Tiszatáj Könyvek, Szeged.
- VITÉZ Ferenc (2019): *A homo partialistól a homo totusig. Az irodalmi attitűdvizsgálat szükségességéről*. <https://www.irodalmijelen.hu/2019-mar-19-1108/homo-partialistol-homo-totusig> (2020. 08. 01.)

René Magritte 1926-ban festett L' oasis c. képe szerepel a Báger Gusztáv költészetéről szóló, 2018-ban megjelent, „Dallammá alakítjuk a dilemmákat” c. kötet borítóján

Parasztmadonnák a műcsarnoki festészetben

Bevezetés

Tanulmányomban a müncheni realizmus esztétikai felfogását követő, Lyka Károly nyomán műcsarnokiaknak nevezett festőművészek „anya-gyermek kapcsolat” tárgyú, 19–20. század fordulóján született képeit vizsgálom, rávilágítva arra, hogy ez időszakban milyen társadalmi reflexiók, szemléletmódok érhetők tetten a paraszti gyermekélet, illetve anya-gyermek kapcsolat reprezentációjában. Elemzéseim során a könyvemben, (Támba 2017a, 79–122) illetve az *Iskola a társadalmi térben és időben* VII. kötetében vázolt kutatásmódszertani eljárást (Támba 2017b) követem. A képelemzések struktúráját Erwin Panofsky (1955) ikonográfiai-ikonológiai modellje, illetve annak a Mietzner–Pilarczyk szerzőpáros által továbbgondolt változata adja, (2013, 36) a társadalmi tudat- és tapasztalatformák feltárására irányuló szemléletmódot Norbert Schneider (é. n.) munkái szolgáltatják, az elemzés társadalomtudományi irányultságú szempontjait pedig Sztompka (2009) és Goffman (1956) nyújtják. Először a korábbi kutatásaimra támaszkodva vázolom föl a műcsarnoki festészet (ld. Támba 2017d, 64–91) és a parasztmadonna képtípus főbb jellemzőit, (ld. Támba 2016, 60–70) majd kísérletet teszek néhány festmény bemutatására, különös figyelmet szentelve a parasztmadonnáról alkotott tézis érvényesítésének.

A műcsarnoki festészet és a századvégi realizmus

A dualizmus korában a művészek mind kiszolgáltatottabbakká váltak a polgári közízlésnek, hiszen ekkortól fogva pályázatok és állami ösztöndíjak sora csábította őket arra, hogy behódoljanak „a kultúra állami irányítói által hitelesített esztétikai normáknak”. (Bernáth 2006, 446)

Az uralkodó esztétikai preferencia a polgárság, a dzsentri és a birtokos rétegek értékrendjéhez idomult. Miután ezek tagjai a könnyed szórakozást és a mutatósnak ítélt képeket kedvelték, (Lyka nyomán Szívós 2015, 219) melyeket mintha csak a korabeli népszínművek és látványos operettek, a korabeli hírlapok tárcái és elmés novellái (Lyka 1947, 100) ihlettek volna, a művészek egy része megállapodott ennél a populáris stílusnál, amit Lyka Károly műcsarnoki festészetnek nevezett.

A polgári közönség ízléséhez alkalmazkodó piktúra szemléletmódja az akadémizmusban, a historizmusban, az eklektikában, illetve az anekdotikus zsánerfestészetben gyökerezett, de stílus eszközeit legfőképpen a müncheni realizmusból merítette. (Regős 1996, 48–49) A művészek az élet fordulatos jeleneit kívánták visszaadni, „rendszerint kiélezve valami meglepő csattanóval, sokszor színpadias beállításban”, (Lyka 1947, 138) mintegy díszletek elé állítva és jelmezbe öltöztetve a hétköznapiaságukból kiragadott szereplőket. (Bernáth 2006, 450–452) E piktúrát kellemes és gyengéd intimitás jellemezte, amit „a szív komfortjának” is nevezhetünk, (Moles 1996, 71) s fontos szerepe volt a „társadalmi többség consensus omniumához” (Moles 1996, 27) való kötődésnek, hiszen a festő feladata nem más volt, mint az újságíróé: „kitalálni azt, amit a közönség gondol”. (Bíró Lajost idézi Szabadi 1993, 177) Miután e képek elsősorban a polgárság szemléletmódját tükrözték, annak sztereotípiáit gyarapították, szociológiai, társadalomtörténeti szempontból számos érdekes mozzanatokat olvashatunk ki belőlük. (ld. Schneider é. n.)

Az anya-gyermek kapcsolat műcsarnoki reprezentációja egyrészt alkalmasnak mutatkozott a polgárságnak a gyermekkorról, illetve a falusi életmódról alkotott sztereotípiáinak működtetésére, ám ezzel ellentétes, a paraszti létállapotot a maga teljességében megközelíteni igyekvő ábrázolásokat is találunk a műcsarnoki képanyagban.

Az anya-gyermek kapcsolat témáját a parasztmadonna képtípus kontextusában vizsgálom, hiszen a műcsarnoki madonnák – az alföldi iskola madonnáihoz hasonlóan – a parasztmadonnák sajátos változatát jelentik, ezért az alkotások elemzése előtt érdemes áttekinteni e képtípus sajátosságait.

Parasztmadonna

Az anya-gyermek kapcsolat a millenniumkori festészet gyakori témája, és ábrázolásakor egyszerre jut kifejezésre az ősi, „archaikus szeretet” (Bálint 1941, 10–12) élménye és a nyomor drámai atmoszférája. E képek azt igazolják, hogy az anyai szeretet biológiai kategória, (Pollock 1998, 176–210) hiszen hangsúlyosan jelentkezik a szeretetre, gyámolításra szoruló gyermek felfogása és az odaadó anya képe, a meleg, mértéktartóan szerető nevelői attitűd. E téma magában hordozza a Madonna-ikonográfiából fakadó antropológiai motívumokat, így Szűz Mária az egész emberiség szerető édesanyjaként és oltalmazójaként jelenik meg, aki megérti az emberi fájdalmat, szenvedést és boldogságot, megbocsát, megbékít és közvetít, hiszen összekötő kapocs Isten és az emberek között. (Eperjessy 2006) Éppen ezért maradt alakja még a 19. század ikonográfiai fordulatával (ld. Bialostocki 1986) is az emberi melegség hordozója, többek között az általunk parasztmadonnának nevezett képtípus formájában.

E típus közvetlen előképét¹ fedezhetjük föl Luca Cambiaso (1527–1585) Madonnájában, amely már – a sötét háttér előtt, a középpontban elhelyezett Mária simavonalú öltözetével, gondterhelt arckifejezésével, kontyba fogott hajával – mintegy közvetlenül megelőlegezi a 19–20. századi szegényember-festészet atmoszféráit (Barátság 2009, 6288–6290). Amédée Guerard (1828–1908) madonnái pedig már a „nemesség nélküliek” megnevelésének törekvését hordozzák magukban, egyfelől a pestalozzi-i oltalmazó anya eszményével, másfelől a gyámolításra szoruló, befejezetlen, a felnőttől minőségileg különböző gyermek felfogásával összefonódva. (vö. Pukánszky 2004, 371) E képtípusba sorolhatók Honoré Daumier (*Mosónő*, 1863–64) és Max Liebermann (*Anyja és gyermeke*, 1878) vagy az alföldi festők művei, melyek e diádikus kapcsolatot részben a szegénység és az egymásra utaltság, részben az ártatlanság mítoszával és „a gyermek mint a jövőbe vetett remény záloga” toposszal összefüggésben interpretálták. (Támba 2017c, 200–213)

A Madonna-folytonosság teóriájára alapozva a műcsarnoki „anya-gyermek kapcsolat” ábrázolásokon is a parasztmadonna képtípus mintázataival találkozhatunk, hiszen a hangsúly itt is az oltalmazáson, a védelmezésen és

¹A parasztmadonna képtípus középkori és reneszánsz előtípusairól ld. Támba 2016, 60–70.

az áldozatkészségen van. Ugyanakkor, a képeken tükröződő gyermekideológiát tekintve, jelentős különbség mutatkozik abban, hogy a művekről kiolvasható: az anyaságról és gyermekkorról alkotott narratívák mely társadalmi csoport érdekeit tükrözik. A gyermekszemléleti mintázatok feltárásán túl ennek megválaszolására is törekszem.

Az anya-gyermek kapcsolat ábrázolása a múcsarnoki festészetben

Bár a hagyományos falusi közösségekben a szülők – a „kíméletlen életre nevelés” elvének megfelelően – takarékosan bántak a szeretettel, a gyermek mégis érezte anyja szeretetét. (Csekő 2000) A kapcsolat anya és gyermeke között az első életévekben, az „archaikus szeretet” időszakában volt igazán igen erős, (Bálint 1941, 10–12; 30) hiszen ekkortájt anya és gyermeke ösztönkésztéseiknél fogva voltak egymásra hangolva. (Fügedi 1988; Gazda 1980) A későbbi életévek során anya és gyermeke fokozatosan leváltak egymásról, hogy idővel az „ösztönös anyaságot” felválthassa a „kulturális anyaság”. (Bálint 1941)

A gyermeknek az anyjával való szoros, ám mértéktartó szeretetkapcsolata megkérdőjelezhetetlen erejű volt mindvégig. (Lackovits 1980, 259) Érezhető ez a szépirodalmi alkotásokban is, például Móricz Zsigmond (*A boldog ember, Életem regénye*) vagy Móra Ferenc (*Kincskereső kis ködmön*) regényeiben, de a kor képzőművészeti alkotásai is erről tesznek tanúbizonyságot, gondolva itt például Fényes Adolf (*Család*, 1898; *Bölcsőt ringató*, 1902) vagy Bihari Sándor (*Gyermekeit fésülő asszony*, 1905) képeire.

Az anya-gyermek kapcsolat ábrázolására számos példát találunk a múcsarnoki festészetben is; ezek egy része ugyan idealizált vagy idillikus képet kínál tárgyunkról, találunk azonban a tragikumot nyíltan bemutató alkotásokat is közöttük.

1. Szobonya Mihály: Illusztráció Bak-
say Sándor „Egy fedél alatt két ott-
hon” c. írásához. (É. n.)²

A századforduló műcsarnoki kismestereinek grafikáit ipari mennyiségben lelhetjük fel a kor népszerű sajtóorgánumaiban. Ilyen volt például a *Vasárnap Ujság*, melynek hasábjain kapott helyet Szobonya Mihály Baksay Sándor *Egy fedél alatt két otthon* c. írásához készült illusztrációja. (é. n. – lásd: 1. kép) A lokális színekkel, atelier-világítással megfestett, tónusegységgel operáló, mindennek nyomán tipikusan műcsarnokinak tekinthető ábrázoláson (ld. Lyka 1947, 140) a családban – a novella szövegével összhangban – mintha „áldott béke” (Baksay 1890, 779) honolna. Az édesanyát és „Juczikát” fürdetés után látjuk, a már-már ünneplőnek tetsző népi viseletbe bújtatott kislánya pedig, lábával ringatva a bölcsőt, mintha jelezné, hogy ő is gondoskodni szeretne a kisdetről. A képen csend, szeretet, harmónia honol, akárcsak egy kedélyes népszínműben; itt még Morzsa, a cica is szívesen megpihen,

² Vasárnapi Ujság, 1890/48. 780.

<http://www.epa.hu/00000/00030/01917/pdf/01917.pdf> (2019. 11. 12.)

akinek alakja a családi kényelem és a meleg szeretet által meghatározott harmóniát már csak megerősíti.

Chardin *Mosónőjéhez* (1735) képest az anya-gyermek kapcsolat már-már idealizáltnak hat, hiszen a 18. századi francia édesanya méléző tekintetével és közömbösségével szemben bensőséges testi kontaktusnak lehetünk szemtanúi, Daumier képeivel (*Mosónő*, 1860 k.; *Harmadosztályon*, 1863–65 k.) szemben pedig itt nyoma sincs a szegénység nyomasztó atmoszférája érzékeltetésének, a szegényes tárgyi-fizikai környezet ellenére sem. Mint már utaltunk rá, e bensőségesség olyan szubtextuális elemeknek köszönhető, mint pl. a macska, az ágaskodó kislány, a ringatható bölcső alakja, melyek együttesen a mindennapokat kísérő oltalmazó-védő, gondoskodó nevelői attitűdre utalnak. E jelenet mintegy pillanatfelvétel-szerűen lett kiválasztva egy hosszabb cselekménysorból, a korabeli (kispolgári, polgári) közönség pedig könnyedén továbbszőhette képzeletében e híg derűvel átítatott jelenetet, ezáltal is érvényt adva saját sztereotípiáinak.

2. Peske Géza:
Az első szőlőszem. (É. n.)³

³ Vasárnapi Ujság, 1900/47. 69.

<http://epa.oszk.hu/00000/00030/02401/pdf/02401.pdf> (2019. 01. 12.)

Szobonya Mihály gyermekjelenetei tökéletesen megfeleltek a korabeli polgári közönség által támasztott követelményeknek, akárcsak Peske Géza (1859–1934) fesztelen hangulatú gyermekábrázolásai. A Lyka Károly által „a piktorok Pósa bácsijának” is nevezett festő zsánerjelenetein az első felfedezésektől örömteli, lírai utánérzésű, kedves emlékű gyermekkornak lehetünk szemtanúi, szemben az alföldi iskola gyermekábrázolásain (pl. Fényes Adolf: *Hazatérő testvérek*, 1903) tükröződő „miniatűr felnőtt” konstrukcióval. A gyermeki öröm, illetve a gyermekkort övező gondtalanság tükröződik *Az első szőlőszem* (é. n. – lásd: 2. kép) c. alkotáson is. E műnek már korabeli leírásából⁴ is kitűnik a gyermek családban betöltött fontos szerepének („ő az úr a háznál”) hangsúlyozása, (Vasárnapi Ujság 1900, 68) magán a festményen pedig az anya-gyermek kapcsolat a szőlő motívuma révén egyfajta dionüszoszi árnyalatot kap, érzelmektől átjártnak, szeszélyesnek jellemezve azt.

E joviális képpel szemben Fényes Adolf *Család* vagy *Bölcsőt ringató* c. festményeit méltóságteljeség, „bölcshözjárás” (Lyka 1905) és fojtott drámaiság hatja át. Míg Fényes képen az oltalmazó-védő anyai nevelői attitűd a szembeötlő, s ezáltal a gyermek a jövő zálogaként tételeződik, addig Peskénél a játékosság mozzanata és a „gyermek mint a felnőtt örömforrása” toposz a hangsúlyosabb.

Mindazonáltal a szőlő itt – a mitológiai jelentéstulajdonításoktól áthatva – (inkább érzelmi, s kevésbé anyagi) bőséget, elégedettséget, életörömet és békét jelez, továbbá, ha a János evangéliumában szereplő példázatból indulunk ki, (ld. János 15,1-3)⁵ utalhat a nevelhetőségbe vetett hitre (pedagógiai optimizmus), illetve azzal együtt a comeniusi növény-analógiára is: a gyermeki lélek mint növény, melyet nyesegetni kell, különben elburjánzik. (Pál-Újvári 2001)

⁴„Azután lecsípte a legszebb szőlőszemet, hogy oda adja a kis Jancsinak. Hiszen minden, a mi szép, a mi jó, az övé. Hiába, ha kicsi is, de ő az úr a háznál s az is marad, míg majd kis testvéreke nem születik; akkor aztán majd azé lesz a legszebb szem szőlő.

A kis kövér Jancsi elebb csak csodálkozik a szép, piros bogyón, sohase látott még olyat, de csakhamar kiterjeszti utána apró vaskos kacsóit, majd szájába is veszi azt a csodálatos piros golyócskát s miután tapasztalja, hogy édes, lármásan követeli a többi is, csak győzze neki a mama csipegetni.” (Vasárnapi Ujság, 1900/5, 68)

⁵„Én vagyok a szőlőtő, Atyám a szőlőműves. Minden szőlővesszőt, amely nem hoz gyümölcsöt, lemetesz rólam, azt pedig, amely terem, megtisztítja, hogy még többet teremjen” (János 15,1–3)

Akárcsak Peske műveit, Paczka Ferenc (1856–1925) festményeit is a lokális színek, a közös tónus, illetve az atelier-világítás használata jellemezte, mint például *Anya és gyermeke* c. alkotását. (é. n. – lásd: 3. kép) Itt szintén „kiöltözött”, színpadiasan beállított, statikus figurákat látunk, egyfajta ideálképet, illetve idealizált, idillivé tett valóságlenyomatot állítva a befogadó elé a falusi anya-gyermek kapcsolatról. Az efféle statikus ábrázolás e diádikus kötődés szertartásos állandóságának érzését kelti, melyre ráerősít a reduktív, sztereotip ábrázolásmód. A szereplőket a festő külsődleges jegyeikre, népviseleteikre redukálva ábrázolja, fehérbe, az ártatlanság színébe öltöztetve, az archaikus paraszti létállapot ünnepi köntöse mögé rejtve. E mű egyértelműen a polgári közönség számára készült, mely feltehetően örömét lelhetette az efféle, a falu világáról informáló, megnyugtató, kedélyes hangú, a falusi életet sematizáló képben. Mindazonáltal az itt ábrázolt diádikus kapcsolat szertartásos merevsége már-már mintha az ortodox (pravoszláv) madonnák szakralitásának nyomában járna.

3. Paczka Ferenc: *Anya és gyermeke*.
(É. n. Olaj, vászon)⁶

⁶ Invaluable.com. <http://www.invaluable.com/auction-lot/ferenc-paczka,-ungern-1856-1925,-mor-och-barn-2200-c-61618fde01> [2019.01.12.]

4. Veress Zoltán: Szűz Mária a gyermek Jézussal. (É. n., olaj, vászon)⁷

Közvetlenül Madonna-ábrázolásnak lehetünk szemtanúi Veress Zoltán *Szűz Mária a gyermek Jézussal* c. vásznán, (é. n. – lásd: 4. kép) melynek puttószerű kisdéd-figurája a gyermekkort ártatlan, gyámolításra, oltalmazásra szoruló életszakasznak mutatja be. A kép alapvető szimbólumértékeit a Madonna-ikonográfia hagyományos színszimbolikája adja: a kék lepel a biztonság, az oltalom, a béke és a transzcendencia érzését kelti, s egyúttal érzékelteti az isteni kapcsolatból fakadó felsőbbrendűséget, ruhájának pirosa pedig az anyai odaadást, szeretetet és áldozatkészséget szimbolizálja. (vö. Raffaello Santi: *Esterházy Madonna*, 1508) A boldogasszony ég felé meredő, réveteg tekintete is az égi tartománnyal való kapcsolatot, s egyszersmind az isteni gyermekhez fűződő „szent köteléket” juttatja kifejezésre. E „szent kötelék” a kép üzeneteként vonatkoztatható a hétköznapi anya-gyermek kapcsolatára is, ezzel avatva az anyát a családi kör szentélyének oltalmazójává. Akárcsak Pesta-lozzinál, itt is megjelenik az édesanya apoteózisa, Madonna archetípusán

⁷ Opsoth.org. <http://www.opsouth.org/wp-content/uploads/2015/03/Veress-Virgin-Mary.jpg> (2019. 12. 12.)

keresztül hívva fel a korabeli közönség figyelmét a gyermekeit becsületes, jóra való polgárrá nevelő asszony ideáljára, aki arra hivatott, hogy megóvja a bűntől gyermekeit, sőt, az egész emberiséget. (Németh és Pukánszky 2004, 371) Az efféle narratíva okán e mű rokonítható Amadée Guerard (1828–1908) romantikus hangú anyaság-tárgyú képeivel (pl. *Fájdalmas anya kisdeddel; Csak szép sorjában*).

Zemplényi Tivadar (1864–1917) életművében is találunk példát a parasztmadonna megjelenítésére, mégpedig *Szűkölködők* c. művén. (1902 – lásd: 5. kép) Zemplényi festészetére nagy hatással volt Wilhelm Leibl felfogása, mely felismerhető e naturalista hatást mutató „reális életkivágoton” is. (Szinyei-Merse 2009, 191)

5. Zemplényi Tivadar: *Szűkölködők*.
(1902. Olaj, vászon)⁸

A festő a plein-air festésmódtól sem mentesen, a „semleges” színeket kerülve festi meg munkásalakjait, hangsúlyozva „gesztusaik nehéz lankadságát, arc kifejezésük önkénytelen kendőzetlenségét”; mindez számára korántsem tűnt

⁸ Lyka 1905, 73–78. <http://www.mke.hu/lyka/04/073-078-zemplenyi.htm> (2019. 07. 12.)

idegennek, sokkal inkább „legközvetlenebb tapasztalata, majdnem állandó miliője” volt neki. (Lyka 1905) E kép már szemlátomást távolabb áll a polgári életfelfogástól, mint Peske Géza műve, hiszen itt mintegy társadalmi vádiratként fogalmazódik meg a szegényemberek nyomora.

E kép fejkendő asszonyalakja pólyába bugyolált kisdédjével ölében, oldalán 7-8 éves forma kisfiával van ábrázolva, aki érdeklődően figyel a kistestvérét. Az itt látott asszonyfigura korai előképét fedezhetjük fel Luca Cambiaso (1527–1585) *Madonnájában*, mely a sötét háttér előtt, a középpontban elhelyezett Mária simavonalú öltözetével, gondterhelt arckifejezésével, kontyba fogott hajával már-már a 19–20. századi szegényember-festészet alakjait, atmoszféráit idézi. A Cambiaso-Madonna ölében tartott, fehér gyolcslepelbe takart és durva kenderszövésű széles gurti tekercsbe pólyált gyermekalakjában szintén könnyű ráismerni a Zemplényi által megjelenített kisdedre. (ld. Barátság 2009, 6288–6290) Ugyanakkor eszünkbe juthat a proletármadonna eme figurája kapcsán Amédée Guerard (1828–1908) anyaság-ábrázolása is, gondolva pl. Az *Anyai csók* vagy a *Csak szép sorjában...* c. képére.

Kortárs párhuzamot vonhatunk továbbá Fényes Adolf *Család* c. képével, mégpedig az anya aggódó tekintete, törődést mutató gesztusai, illetve az ábrázolásmód puritanizmusa, némasága, feszült atmoszférája révén. (ld. Támba 2013, 110–123) De – például a tisztaságot, érintetlenséget, büntelenséget, a megújulásra való lehetőséget eszünkbe juttató puttószerű gyermeklány okán – Ferenczy Károly madonnái is (*Anyja gyermekével I.*, 1912) az eszünkbe juthatnak, a fiúalakra pedig Székely Bertalan *Kisfiú vajaskenyérrel* c. festményére (1875 k.) asszociálhatunk.

A saját korában szintén elismert művészként jegyzett, a Képzőművészeti Társulat Nagydíját is elnyert (ld. Kieselbach é. n.) Poll Hugó (1867–1931) egyik ismert alkotása a *Villamoson*. (é. n. – lásd: 6. kép) A festő e dekoratív pasztellképével mintha Honoré Daumier *Harmadosztály* c. művének (1862) a nyomában járt volna. Akárcsak Daumier, Poll is képes érzékeltetni az ábrázoltak szociális helyzetét a drapériák gyűrődésével, bizonyos testhasználati jellemzők megjelenítésével, valamint a színek, színfokozatok, jelen esetben a szürkés, barnás tónusok uralma által, mely utóbbiak kifejezésre juttatják a szegény emberek szívós munkával, betegséggel sújtott létét is. Poll figurái azonban nem növik magukat „michelangelói hősökké”, (Németh 1974, 49) mint Daumier alakjai, hiszen nagyon is érezzük e parasztcsalád tagjainak

kicsinységét, megtörtségét, fáradtságát. Mindazonáltal érzünk itt némi áthallást a korabeli skót realizmusból is, mely akkortájt jelentős hatással volt a magyar festészetre, e hatás pedig jelen esetben többek között az ősies-télios atmoszféra érzékeltetésében nyilvánul meg. (Sármányi-Parsons 2009, 135)

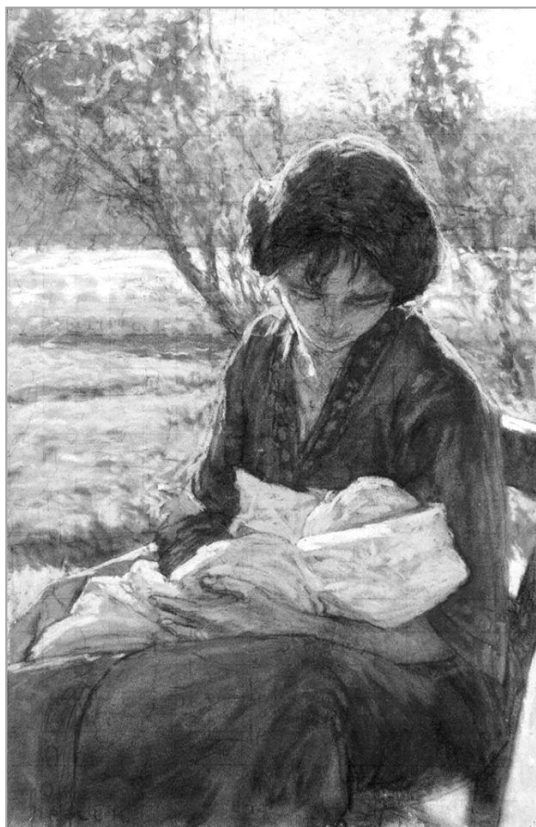
6. Poll Hugó: Villamoson. (É. n. Pasztell, papír)⁹

A festő szemlátomást szembehelyezkedik itt a korban divatos „verőfénykultusszal”, hogy átpártoljon „a fény- és árnyékoltok harmonizálásához”. (Gerő 1906) E képen a kosár a termékenység és a női passzivitás szimbóluma. A fejkendő az asszonyi visszafogottság, beletörődés, szerénység (a bourdieui „negatív erények” – ld. Bourdieu 2000, 41) attribútumaiként jelenik meg. A gondosan betakart csecsemő a védő-oltalmazó nevelői attitűdöt juttatja kifejezésre, s ritkamód itt az apa tartja ölében a kisdedit, nem pedig az anya.

Neveléstörténeti szempontból tehát e mű nagy figyelmet érdemel, hiszen az apa és gyermeke közötti testi kontaktus megjelenítésére a művészet történetében igen nehezen találni példát. A kolerikus arckifejezésű, bajszos apa figurája mindazonáltal tekintélyszemélyként jelenik meg, míg a melankolikus arckifejezésű, mélabús tekintetű édesanya alakján az anyagi gondok, a gyermek és a család jövője feletti aggodás érződik. E proletár madonna úgy

⁹ Gerő, 1907, 1–6. <http://www.mke.hu/lyka/06/001-006-poll.htm> (2019. 06. 18.)

markol kosarába, mintha csak sorsába markolna, e feszült gesztussal is kifejezésre juttatva lelkiállapotát. Az ábrázoltak rétegzett öltözeke utal az évszakra: minden bizonnyal tél van, mely ugyancsak a szociális problémák súlyára figyelmezteti a befogadót.

7. Poll Hugó: *Anya gyermekével.*
(É. n. Pasztell, papír,
50 x 32,5 cm. Jelezve balra lent:
Poll H.)¹⁰

A *Villamoson* c. képpel szemben tavasszal látjuk anyát és gyermekét az *Anya gyermekével* c. képen. (é. n. – lásd: 7. kép) Az anya tekintetében féltés és óvás érződik, mint a középkori Eleusza vagy Maria Humilitatis képtípus darabjaiban. Az édesanya itt is az emberiség oltalmazójaként jelenik meg, akárcsak

¹⁰ Virág Judit Galéria. <http://viragjuditgaleria.hu/hu/item/11193/> (2019. 08. 17.)

Amédée Guerard (Pestalozzi-féle anyaság-toposztól áthatott) alkotásain. Az anya viseletének kékje kellemes összhangba kerül a természet zöldjével, és lényéből nyugalom, stabilitás árad. Az ártatlanság fehérébe pólyált csecsemő biztonságban van anyja ölelésében, hiába érződik a jövőért való aggodás fájdalma az asszony őrző tekintetéből. E kép távol esik Veress és Paczka anya-gyermek kapcsolatot szakralizáló attitűdjétől vagy a Peske-féle dionüszoszi gyermekség-retorikától. Inkább a részvét hangja szólal meg, akárcsak Zemplényi képein, egyúttal az anyaság egyfajta pestalozzi-i apoteózisát nyújtva.

Összegzés

A 19–20. század fordulójának műcsarnoki festészetében a gyermekkorról való diskurzus tekintetében egyrészt jellemzővé váltak a polgári közönség elvárásainak való megfelelés vágya által motivált, a gyermekiséget játékos, interakcióra fogékony oldalánál fogva megragadó gyermekábrázolások, másrészt viszont a szegénység vagy tragikum iránti részvét felkeltése is jellemzőnek tekinthető. Képeinken az anya-gyermek kapcsolat dionüszoszi (Szobonya Mihály, Peske Géza), valamint szakralizált (Paczka Ferenc, Veress Zoltán), illetve szenvedés által övezett (Zemplényi Tivadar, Poll Hugó) kapcsolat-ként jelenik meg.

Az első két csoport képviselői megközelítéseikkel feltétel nélkül kiszolgálták a polgárság igényeit, míg az esztétikailag tudatosabb, a társadalmi elvárásoktól magukat jobban függetlenítő művészek (Zemplényi és Poll) parasztmadonnái nem mentesek a tragikumtól sem. Az ő festészetük közelebb állt a naturalizmus és a realizmus eredeti törekvéseihez, reális életkivágataik (Szinyei-Merse 2009, 191) még közelebb álltak Leibl és a nur-malerei felfogásához és Jules Bastien-Lepage állapotképeihez.

Ennél fogva képeik távol állnak a novellisztikus tartalomtól, a hangsúly ugyanis itt nem a cselekmény külsődleges szempontokra korlátozódó elbeszélésére, hanem a paraszti létállapot leírására, a felszín mögött feszülő érzések érzékeltetésére került, (Szinyei-Merse 2009, 190) így az anya-gyermek kapcsolat reprezentációjában is előtérben állt a szociális problémák megragadása és egyfajta humanista attitűd.

E tárgykör műcsarnoki reprezentációjában számos árnyalatot találhatunk, s a polgári közönség véleménybefolyásától áthatott, sztereotip-reduktív ábrázolásmódon kívül helyet kapnak az esztétikai igényesség által meghatározott naturalista tendenciák is.

IRODALOM

- BAKSAY Sándor: Egy fedél alatt két otthon. *Vasárnapi Ujság*, 1890/48., 778–780.
<http://www.epa.hu/00000/00030/01917/pdf/01917.pdf>. (2017. 07. 02.)
- BÁLINT Alice (1941): *Anya és gyermek*. Pantheon Kiadó, Bp.
- BARÁTSÁG [szerkesztőség] (2009): Reneszánsz Madonnák randevúja. *Barátság*, 2009/6., 6288–6290.
http://epa.oszk.hu/01200/01259/00045/pdf/baratsag_EPA01259_belivek_46-48.pdf. (2019. 01. 19.)
- BERNÁTH Mária (2006): Műcsarnokok. Néhány gondolat a giccs születéséről. *Ars Hungarica*, 2006/1., 445–456.
- BOURDIEU, Pierre (2000): *Férfiuralom*. Napvilág Kiadó, Bp.
- CSEKŐ Csilla (2000): A gyermeknevelés néhány aspektusa hagyományos falusi közösségekben. In: KÉRI Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ: mozaikok a nevelés történetéből V. Pécsi Tudományegyetem – Tanárképző Intézet, Pécs*.
<http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz05.htm>. (2019. 01. 02.)
- EPERJESSY László, szerk. (2006): *Madonna ábrázolások a festészetben*. Ventus Libro, Bp.
- FÜGEDI Márta (1988): *A gyermek a matyó családban*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
- GAZDA Klára (1980): *Gyermekvilág Esztelneken*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- GERŐ Ödön (1906): Poll Hugó. *Művészet*, 1906/7., 1–6.
<http://www.mke.hu/lyka/06/001-006-poll.htm>. (2019. 06. 18.)
- GOFFMAN, Erving (1956): *The Presentation of Self in Everyday Life*. University of Edinburgh – Social Sciences Research Centre, Edinburgh.
- KIESELBACH (é. n.): *Poll Hugó*. Kieselbach Galéria, Bp.
http://www.kieselbach.hu/muvesz/poll-hugo_900. (2019. 12. 04.)
- LACKOVITS Emőke (1995): Gyermeknevelés a bakonyi falvakban. In: LUKÁCS László (szerk.): *Íme az én népem. Lackovits Emőke, Lukács László és Varró Ágnes előadásai a Magyar Rádió „Kis magyar néprajz” sorozatából (1984–1990)*. Dr. Fülöp György megyei múzeumigazgató, Székesfehérvár. 37–39.
- LYKA Károly (1905): Zempléni Tivadar. *Művészet*, 1905/2., 73–78.
<http://www.mke.hu/lyka/04/073-078-zemplenyi.htm>. (2019. 07. 12.)

- LYKA Károly (1947): *Közönség és művészet a századvégen 1867–1896*. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), Bp.
- MIETZNER, Ulrike – PILARCZYK, Ulrike (2013): *Képek forrásértéke a neveléstörténeti kutatásban*. In: HEGEDŰS Judit – NÉMETH András – SZABÓ Zoltán András (szerk.): *Pedagógiai historiográfia. Új elméleti megközelítések, metodológiai eljárások*. ELTE Eötvös József Könyvkiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 31–50.
- MOLES, A. Abraham (1996): *A giccs, a boldogság művészete*. Háttér Kiadó, Bp.
- NÉMETH Lajos (1974): *A XIX. század művészete a historizmustól a szecesszióig*. Corvina Kiadó, Bp.
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit, szerk. (2001): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Bp.
http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm. (2019. 12. 03.)
- PANOFKY, Erwin (1955): *Iconography and Iconology. An Introduction to the Study of Renaissance Art*. In: PANOFKY, Erwin. (1955): *Meaning in the Visual Arts*. Doubleday Anchor Books. Doubleday & Company, New York, 26–54.
- POLLOCK, Linda (1998): *A gyermekekkel kapcsolatos attitűdök*. In: VAJDA Zsuzsanna – PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A gyermekkor története – szöveggyűjtemény*. Eötvös József Kiadó, Bp., 176–210.
- PUKÁNSZKY Béla (2004): *A nőnevelés évezredei*. In: NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (szerk.): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat, Bp., 331–398.
- REGŐS Andrea (1996): *A Műcsarnok első évtizedei*. In: KESERŰ Katalin – NAGY Gabriella – BEKE László (szerk.): *Műcsarnok*. Műcsarnok, Bp., 41–65.
- SÁRMÁNY-PARSONS Ilona (2009): München modernsége. Az 1880-as évek második fele és a Secession megszületése. In: KÁRAI Petra – VESZPRÉMI Nóra (szerk.): *München magyarul. Magyar művészek Münchenben 1850–1914*. Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2009/6., 123–146.
- SZABADI Judit (1993): *A társasági festészet*. In: ZÁDOR Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, Bp., 177–201.
- SCHNEIDER, Norbert (é. n.): *Művészet és társadalom: a társadalomtörténeti megközelítés*. In: RÉNYI András (szerk.): *Érintkező felület*. (Rényi András honlapja.)
http://www.renyiandras.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=207&Itemid=193. (2018. 01. 04.)
- SZINYEI-MERSE Anna (2009): Életképek. In: KÁRAI Petra – VESZPRÉMI Nóra (szerk.): *München magyarul. Magyar művészek Münchenben 1850–1914*. Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2009/6., 89–203.
- SZÍVÓS Erika (2015): *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Új Mandátum Kiadó, Bp.

- SZTOMPKA, Piotr (2009): *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp.– Pécs.
- TÁMBA Renátó (2013): Az anya-gyermek kapcsolat a 19–20. század fordulójának alföldi festészetében. *Iskolakultúra*, 2013/3–4., 110–123.
- TÁMBA Renátó (2016): Az anya-gyermek kapcsolat festői ábrázolása. *Mediárium*, 2016/1., 60–70.
- TÁMBA Renátó (2017a): *Gyermekkor a vásznanak. A dualizmus kori gyermekszemlélet az alföldi iskola festészetében*. Storming Brain, Bp.
- TÁMBA Renátó (2017b): Képtudományi megközelítések a gyermekkortörténeti kutatásokban. In: *Iskola a társadalmi térben és időben VII.* PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. (Közlésre elfogadva.)
- TÁMBA Renátó (2017c): Az anya-gyermek kapcsolat ábrázolása Fényes Adolf festészetében. *HERA Évkönyvek 2016. A tanulás új útjai*. Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete (HERA), Bp. 200–213.
- TÁMBA Renátó (2017d): Gyermek, kép, társadalom: A paraszti gyermekélet megjelenítése a műcsarnoki festők képein. *Valóság*, 2017/9., 64–91.
- Vasárnapi Ujság*, 1890/48.
<http://www.epa.hu/00000/00030/01917/pdf/01917.pdf> (2019. 11. 12.)
- Vasárnapi Ujság*, 1900/5.
<https://epa.oszk.hu/00000/00030/02401/pdf/02401.pdf> (2018. 12. 09.)
- Vasárnapi Ujság*, 1900/47. 69.
<http://epa.oszk.hu/00000/00030/02401/pdf/02401.pdf> (2019. 01. 12.)

Saecula lectionis. Az olvasás örök?

Kitekintés az olvasás tér-idő dimenziójára

Az olvasás történetének rövid áttekintésére az olvasás jelen helyzetével kapcsolatos aggodalmam indított. Az olvasásnak kétségtelenül gazdag múltja van, gyökeres változásokon megy keresztül a jelenben, és számtalan kérdés merül fel a jövőjével kapcsolatban. Napjainkat az olvasási kedv általános hanyatlása jellemzi a felnőttek és a fiatalok körében is. (Ley, Schaer and Dis-mukes 1994; Bean 2002; Clark and Foster 2005; Adamikné 2006; Lockwood 2008; Clark and Douglas 2011) A felnőtt populációnak már csak kevesebb, mint fele olvas szépirodalmat szabad idejében.

A csökkenő tendencia az olvasás legkülönbözőbb területein megfigyelhető. A kedvtelésből olvasás gyorsan hanyatlik, és a folyamat különösen felgyorsult a fiatalok körében, akik korábban a társadalom legtöbb szépirodalmat olvasók csoportját alkották, napjainkra viszont a legkevesebbet. Ahogyan egyre többen veszítik el, vagy meg sem szerzik az olvasás képességét, a társadalom informáltsága, intellektuális aktivitása és önálló gondolkodásra való képessége kerül veszélybe.

Ezek olyan kvalitások, melyeket egy szabad, innovatív és produktív társadalom nem veszíthet el. Márpedig ennek fenyegető jeleit mutatják be Michael S. Roberts és Janell D. Wilson (2006) abban a tanulmányban, amelyben az olvasási attitűd és az iskolai olvasástanítási módszerek kapcsolatát, valamint az olvasási teljesítmény befolyásolásának lehetséges módjait elemzik.

Csökkenő olvasási kedv

Sok más országhoz hasonlóan Magyarországon is csökken az olvasási kedv, különösen a szépirodalmat illetően. (Gereben 2001) Ráadásul nálunk az

olvasás válsága kapcsolatban van a társadalmi stratifikációval. Bukodi Erzsébet (2004) rámutat, Magyarországon a könyvet olvasók jellemzően több kognitív és gazdasági tőkével rendelkeznek, azaz magasabban kvalifikáltak és magasabb a jövedelmük is.

Az Ipsos reprezentatív felmérése szerint a 18–25 éves magyar populációnak közel kétharmada (63%) gyakorlatilag könyvek nélkül éli az életét, még így is megelőzve a szakmunkásokat, akiknek 82%-a szinte egyáltalán nem olvas. (Nem olvasnak a fiatalok, 2013) Az olvasás a szabadidős tevékenységek között is veszített presztízséből. A 15–29 éves magyar fiataloknak mindössze 22%-a tölti olvasással leggyakrabban szabad idejét. (Nagy 2013)

A legnagyobb baj nem azzal van, hogy a szabadidős tevékenységek rangsorát mára magasan az internetezés vezeti, mivel általában az is együtt jár az olvasással. Az internetes olvasás is olvasás. Az olvasási képesség nemcsak az alfabetikus szöveg megértését, hanem egyéb jelek (vizuális és/vagy hang) értelmezését is jelenti. Nagyobb gondot jelent, hogy az olvasást mint leggyakrabban végzett szabadidős tevékenységet az internetezésen, tévénézésen, barátokkal való beszélgetésen és zenehallgatáson túl a „semmi különöset, csak úgy elvagyok” szabadidő eltöltési alternatíva is megelőzi. (Besenyei 2009)

Magyarországon is ezek a jelenségek figyelhetők meg, ahogyan azt a hazai kutatások is bizonyítják. (Kamarás 2005; Adamikné 2006; Gereben 2017) További aggodalomra ad okot, hogy az olvasási hajlandóság rohamos csökkenése hazánkban – éppúgy, mint nemzetközi viszonylatban – már a 10–14 éves korosztályt is érinti. (McKenna, Kear and Ellsworth 1995; Sperling and Head 2002; Gombos 2018)

Olvasni márpedig kell!

Az olvasás történetének meghatározott szempontok szerinti feltárására, filozófiai értelmezésére a fentiekben vázolt jelenség természetének mind jobb megértése indított. Írás és olvasás, az írott és a szóbeli információ átadásának, az információ térbeli és időbeli megosztásának képessége, mára az emberiség egyik legjelentősebb humán tőkéjévé, fejlődésének alapvető feltételévé vált (OECD 2010). Társadalmi és egyéni szükségszerűségnek

tekinthető. Hozzájárul a társadalom hatékony működéséhez, a társadalmi struktúra fenntartásához és fejlődéséhez. Az egyén szintjén pedig az olvasás – éppúgy, mint az írás – képessége nemcsak a tanulásnak, az egyén munkaerő-piaci esélyei növelésének, hanem egész felnőtt életében való boldogulásának eszköze.

Az olvasás a közösségi létforma hozadéka, megjelenése a közösség hatékony működésének, fennmaradásának igényével magyarázható. Történeti áttekintésekor erre a szükségszerűsége fókuszálók, szem előtt tartva az olvasás további aspektusait, úgymint az olvasás közösségi jellegét, az olvasás interakciós vonatkozásait, a hangos olvasás, néma olvasás, néma kommunikáció jelenségét, valamint az információhordozó olvasásra gyakorolt hatását. Az olvasás történetének vizsgálatakor az olvasás különböző aspektusait megragadó paradigmaváltások mentén haladok végig.

Az olvasás közösségi tevékenységből magányos foglalatossággá vált, a hangos olvasás elnémult, az intenzív olvasást felváltotta, az extenzív olvasás, a kézzel írott szöveget kiszorította a nyomtatás, a nyomtatott alfabetikus szöveget pedig kezdi háttérbe szorítani a bitek segítségével binárisan tárolt vizuális és auditív elemeket is tartalmazó digitális információ. A szöveg és az olvasó közé beékelődik az eszköz, (Barbier 2005) és mindezek hatására megváltozik az olvasás értelmezése, a hagyományos, a dekódolást hangsúlyozó olvasási modelleket felváltja a kognitív, és legújabban a meta-kognitív megközelítés. (Csépe 2014)

Így olvastak ők

Az olvasás történetének feltárásához elengedhetetlen az olvasás jelenségének értelmezése, meghatározása. Az olvasás szó írott formában a Jókai Kódexben található először, és több jelentése is van az írott szöveg megértésétől a számoláson és égi vagy más jelekből való következtetésen át a valaki fejére való ráolvasásig. (Adamikné 2006) Ezek a meghatározások abból erednek, hogy az ember kezdetben megszámlálta, megolvasta a dolgokat, például úgynevezett számolóköveket használt a termés számbavételére, számontartására, vagyis olyan külső jeleket használt, amelyek segítették az emberi emlékezetet, és amelyeket a közösség többi tagja is értett.

Később agyagtáblákba vésték a jeleket, de ezeket még nem úgy használták, ahogyan az írást ma értelmezzük. Írásról attól kezdve beszélhetünk, hogy az ember a jeleket tárgyak és cselekvések jelölésére kezdte használni. Csak ezt követően alakult ki a fogalomírás, majd a hangalak alapú írás, melyet a mai írásrendszerek többsége használ. (Csépe 2006) Az olvasás történetiségének feltárásában az olvasás jelensége több szempontból is csak az írással együtt értelmezhető, mivel az írás és olvasás párhuzamosan, egymást feltételezve, egymással állandó kölcsönhatásban alakult ki, és ez a kölcsönhatás jellemző a jelenkorban is.

Az olvasás az írás ősi formáinak kialakulásával egy időben jelent meg körülbelül ötezer évvel ezelőtt azokban az ókori társadalmakban, amelyek a vándorlásokat követően megtelepedett és állattartással, növénytermesztéssel foglalkozó embercsoportokból szerveződtek Egyiptomban, Iránban, Közép-Ázsiában és Mezopotámiában. A városállamok megszervezése szükségessé tette a törvények, rendeletek, kereskedelmi szabályok rögzítését. (Harmatta 1986) Az írás ekkor még mnemotechnikai eszköz volt. (Adamikné 2006) Az agyagtáblákon korlátlan mennyiségű információt lehetett tárolni (legalább is jóval többet, mint amennyit az emberi emlékezet képes), ami lehetővé tette az információ visszanyerését az információt lejegyző személy jelenléte nélkül, vagyis lehetővé vált az információ térbeli és időbeli megjegyzése, továbbadása.

A tárgyak leegyszerűsített rajzai után egyre absztraktabb jeleket, az ókori Egyiptomban hieroglifákat, (Kákosy 1998) Mezopotámiában az ékírást használták. (Oppenheim 1977) Ezek a jelek azután egységes jelrendszerré szerveződtek. (Csépe 2006) Le kellett jegyezni a kereskedelmi ügyleteket, a törvényeket, a katonai vezetők parancsait, a mítoszokat és lírai költeményeket. Az írásbeliség terjedése lehetővé tette az egyre növekvő ismeretanyag rögzítését, megkönnyítette a tudás és kultúra továbbadását a következő generációknak. Az írás és olvasás tudományát írnokképző iskolákban tanították. Az írni-olvasni tudás rangot és hatalmat jelentett, mivel csak egy szűk réteg kiváltsága volt. (Harmatta 1986)

Az ókorban a legfejlettebb területeken és a legjobban prosperáló időszakokban az írástudók aránya mindössze 20% lehetett a felnőtt lakosság körében. (Adamikné 2007) Az írásbeliség azonban átjárta a társadalmat, tiszteletet váltott ki az írástudatlan tömegekben. Ennek ellenére az antik nyelvi

kultúra minden területét a szóbeliség határozta meg. (Benczik 2001) Az ókori görög civilizáció kora a tudás szóbeli továbbadásának klasszikus korszaka volt. A tanítványok a mestert hallgatva tanultak. Erre utalnak Platón művei, amelyekben Szókratésznek tanítványaival folytatott beszélgetéseit jegyezte le. (Bánki 2003) Az írott szöveg egyelőre még a szóbeli kultúra szolgálatában állt, de már elkezdte felvenni későbbi funkcióját: a szöveg és felolvasása a szöveg megőrzését is biztosította. A szövegek kétféle módon rögzültek, az írásbeliséggel és azok felolvasásával. (Fináczy 1906) A felolvasásnak ugyanakkor társadalmi funkciója is volt; a csoportok előtti hangos olvasás közösséget formált.

Az ókor nagy tudósai, Cicero, Epikurosz, Eukleidész, Arisztotelész és később Galénosz különféle elméleteket alkottak, hogy megmagyarázzák az olvasás jelenségét. Azt vallották, hogy „az olvasás a szemmel kezdődik”, (Manguel 2001) és az olvasási folyamatban a látás játssza a döntő szerepet. Cicero szerint jobban emlékezünk a szövegre, ha látjuk, mintha csak halljuk. (Manguel 2001) Ezek az elméletek lehettek a majd csak a 20. század második felében megjelenő első „Nézd és mondd” alapú olvasási modellek előfutárai. A korai görög szövegek nem voltak központosva. Nem használtak kis- és nagybetűt, az írás egybefolyt, amelyet a hangos felolvasás során a felolvasó tagolt a beszéd íze szerint. (Csépe 2006)

Az olvasás bizonyára fáradságos munka volt, még abban az értelemben is, hogy az ókorban a papirusztekercsek hengergetéséhez az olvasónak mindkét kezét használnia kellett. A pergamenből készült középkori kéziratos kódexek is nehezek voltak, és olyan sűrűn írták tele őket, hogy csak a mutatóujjal követve lehetett belőlük olvasni úgynevezett olvasópulton. Ezért egészen a kései középkorig csak 'hivatásos' olvasókkal találkozunk, akik ezt a nagyon specializált szellemi tevékenységet a kolostorok közösségeiben gyakorolták. (Csépe 2007)

A szóbeli kultúra dominanciája ellenére a könyv már az ókori Görögországban is nagy jelentőségre tett szert; az alexandriai könyvtárban az ókori világ minden könyvét össze akarták gyűjteni. Ez egyben a könyvek rendszerezésének első hatalmas kísérlete volt. A könyveket nem csak gyűjtötték, hanem az írnokok másolatot és készítettek róluk. Az első nagy könyvtárak még nem közkönyvtárak voltak, hanem az uralkodó nagyságának kifejezői. Elsősorban tudósok használták, a könyvtár a tanulás és kutatás központja

volt. (Murray 2009) Spártában az írást és az olvasást csak kivételesen tanulták, hiszen a testi edzettséget tekintették elsődlegesnek. Athénban nagyobb gondot fordítottak az olvasás és az írás megtanítására. Az olvasással párhuzamosan tanulták meg az írást. Homérosz költeményeit nem olvasással jegyezték meg, hanem a tanítványok a tanítóval együtt énekelve vették az emlékezetükbe. (Devecseri 1974)

Az ókori Rómában elsősorban a jósok és a római vallás őrzői értettek az olvasáshoz és íráshoz, és később a nemesek is. A Kr. e. 2. század közepén, ahogyan a rómaiak egyre több görög területet foglaltak el, szép számban jutottak el görög könyvek Rómába. Ezek elsősorban nemesi magánkönyvtárakba kerültek, ahol művelt rétegek gyűltek össze a könyvek olvasására. A görög mellett a latin szövegek is fejlődésnek indultak, egyre jobban elterjedtek. (Falus 1980)

Az „értelmező közösség” (Fish 1980) korai megjelenését mutatja a Bibliában Fülöp és az etióp kincstárnok története. Az Újszövetség ötödik könyvében, az Apostolok Cselekedeteiben, melyet a hagyomány szerint Lukács jegyeztet le Kr. u. 60 és 80 között, arról olvashatunk, hogy Fülöp, az evangélista Jeruzsálemben találkozik az etióp uralkodó főkomornikjával, kincstárnokával, aki egy drágán vásárolt kézzel írott tekercsről Ézsaiás próféciáit olvassa. Fülöp megkérdezi: „Érted is, amit olvasol?” A főkomornik válaszából, miszerint „Hogyan érthetném, míg valaki meg nem magyarázza?” (ApCsel 8,26–35) több következtetést is levonhatunk.

A szerencsen ember hangosan olvasott annak ellenére, hogy nem felolvasást tartott másoknak. „Könyv” és olvasó interakciója létrejött, ami elsődleges és elengedhetetlen feltétele az olvasásnak. Van azonban egy megelőző mozzanat, mégpedig a könyv megszerzése, akár „drága pénzen” is, ha a leendő olvasó a benne írottaktól valami újat, hite megerősödését, sorsa jobbrafordulását reméli, vagy éppen jelen élete biztonságát tudja benne.

Abdal-Kászim Iszmáíl, perzsa vezérnek például több száz tevé szállította utazásaikor teljes könyvtárát. (Manguel 2001) A szerencsen főkomornik megvásárolta, és már útban hazafelé hintójában elkezdte olvasni a „könyvet”, interakcióba lépett tehát az írott szöveggel, a megértéséhez azonban ember és ember interakciójára volt szükség.

Hangos olvasás – néma olvasás

A néma olvasás furcsaságnak számított még a középkor elején is, az ókorban a könyvtárakban is a kifejezett hangos olvasás volt jellemző. (Manguel 2001) A néma olvasás veszélyes: a szövegről azt gondolhat az olvasó, amit akar, magában úgy értelmezheti, ahogy akarja. Nincs értelmezési vezérfonal rögtön az olvasáskor. Hosszú évszázadokon át az emberek hangosan olvastak, a néma olvasás fokozatosan került előtérbe. A hangos olvasás uralmának bizonyítására számtalan szerző idézi Szent Ágoston *Vallomásainak* azon részletét, amelyben csodálkozik a némán olvasó Szent Ambrus milánói püspökön. A fiatal Szent Ágoston meglepődött a számára szokatlan olvasási módon, s találgatta az okokat: talán a hangját kímélte Szent Ambrus püspök, talán így gyorsabban és többet tudott olvasni, talán így jobban megértette az olvasottakat: „szíve az értelmet kutatta”. (Manguel 2001) A legfőbb ok a magány keresése lehetett, az önmagának való olvasás. Ha valaki hangosan olvas, mások is bekapcsolódhatnak a gondolatmenetbe, a hangos olvasás közösségi, mint a dialógus.

A hangos olvasás gyakorlatának több oka volt. Egyrészt azért olvastak hangosan, mert ezeket a társadalmakat a szóbeliség uralta, másrészt azért, mert a hangos olvasásnak közösségteremtő ereje volt, harmadrészt hittek a kimondott szó varázsában, szentségében, ezért a leírt szót ki is kellett mondani. A felolvasásokra természetesen azért is szükség volt, mert drága volt a könyv, és a könyvnyomtatás feltalálása előtt keveseknek volt könyvük, így ezek a kevesek megosztották a többiekkel a könyv birtoklásának örömét. A néma olvasás eredményeként a közösséggel szemben az egyén került a középpontba, az olvasás személyes üggyé vált.

Az ókor olvasási kultúrája leginkább a Bizánci Birodalomban maradt fenn. Sok magánkönyvtár megmaradt, de egyben azok a szigorú előírások is, hogy miként kell olvasni a könyveket. Az írott szó halott, amelyet a szóbeliség szárnyalása tesz igazán élővé. Nyugat-Európában a nyilvános felolvasásokat felváltotta a kolostorok falai közé szoruló olvasási kultúra. Az olvasmányok pedig leszűkültek a Szentíráshoz kötődő olvasmányokra. A kora középkor másik radikális változása, hogy a Kr. u. 9. századra a hangos olvasás helyét lassan átvette a mormoló olvasás. (Manguel 2001) A néma vagy csendes olvasással egyidőben kezdték el központosítani a szövegeket,

szétválasztani a szavakat egymástól, tagolni a mondatokat. Ekkor már nem a retorikai funkció, hanem a mondandó, a könnyebb megértés érdekében tagolták a szöveget. (Csépe 2006)

Az olvasás expanziója

A késő középkorban az írás és olvasás szekularizációja a hozzáférhető könyvek számának növekedéséhez és az olvasás elterjedéséhez vezetett, azaz az olvasás expanziója már a könyvnyomtatás előtt megfigyelhető. Az olvasás forradalmát mindazonáltal a 15. század derekán Gutenberg találmánya, a könyvnyomtatás idézte elő, amely lehetővé tette a könyvek jobb minőségű, gyorsabb és tömeges előállítását. (Fülöp 1998)

A 16. század első felében a reformáció eszméje gyorsan terjedt a nép körében, mivel a könyvnyomtatás megteremtette a tanok közreadásának technikai feltételeit. A könyvnyomtatás segítette a reformáció terjesztését, a reformáció pedig hozzájárult a 15–16. század fordulóján válsággal küszködő nyomdák felvirágzásához. Olvasni még mindig kevesen tudtak, az eszmék terjesztésében jelentős szerepet töltött be a szóbeliség, az anyanyelven történő prédikáció. (Chadwick 1998)

A reformáció magyarországi terjedésének egyik oka éppen az anyanyelvűség volt. A másik ok az ország három részre szakadása után egy új közösség-összetartó erő keresése (Balázs 2017). A reformátorok nagy hangsúlyt fektettek az iskolaalapításra szerte Európában – így Magyarországon is –, hogy az oktatással is terjedjen a hit, (Chadwick 1998) ami közösséget teremtett, és jót tett az olvasás ügyének.

Az újkori Európában az olvasni/írni tudás és az analfabetizmus földrajzilag élesen elkülönült, mégpedig a vallási és az iparosodási határvonalak mentén. A katolikusnak maradt országokban továbbra is a szóbeliség volt jellemző, már csak azért is, mert az egyházi cenzúra erősebben érvényesült, mint a reformációra áttért államokban. (Poór 2009) Annak ellenére, hogy a néma olvasás már az ókori Görögországban is megjelent, és Nyugat-Európában már a 10. századtól megszokottá vált, a hangos olvasás uralma megmaradt Európaszerte egészen a könyvnyomtatásig, s teljesen csak a 17–18. századra múlt el az olvasás. (Ropolyi 2003)

Az olvasás hermeneutikai megközelítése

Az olvasás elnémulásával a közösségi tevékenységből magányos tevékenység lett, és előtérbe került az olvasó. René Descartes – akit az első újkori filozófusnak tekinthetünk (Nyíri 2001) – 17. század elején írt *Értekezés a módszerről* című műve már az olvasóra, az olvasás természetére való tekintettel íródott. „Ha ez az értekezés egyhuzamban való elolvasásra nagyon hosszúnak tetszik, hat részre osztható” olvashatjuk a bevezetőben, (Descartes 1637 [2000]) amelyben az olvasás fogalmának és szerepének újraértelmezése jelenik meg. Előtérbe kerül az olvasó és a szöveg értelmezése, amelyben a józan észre kell támaszkodni. Descartes az olvasó kételyeit, bizonytalanságát, önreflexiós képességét, az olvasás újrakezdésének szükségességét az olvasott szöveg megértését támogató jelenségnek tekinti. Értekezésének megítélését az olvasóra bízta, akit kifejezetten arra kér, küldje el „kifogásait” könyvkereskedőjének, hogy arra reflektálni tudjon. Feltételez tehát egyfajta párbeszédet a szöveg működésében, ami az élő dialógus és a halott írott szöveg tradicionális dichotómiájának megnyilvánulása.

A 18. században a felvilágosodás eszmeáramlatának köszönhetően a kultúra mélyreható változása az olvasás újabb forradalmát generálja. Megnő az irodalmi hírnév utáni vágy, és ezzel párhuzamosan megnő az irodalom iránti érdeklődés is. (Hume 1742 [1992]) Az olvasás egyszerre válik extenzívvé és intenzívvé, bővül az olvasnivaló repertoár, az olvasás célja a szóra-kozásra és információszerzésre differenciálódik, aminek különös jelentősége van napjainkban, a digitális, extenzív olvasás korában. Az extenzív olvasó már modern értékeket követ, legfőbb motivációja a mindent elsöprő információszerző éhség. Mindkét olvasási módban, az extenzív és intenzív olvasásban, kifejezésre jut az egyén szerepe, az olvasás individuális jellege. Előtérbe kerül az ízlés, amiről – Descartes-tal szemben, aki azt mondja, hogy a józan ész legyen a bástyánk – David Hume az olvasó tárggyal kapcsolatos ismereteire alapoz. A nevelés fontos feladatának tartja az ízlés kiművelését, és olyan kérdésekre keresi a választ, vannak-e az egyénekként változó ízlésnek egyetemes elemei, illetve, hogy milyen módszerekkel fejleszthető az egyén ízlése. (Hume 1742 [1992])

A 18. század végén, a 19. század elején a megnövekedett kommunikációvágyból fakadó írási kedv és a megnövekedett olvasói érdeklődés kiter-

jesztette az olvasás helyszíneit a közösségi terekre: az utcára, a kávéházra, a munkahelyre és az otthonra. Ezzel együtt az irodalom is differenciálódott, megjelent a populáris és arisztokratikus, olcsó és elit, városi és falusi, férfi és női, didaktikus és fikciós irodalom.

Az olvasásról való gondolkodást még a szövegközpontú értelmezés határozta meg, amit jól jellemez Georg Wilhelm Friedrich Hegel (Hegel 1835 [1979]) német filozófus esztétikája. A költészet mint romantikus művészeti forma nem reális anyagi közegben (mint más művészetek), hanem a belső szemléletben és a képzeletben jeleníti meg az emberi lényegét. Eszköze a nyelv, amely már önmagában is szellemi termék. A romantikus költői alkotás mint egyedi, eredeti, megismételhetetlen kivált a hétköznapi megnyilatkozások világából, felsőbbrendűnek számított. A belső szem számára íródott, valódi individuális olvasói beállítottságot igényel azáltal, hogy munkára fogja, és egyszerre felszabadítja az olvasó képzelő erejét, érzéseit, szenvedélyét. Ez mutatkozott meg szöveg és olvasó kapcsolatában, azáltal, hogy még intenzívebbé vált a magányos olvasás individualitást felszabadító hatása. Hegel (1835 [1979]) az irodalmi mű társadalmi szerepét háttérbe szorítja, nem azt fontolgatja, amit Hume (1742 [1992]) – hogy milyen módszerrel fejleszthető az olvasói ízlés –, hanem azt keresi, hogy mi teszi érdekeltté az olvasót a mű elolvasásában.

A strukturalizmus a 20. század elején éppen ezzel a romantikus irodalom-szemlélettel helyezkedik szembe, amikor az értelmezés individuális alternatíváit elvetve a jelentést kizárólagosan a szövegnek tulajdonítja. A strukturalista felfogás szerint a jelentést maga a szöveg határozza meg, és ha egy műnek többféle interpretációja van, akkor az abból fakad, hogy az olvasók rosszul olvasnak. (Kamarás 2007)

A 20. század második felében azután egyre inkább az olvasó szerepét hangsúlyozó, 'reader response' elméletek kerülnek előtérbe, amelyek hermeneutikai megközelítésük tekintetében három nagy csoportba sorolhatók.

Az individualisták szerint az értelmezés forrása maga az olvasó a korábbi tapasztalataival. (Fish 1980) Az uniformisták azt vallják, hogy mind az olvasónak, mind a szövegnek szerepe van az értelmezésben, ezért lehetnek egymáshoz közel álló olvasói értelmezések. (Iser 1978) A kísérletesek pedig pszichológiai kutatások eredményeire támaszkodnak; befogadás-elméletük az olvasói reakciókon, értelmezési mintázatokon alapul. (Holland 1990)

Az individualista megközelítés legismertebb képviselője Stanley Fish. Elméletében a korábbi megközelítésekhez képest új elemként jelenik meg az „értelmező közösség”. Fish (1980) a jelentést kizárólag az olvasó tapasztalatainak, műveltségének, kultúrájának és érzelmeinek tulajdonítja, ugyanakkor erősen nevelés-szociológiai megközelítés az övé, mivel értelmezésében az egyéni jelentések abban a közösségben jönnek létre, amelyben az olvasó él, és a közösség ilyen módon befolyásoló tényezője a szöveg megértésének.

A strukturalizmus és az olvasóközpontú befogadás-elméletek között Hans Robert Jauss (1982) elvárás-horizont-elmélete teremti meg a kompromisszumot. Az ő megközelítésében is meghatározó elem a közösség. Az elmélet szerint az olvasók generációinak van egy közös előfeltevése arról, hogy az adott történelmi korban és kultúrában mi számít irodalomnak. A közösség tudása, tapasztalatai, értékrendje alapján alakítja ki az olvasó a saját, szöveggel szembeni elvárását. Az elvárás-horizonthoz közel álló szövegek befogadása könnyebb, míg az attól távol állók befogadásához nagyobb erőfeszítés szükséges. Ezért van az, hogy egyes művek fogadtatása saját korukban kedvezőtlen, de egyben új elvárás-horizontot hoznak létre. Az elmélet azt is megmagyarázza miért nem népszerű, különösen az általános iskola felső tagozatában, a kötelező olvasmányok kínálata. Móricz és Jókai klasszikus művei közel állhatnak a pedagógusok és/vagy a szülők elvárás-horizontjához, ugyanakkor nagy valószínűséggel távol esnek a tizenévesekétől.

Az individualista felfogást és az elvárás-horizont elméletet ötvöző befogadás-értelmezés Paul Ricoeur (1998) megközelítése. Véleménye szerint a szöveg értelmezésében az olvasóra gyakorolt hatás és arra adott válasz ugyanolyan meghatározó szerepet játszik, mint a közösség elvárása és válasza. A kettő egymást kölcsönösen feltételezve és kiegészítve fejt ki hatását. Az olvasó befogadó képességét az határozza meg, hogy mennyire ismeri és teszi magáévá a közösség által elfogadott elvárásokat.

A befogadáshoz ugyanakkor kell egy bizonyos távolságtartás. A műhöz túl közel kerülő, naiv olvasó a szöveg által keltett illúzió szintjén reked. A túl nagy távolságot tartó, racionális olvasó ellenáll az illúzióknak, és túl kritikusan, racionálisan közelít a szöveghez. A jó olvasó ezzel szemben egyszerre enged az illúzióknak és fogadja el a cáfolatot – a befogadáshoz mind a kettő szükséges. (Ricoeur 1998)

A 20. század második felének olvasójában az individualisták „mindenható olvasójával” szemben Umberto Eco az „eszményi olvasót” látja, aki aktív befogadója a műnek, és megteremti magának a számára érvényes jelentést. (Eco 2002)

Az olvasás jövője

A 21. században az olvasás ügyét is érintő további paradigmaváltás az emberi kommunikáció paradigmaváltása. A magányos néma olvasás helyébe lép a társas néma kommunikáció. Megváltozik az információhordozó, a szöveg a nyomtatott papírlapról átkerül az elektronikus eszközökre, amilyen a számítógép, notebook, tablet és e-book olvasó. Az alfabetikus szöveget felváltja a piktogramokat, képi és hangelemeket is tartalmazó digitális információ. Megváltozik az írás, a lineáris szöveg mellett helyet kér magának az elágazásokat tartalmazó hipertext, amely megváltoztatja magát az olvasást és a hozzá kapcsolódó viselkedést. A Neumann-galaxis mind nagyobb térhódítása szükségessé teszi az olvasás újraértelmezését, és olyan kérdéseket vet fel, mint a kézzel írás megtanulásának szükségessége vagy a nyomtatott szöveg fennmaradása.

IRODALOM

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (2006): *Az olvasás múltja és jelene*. Trezor Kiadó, Bp.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (2007): *Okozat és okok korunk olvasáskultúrájában*.
<http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-nevelés/okozat-es-okok-korunk-olvasaskulturajaban> (2017. 04. 23.)
- BALÁZS Géza (2017): A reformáció és a magyar nyelv. *Valóság*, 60(11), 105–112.
- BÁNKI Dezső, szerk. (2003): *Filozófiai kisenciklopédia*. Kossuth Kiadó, Bp.
- BARBIER, Frédéric. (2005): *A könyv története*. Osiris Kiadó, Bp.
- BEAN, Thomas W. (2002): Making Reading Relevant for Adolescents. *Educational Leadership*, 60(3), 34–37.
- BENCZIK Vilmos (2001): *Nyelv, írás, irodalom*. Trezor Kiadó, Bp.
- BESSENYEI István (2009): Képernyő, tanulási környezet, olvasás. *Új Pedagógiai Szemle* 81–85.
<http://www.ofi.hu/tudastar/kepervnyo-tanulasi> (2018. 07. 20.)
- BUKODI Erzsébet (2004): *Társadalmi helyzetkép 2003*. Központi Statisztikai Hivatal, Bp.

- CHADWICK, Owen (1998): *A reformáció*. Osiris Kiadó, Bp.
- CLARK, Christina – DOUGLAS, Jonathan (2011): *Young People's Reading and Writing: An In-Depth Study Focusing on Enjoyment, Behaviour, Attitudes and Attainment*. London: National Literacy Trust.
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED521656.pdf> (2017. 01. 12.)
- CLARK, Christina – FOSTER, Amelia (2005): *Children's and Young People's Reading Habits and Preferences: The Who, What, Why, Where and When*. London: National Literacy Trust.
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED541603.pdf> (2017. 01. 12.)
- CSÉPE Valéria (2006): *Az olvasó agy*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- CSÉPE Valéria (2007): Miért csak az ember olvas? Előadás a Mindentudás egyetemén. X. szemeszter 2007. 04. 23.
<https://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BClet/b%C3%B6lcs%C3%A9szettudom%C3%A1ny/143-pszichol%C3%B3giai-tudom%C3%A1nyok/6163-miert-csak-az-ember-olvas.html> (2014. 02. 10.)
- CSÉPE Valéria (2014): Az olvasás rendszere, fejlődése és modelljei. In: PLÉH Csaba – LUKÁCS Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1-2: Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Bp., 339–370.
- DESCARTES, René (2000): *Értekezés a módszerről* (ford. Zemplén Jolán). Műszaki Kiadó, Bp.
- DEVECSERI Gábor (1974): *Kalauz Homéroszhoz*. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- ECO, Umberto (2002): *Hat séta a fikció erdejében*. Európa Kiadó, Bp.
- FALUS Róbert (1980): *Az antik világ irodalmi*. Gondolat Kiadó, Bp.
- FISH, Stanley (1980): *Is there a Text in this Class?* Harvard University Press, Cambridge, MA.
- FINÁCZY Ernő (1906): *Az ókori nevelés története*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatal, Bp.
- FÜLÖP Géza (1998): *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában (Gutenbergtől a francia forradalomig)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- GEREBEN Ferenc (2001): Olvasáskultúránkról – szociológiai nézőpontból. *Iskolakultúra*, (5), 52–55.
- GEREBEN Ferenc (2017): Mit tud az olvasásszociológia a magyar olvasáskultúráról? *Magyar Művészet*, 5(1), 64–71.
- GOMBOS Péter (2018): Jókai Mór ne az olvasóvá nevelés eszköze legyen, hanem annak célja.
<https://magyaridok.hu/belfold/joval-tobben-vesznek-konyvet-kezukbe-mint-tizenket-eve-2725237/> (2018. 04. 21.)
- HARMATTA János (1986): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Tankönyvkiadó, Bp.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *Eszétika* (ford. Tandori Dezső). Gondolat Kiadó, Bp.
- HOLLAND, Norman N. (1990): Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról. *Helikon*, (2–3) 246–258.

- HUME, David (1992): A kifinomult ízlésről és a szenvedélyességről. In: *David Hume összes esszéi I.* (ford. Takács P.) Atlantisz Kiadó, Bp., 19–22.
- ISER, Wolfgang (1978): *The Act of Reading*. Routledge and Keagan, London.
- JAUSS, Hans Robert (1982): *Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics* (trans. Michael S.) University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- KÁKOSY László (1998): *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Osiris Kiadó, Bp.
- KAMARÁS István (2005): *Olvasásügy. Iskolakultúra-könyvek*. Iskolakultúra, Pécs.
- KAMARÁS István (2007): *Az irodalmi mű befogadása (szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés)*. Gondolat Kiadó, Bp.
- LEY, Terry. C – SCHAEER, Barbara B. – DISMUKES, Betsy W. (1994): Longitudinal study of the reading attitudes and behaviors of middle school students. *Reading Psychology: An International Quarterly*, 15(1), 11–38.
- LOCKWOOD, Michael (2008): *Promoting reading for pleasure in the primary school*. [Los Angeles, CA], Sage.
- MANGUEL Alberto (2001): *Az olvasás története*. (ford. Széky J.). Park Kiadó, Bp.
- McKENNA, Michael C. – KEAR, Dennis J. – ELLSWORTH, Randolph A. (1995): Children's attitudes toward reading: a national survey. *Reading Research Quarterly*, (30), 934–956.
- MURRAY, Stuart A. P. (2009): *The Library: An Illustrated History*. Skyhorse Publishing, New York.
- NAGY Ádám (2013): Szabadidős tervek és tevékenységek. In: SZÉKELY L. (szerk.). *Magyar ifjúság 2012*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Bp., 211–228.
- NYÍRI Tamás (2001): *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat, Bp.
- OECD (2010): *PISA 2009 Results: What Students Know and Can Do – Student Performance in Reading, Mathematics and Science (Volume I)*
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264091450-en> (2017. 04. 17.)
- OPPENHEIM, A. Leo (1982): *Az ókori Mezopotámia*. Gondolat, Bp.
- POÓR János (2009): *A kora újkor története*. Osiris Kiadó, Bp.
- RICOEUR, Paul (1998): *A szöveg világa és az olvasó világa*. In: THOMKA BEÁTA, szerk.: *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat Kiadó, Bp., 9–42.
- ROBERTS, Michael S. – WILSON, Janell D. (2006): Reading attitudes and instructional methodology: How might achievement become affected? *Reading Improvement*, 43(2), 64–69.
- ROPOLYI László (2003): A könyv és az olvasás. *Iskolakultúra*, 13(6–7), 114–120.
- SPERLING, Rayne A. – HEAD, Darlene M. (2002): Reading attitudes and literacy skills in prekindergarten and kindergarten children. *Early Childhood Education Journal*, (29), 233–236.

A mindennapos testnevelés gyakorlati megvalósulásának összehasonlító elemzése az egyházi és állami iskolákban

Bevezetés

Immár nyolc év telt el a mindennapos testnevelés bevezetése óta. A téma relevanciája megkérdőjelezhetetlen, ezt bizonyítja a tanulmányok száma is, amelyek témájukat tekintve széles spektrumon mozognak. Kutatási eredményeink ismertetése előtt – a teljesség igénye nélkül – mutatjuk be ezeket a megközelítési szempontokat.

Egyes vizsgálatok a mindennapos testnevelés gyakorlati megvalósulását tanulmányozza az alap-és középfokú intézményekben. A felmérések Magyarország különböző régióiban történtek, arra keresve a választ: milyen formában vezették be a mindennapos testnevelést, és milyen akadályokkal kellett az intézményeknek szembenézni a jogszabály megvalósításakor. Az elemzés kiterjed a tárgyi és személyi feltételekre, valamint a testnevelés tantárgy és a testnevelő tanár presztízisének változásaira is. (Morvai – Rétsági 2017; Meszlényi 2017; Urbinné – Seregi 2017; Borbély – Fónai 2016; Hamar – Karsai – Soós 2016)

Tanterveméleti kutatások is születtek, amelyekben az a megállapítás rajzolódott ki, hogy a bevezetett kerettantervben szereplő tartalmakat az eddigiektől eltérően „egy jól értelmezhető koncepció mentén, a műveltségi terület stratégiai céljaitól kezdve, az operatív célokon át, a fejlesztési feladatokig egy összefüggő rendszerben mutatja be. Ezáltal támpontokat is ad a motoros oktatási folyamat logikailag és szakmailag helyes megvalósításához.” (Meszlényi et al. 2017, 8) További eltérés, hogy a 2012-es kerettanterv a különböző cél- és feladatrendszer megvalósításához számos feladatot nevez meg, valamint elméleti tartalmakat is nevesít. (Meszlényi et al. 2017)

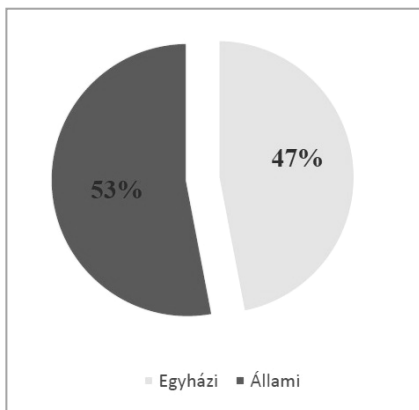
Természetesen a kutatások nagy része vizsgálja a mindennapos mozgás diákokra kifejtett hatását. Bőséges vizsgálati eredményekkel szolgáltak az évek során a tanulók fittségi hatásait vizsgáló tanulmányok, (Karsai et al. 2013; Szakály et al. 2019) de megnézték a 8–14 éves tanulók hétköznapi időmérlegét, és azon belül a sportolással kapcsolatos idő arányát is. (András – Kassay 2015) Az iskola szerepe sem elhanyagolható (a család után a második legfontosabb szocializációs színtér) a rendszeres sportoláshoz szükséges attitűdök kialakításában, amelyben a pedagógusoknak és leginkább a testnevelő tanároknak elévülhetetlen érdemük van. (Istvánfi 1999). Miért is? Azért, mert a mindennapos testnevelés bevezetése korántsem volt problémáktól mentes, amelyeket a pedagógusok színvonalas, kreatív és alázatos munkával igyekeztek és igyekeznek áthidalni. (Lőkös 2018)

Érdekes területnek mutatkozik azoknak a hallgatónak a vizsgálata, akik aktív részesei voltak a mindennapos testnevelés bevezetésének, és azóta valamelyik felsőoktatási intézményben tanulnak. (Kovács – Moravec – Nagy 2019) Ugyanebben a tanulmányban olvashatunk az egyetemen oktató testnevelő tanárok véleményéről a mindennapi testnevelésből érkező hallgatókról.

Jelen tanulmány egy új perspektívából vizsgálja a mindennapos testnevelés gyakorlati megvalósulását. Kutatásunk célja az egyházi és az állami fenntartású intézmények közötti különbségek feltérképezése.

Anyag és módszer

Vizsgálatunkat három egyházi és három állami fenntartású intézményben oktató pedagógusok (N=30) bevonásával végeztük. A megkérdezettek 47%-a egyházi, 53%-a állami fenntartású intézményben tanít. A Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei iskolák intézményvezetőit 2019. elején kerestük fel vizsgálati szándékunkkal – ők minden esetben engedélyezték a felmérés elvégzését.

1. ábra: Pedagógusok munkahelye

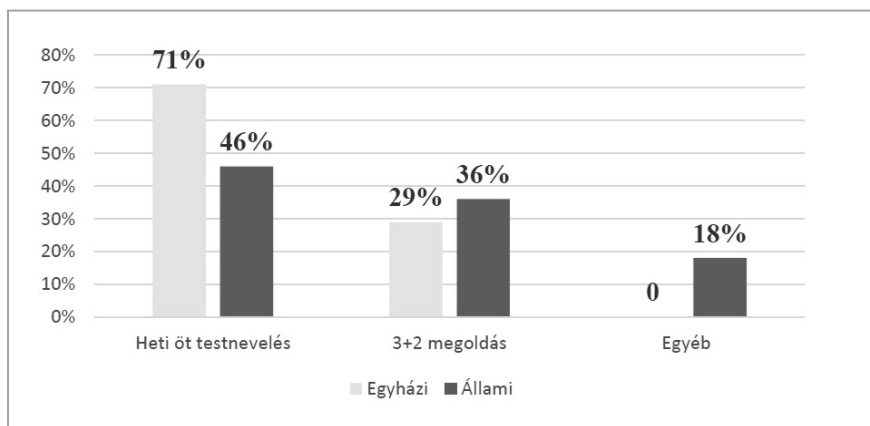
A vizsgálati szempontrendszer összeállításakor számos kérdést használtunk fel a Rétsági, Seregi és Morvai-Sey (2017) által készített kérdőívből, s azokat saját zárt kérdésekkel egészítettünk ki abból a célból, hogy minél pontosabb képet kaphassunk a két intézménytípus esetleges különbségéről.

Az adatokat SPSS program felhasználásával elemeztük, a leíró statisztika mellett kétmintás t-próbát alkalmaztunk.

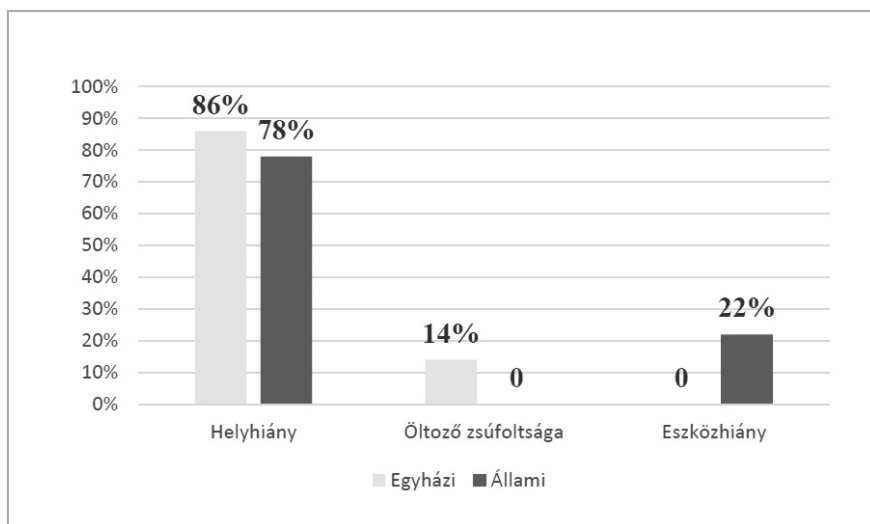
Az eredmények bemutatása

A második ábrán látható, hogy az egyházi iskoláknak több mint 70%-ának sikerült a mindennapos testnevelést beilleszteni az órarendbe, míg az állami iskolák csak kevesebb, mint a fele nyilatkozott erről.

A harmadik ábrán mutatjuk be azokat az okokat, amelyek nehezítik a mindennapos testnevelés megvalósítását. Mindkét alminta egyértelműen a helyhiányt (egyházi intézmény: 86%, állami intézmény: 78%) nevezte meg, de amíg az egyházi intézményekben (14%) az öltöző zsúfoltsága is nehézségeket okoz, addig az állami intézményekben az eszközhiányra (22%) mutatnak rá.

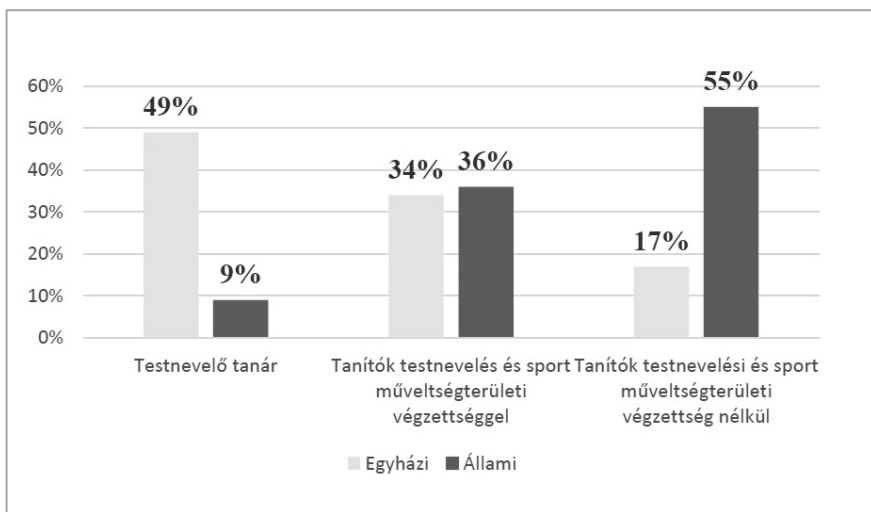
2. ábra: A mindennapos testnevelés megvalósulási formája

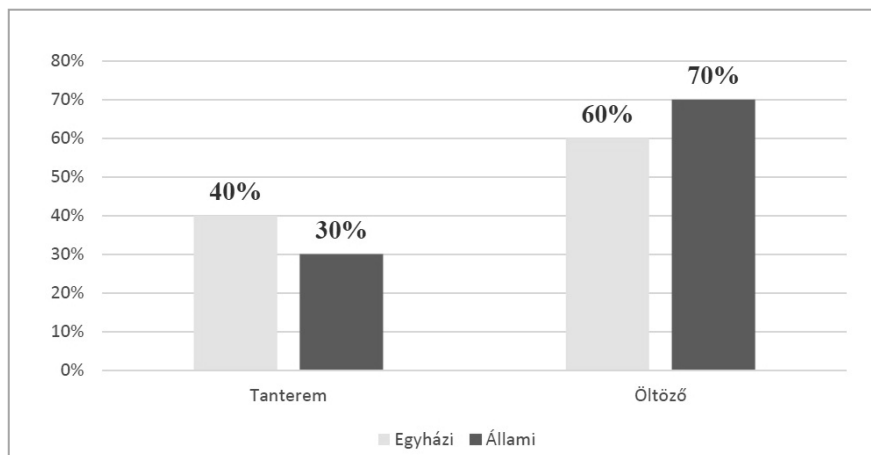
3. ábra: A mindennapos testnevelés megvalósításának akadályai

A következő ábrán azt láthatjuk, hogy az intézményekben milyen végzettségű pedagógusok tanítják a testnevelést. Az egyházi intézmények közel 50%-a jelezte, hogy alsó tagozaton testnevelő tanárok oktatják a testnevelést, míg 34%-uk olyan tanítók, akik testnevelés és sport műveltségterületi vég-

zettségről adtak számot. Az állami intézményekben jellemzően olyan tanítók tanítanak, akiknek nincs testnevelés és sport műveltségterületi végzettségük (55%), és csak 36%-a szerzett ilyen képesítést.

4. ábra: Alsó tagozaton tanító pedagógusok végzettsége

5. ábra: Átöltözési lehetőségek

Az ötödik ábrán (*előző oldalon, lent*) látható, hogy hol öltöznék át a gyerekek a testnevelés órára. Mind az egyházi, mind az állami intézmény esetén szinte azonos eredményt kaptunk az öltöző- (kb. 60–70%) és a tanterem használatra (kb. 30–40%).

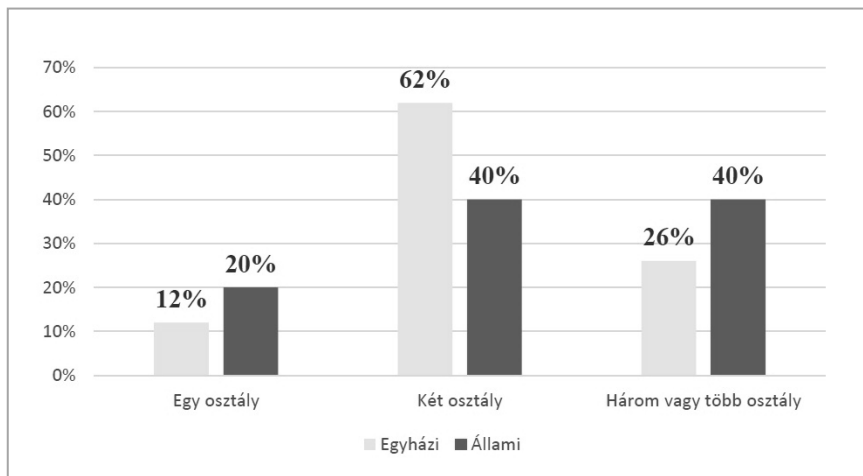
Az alábbi táblázatban látható az egyházi és állami iskolák szertárának felszereltsége, fejlesztésének szükségessége. A szertár felszereltségét vizsgálva, szignifikáns különbséget ($p < 0,001$) kaptunk az egyházi intézmények javára, azaz szertáruk jobban felszerelt, mint az állami intézmények szertárai. Az eszközpark fejlesztésére vonatkozó kérdés vizsgálatakor is szignifikáns különbség ($p < 0,001$) tapasztalható az egyházi intézmények javára, tehát az állami intézményekben oktató pedagógusok szükségesebbnek tartják az eszközpark frissítését.

változó	egyházi átlag (szórás)	állami átlag (szórás)	t-érték p
szertár felszereltsége	1,14 (0,035)	1,43 (0,050)	4,73 $p < 0,001$
eszközpark-fejlesztés szükséges	1,28 (0,45)	1,06 (0,24)	- 4,35 $p < 0,001$

1. táblázat: A szertár felszereltsége és fejlesztése

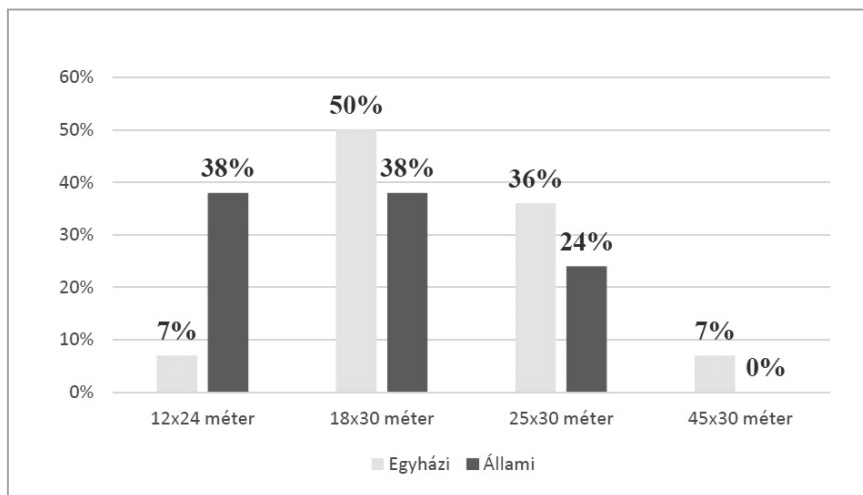
A hatodik ábrán mutatjuk be, hogy a tornatermet egy testnevelés órán hány osztály használja.

Az eredményekből kiderül, hogy az egyházi intézmények esetén a leginkább az jellemző, hogy két osztály (62%) dolgozik egy időben, de sokszor előfordul, hogy akár három vagy több osztály (26%) is jelen van. Egyáltalán nem jellemző (12%), hogy csak egy osztály foglalja el a termet. Az állami iskolák esetén minimálisan ugyan, de többször előfordul, hogy egy osztály (20%) használja a tornatermet, de náluk leginkább a két vagy több osztály (összesen 80%) jelenléte a jellemző.

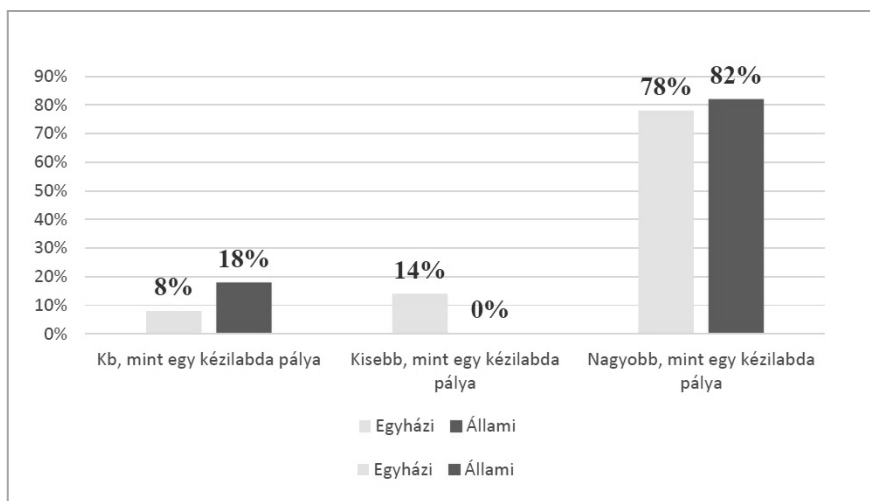
6. ábra: A tornaterem beosztása

A következő (7.) ábrán látható, hogy az intézmények milyen méretű tornatermekkel rendelkeznek. Az egyházi iskoláknak jellemzően 18x30 méter (kosárlabda pályánál nagyobb) vagy annál nagyobb tornateremmel (93%) rendelkeznek, addig az állami iskolák 18x30 méter vagy kisebbel (76%).

7. ábra: A tornaterem mérete

Az utolsó (8.) ábrán pedig az látható, hogy mindkét almtinta rendelkezik kézilabda pálya (20x40 m) méreténél nagyobb iskolaudvarral.

8. ábra: Az iskolaudvar mérete

Összefoglalás

Vizsgálatunkban arra kerestük a választ, hogy a mindennapos testnevelés gyakorlati bevezetése milyen problémákat generált a különböző fenntartású (egyházi, állami) intézmények esetében. Továbbá kíváncsiak voltunk, vajon tapasztalható-e valamilyen különbség a két intézménytípus között.

A mindennapos testnevelés megvalósítására az intézmények többféle megoldási alternatíva közül választhattak, ami természetesen szorosan összefügg az iskola infrastrukturális feltételeivel. Vizsgálatunkból kiderül: míg az egyházi intézményeknek jobban sikerült megvalósítani az órarendbe ágyazott mindennapos testnevelést (71%), addig az állami intézményekre inkább a 3+2-es (36%) és az egyéb (18%) megoldási módok jellemzők. Ennek hátterében a további kérdések értelmezése adhat magyarázatot, ugyanis a tornatermek méretéből kiderül, hogy az egyházi intézményekben nagyobb mére-

tű tornatermek vannak, mint az állami intézményekben, míg az iskolaudvar méreteiben nem tapasztalható különbség.

A tornatermekben egyszerre ottlevő osztályok vizsgálatánál kijelenthetjük ugyan, hogy az egyházi iskolákban nagyobbak a termek, de jellemző, hogy ott egyszerre több osztálynak tartanak testnevelés órát. Az állami intézmények esetén rosszabb eredményről számolhatunk be, míg az osztályok létszáma nagyságrendileg megegyezik az egyházi iskolákéval, addig a terem méretei kedvezőtlenebbek. Ez nagymértékben megnehezíti a pedagógusok munkáját, ugyanis közel sem ideális nagy munkaszobában oktatni.

A mindennapos testnevelés bevezetése számos ok miatt ütközhet nehézségekbe. Mindkét alminta jellemzően a helyhiányt nevezte meg legégetőbb problémának, valamint az egyházi intézmények a zsúfolt öltözőket (14%), az állami intézmények az eszközhiányt okolják a fennakadásért (22%). Erre az eredményre számítottunk, ezért külön rákérdeztünk az öltözés körülményeire (vizsgálatunkban nem tapasztaltunk számottevő különbséget).

Ugyanakkor a szertárak felszereltségére és azok fejlesztésére irányuló kérdések esetén szignifikáns eltérés tapasztalható a két intézménytípus között. Kijelenthetjük: az egyházi intézmények szertára és azok eszközellátottsága sokkal jobb, mint az állami intézményeké.

Megvizsgáltuk a testnevelést oktató pedagógusok végzettségét is. Az egyházi intézményekben jellemzően testnevelő tanári (49%) végzettséget szerzett pedagógus oktatja a testnevelést, vagy legalább testnevelés és sport műveltségterületi (34%) képesítéssel rendelkező tanító. Az állami intézményekben éppen fordított helyzettel találkoztunk. Ott „csak” tanítói (55%) végzettséggel, vagy jobb esetben műveltségterületi (36%) képesítéssel rendelkező tanító oktatja a testnevelést.

Kitekintés, javaslatétel

Az eredményekből kiderült, hogy a két különböző fenntartású intézmény között különbség tapasztalható. Megállapíthatjuk, hogy az állami intézmények több nehézséggel néztek/néznek szembe a mindennapos testnevelés megvalósításakor.

A hatékony testnevelés óra tartásához fontos, hogy megfelelő infrastrukturális feltételeket biztosítsunk a pedagógusoknak. Első lépésként tornatermek és uszodák épültek, de nagyon sok időnek kell ahhoz eltelni, hogy a jelenlegi helyzet megoldódjon, és egy osztály egy tornatermet használjon a testnevelés órán.

Szintén fontos a szertárak felszereltségének javítása. Bár az egyházi intézmények ebben előrébb járnak, de úgy gondoljuk, hogy további új eszközök beszerzése indokolt lehet mindkét intézménytípus esetén, ezzel biztosítva az élménygazdag testnevelés órák tervezését.

A pedagógusok szerepe is kiemelten fontos. Itt meg kell jegyezni, hogy a tanító szakos hallgatók jelentős hátrányban vannak a testnevelő tanári diplomát szerző pedagógusokkal szemben. Ha megvizsgáljuk, hogy egy testnevelő tanári végzettséget szerző pedagógus több éven át, és több, a témához kapcsolódó tantárgyon keresztül tanulja a szakmát, addig a tanítóképzésben a szakmai felkészültségre jóval kevesebb tantárgy és idő áll rendelkezésre.

Javaslatunk, hogy az állami és egyházi szervek pályázati forrásokkal tegyék lehetővé az intézmények infrastrukturális helyzetének és eszközellátottságának javulását.

A harmadik – talán a legfontosabb – pillér fejlesztése érdekében az oktatási szakembereknek kell egy olyan javaslatot megfogalmazni a döntéshozó személyek részére, amely támogatja a tanítóképzésben résztvevők testneveléssel kapcsolatos szakmai ismereteinek alaposabb elmélyítését.

IRODALOM

- ANDRÁS Krisztina – KASSAY Lili (2015): *A mindennapos testnevelés társadalmi és gazdasági vonatkozásai*. In: RÉVÉSZ és CSÁNYI (szerk.): *Tudományos alapok a testnevelés tanításához*. I. Szemelvények a testnevelés, a testmozgás és az iskolai sport tárgyköréből. Társadalom-, természet- és orvostudományi nézőpontok. Magyar Diáksport Szövetség, Bp., 260–285.
- BORBÉLY Szilvia – FÓNAI Mihály (2016): *A pedagógus pálya, a testnevelők és a testnevelés tantárgy presztízse a mindennapos testnevelés bevezetését követően*. In: KARLOVITZ J. T. (szerk.): *Tanulás és fejlődés: A IV. Neveléstudományi és Szakmódszertani Konferencia válogatott tanulmányai*. International Research Institute, Komárno, 185–192.

- HAMAR Pál – KARSAI István – SOÓS István (2016): *Pedagógusi vélemények az iskolai testnevelés aktuális kérdéseiről*. In: KOVÁCS Klára (szerk.): *Értéktanteremtő testnevelés: Tanulmányok a testnevelés és a sportolás szerepéről a Kárpát-medencei fiatalok életében*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 11–24.
- ISTVÁNI Csaba (1999): *A nemzet fogy és beteg. Javaslatok az ifjúság egészségi állapotának megjavítására*. Magyar Testnevelő Tanárok Országos Egyesülete.
<https://tf.hu/files/docs/mttoe/a-nemzet-fogy-es-beteg.pdf> (2020. 06. 29.)
- KARSAI István – KAJ Mónika – CSÁNYI Tamás – IHÁSZ Ferenc – MARTON Orsolya – VASS Zoltán (2013): Magyar 11–19 éves iskolások egészségközpontú fittségi állapotának keresztmetszeti vizsgálata – Első jelentés az Országos Reprezentatív Iskolai Fittségmérési Program eredményeiről. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 14. évf. 56. sz., 9–18.
- KOVÁCS Klára – MORAVECZ Marianna – NAGY Ágoston (2019): Vélemények a mindennapos testnevelésről a felsőoktatásban részt vevő hallgatók és oktatók szemszögéből. *Új Pedagógiai Szemle*, 69. évf., 3-4. sz., 87–99.
- LŐKÖS Dániel (2018): A testnevelés helyzete, céljai a köznevelésben és a felsőoktatásban. *Egészségfejlesztés*, 59. évf., 3. sz., 17–23.
- MESZLÉNYI Emese (2017): Vizsgálat a 2012-ben bevezetett mindennapos testnevelés gyakorlati megvalósításáról a szegedi iskolák körében. In: RÉTSÁGI Erzsébet (szerk.): *Sport- és Egészségtudományi Füzetek*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar 1., Pécs, 44–56.
- MESZLÉNYI Emese – URBINNÉ Borbély Szilvia – SEREGI Ernő – MORVAY-SEY Katalin – RÉTSÁGI Erzsébet (2017): A mindennapos testnevelés néhány kérdésének vizsgálata. In: RÉTSÁGI Erzsébet (szerk.): *Sport- és Egészségtudományi Füzetek*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar 1., Pécs, 8–18.
- MORVAY-SEY Katalin – RÉTSÁGI Erzsébet (2017): A mindennapos testnevelés gyakorlati megvalósulásának vizsgálata a pécsi iskolákban In: RÉTSÁGI Erzsébet (szerk.): *Sport- és Egészségtudományi Füzetek*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar 1., Pécs, 19–29.
- SZAKÁLY Zsolt – BOGNÁR József – LENGVÁRI Balázs – KOLLER Ákos (2019): A mindennapos testnevelés fittségi hatásai alsó és felső tagozatos fiúknál: homok a gépezetben. *Új Pedagógiai Szemle*, 69. évf., 3-4. sz.
<https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-mindennapos-testneveles-fittsegi-hatasai-also-es-felso-tagozatos-fiuknal> (2020. 08.05.)
- URBINNÉ BORBÉLY Szilvia – SEREGI Ernő (2017): 160 intézmény testnevelő munkaközösségének véleménye a mindennapos testnevelés bevezetéséről, jelenlegi helyzetéről (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Hajdú-Bihar megye). In: RÉTSÁGI Erzsébet (szerk.): *Sport és Egészségtudományi füzetek*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar, Pécs, 1. 30–43.

„...én megszabadítalak téged és te dicsőítesz engem”¹

Tóth-Máthé Miklós, a „bibliás” író

„A világ kincsei a kavicsnál is kevesebbet érnek, ha a legfőbb jót, Isten szeretetét nélkülözzük.” – Ez a mondat Tóth-Máthé Miklós *Anyám könyve* című – édesanyja, Máthé Izabella a családról szóló visszaemlékezésein alapuló – kötetének nyitó mondatai között olvasható.²

S talán máris magyarázatot ad rá, miképp válhatott Tóth-Máthé Miklós eszmélkedése első percétől kezdve 84. esztendejében bekövetkezett halála napjáig – 2019. október 20. – nemcsak igazán magyarrá és hitéhez mindvégig hű kálvinistává, hanem „bibliás” íróvá is.

*Tóth-Máthé Miklós
kollégiumi könyvbemutatóján³*

¹ „Hálával áldozzál az Istennek, és teljesítsd a felségesnek fogadásodat! És hívj segítségül engem a nyomorúság idején, én megszabadítalak téged és te dicsőítesz engem.” (Zsolt 50:14–15) TÓTH-MÁTHÉ Miklós *Kossuth papja* (2013) című regényének mottója.

² TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1997): *Anyám könyve*. Kálvin Kiadó, Bp., 5.

³ <https://ttre.hu/tartalom/4952/elhunyt-toth-mathe-miklos-iro-szinmuvesz> (2020. 08. 01.)

„Református vagyok”

Magáról szólva egyébként nemcsak íróként nem rejtette véka alá, milyen lelki-szellemi útravalóval is indult – „Református vagyok” szögezte le például a *Miként a csillagok* című, négy történelmi regényét tartalmazó kötete bevezetőjében⁴ –, de már színészként sem. Diplomát ugyanis színészmesterségből szerzett 1961-ben, s majd csak kilenc esztendei színpadi jelenlét után „ugrott le Thália szekeréről” – az interpretálói szerepet alkotóira váltotta. Első társulata, a veszprémi Petőfi Színház fiatal művészeként a *Veszprémi Naplónak* 1962 tavaszán adott – életében első – interjújában máris kiemelten szerepel: „mint anyja révén Ady – ő is református papi családból származik”.⁵ Ennek nyilvános hangsúlyozása pedig akkoriban egyáltalán nem számított előnyösnek – még akkor sem, ha az ifjú színész kísérteties Ady-hasonlatossága minden bizonnyal tompította ennek életét. S nem számított annak még egy bő évtizeddel később sem, amikor a *Magyar Ifjúság* című hetilapban – amint fogalmazott, „szülőlapjában”, ahol első novellája 1971-ben megjelent – 1973 szeptemberében magáról szólva így írt: „A református papi családtól, ahová beleszülettem, a színházakig, ahol évekig játszottam, széles regiszteren zúgtak az élményeim.”⁶ E bemutatkozás mondatai aztán első kötete, az 1980-ban napvilágot látott *A csokornyakkendős* fülszövegében is visszaköszönnek,⁷ ahol ismételten hangsúlyozza, hogy Tiszalúcon, református papi családba született. Ez a földrajzi és világszemléleti identitás-meghatározás a későbbiekben is mindig annyira fontos volt számára, hogy szinte egyik kötetében sem hagyta említetlenül.

Bár a paraszti családból érkezett édesapa, Tóth Albert, valamint az anyai nagyapa, Máthé Gyula is református lelkészek voltak – s mint a Tiszalúc díszpolgárává válása alkalmából vele készült interjújában elmondta, „a templom és a parókia között zajlott” az élete⁸ –, mégis joggal gondolhatjuk, hogy

⁴ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2001): *Miként a csillagok – Négy történelmi regény.* (Bevezető.) Alföldi Nyomda Rt. Méliusz Műhelye, Debrecen, 5–8.

⁵ Az Ady-arcú színész. *Veszprémi Napló*, 1962. április 1., 2.

⁶ TÓTH-MÁTHÉ Miklós: Magamról. *Magyar Ifjúság*, 1973. szeptember 28., 26.

⁷ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1980): *A csokornyakkendős.* Magvető Könyvkiadó, Bp.

⁸ Múlt „élesben” átemelve az irodalomba. *Észak-Magyarország*, 1999. október 28., 8.

Tóth-Máthé Miklós hitbéli eszmélkedésére, majd megerősödésére kevésbé az életében inkább szigorúságával jelen lévő apa, s még kevésbé közvetlenül az általa szinte nem is ismert anyai nagyapa volt hatással. Gondolhatjuk mindezt annak dacára, hogy az 1981-ben megjelent, Méliusz Juhász Péterről szóló *Isten trombitája* című kisregényét teljesen természetes gesztussal az 1970 áprilisában elhunyt édesapja, „néhai Tóth Albert tiszalúci református lelkipásztor” emlékének ajánlotta.⁹ Ugyanis hitének alakulásában ez a meghatározó élmény – amint azt az *Anyám könyve* című kötete is bizonyíthatja – leginkább a hitét teljes őszinteséggel és nagy odaadással megélő édesanyjának tulajdonítható. Szépen jelenik meg mindez a kötetben foglaltak alapján írott, s 2012-ben a *Confessio*-ban napvilágot látott *Uram, te jól ismeresz engem – egy papné vallomása* című monodramájában is.¹⁰

A dokumentarista stílusú műben édesanyja úgy beszél egy 1950-ben Budapesten elvégzett tanfolyamról, mint ami a „megtérést” hozta el számára. A tanfolyammal az volt a célja az egyházi vezetőknek, „hogy minél több lelkészfeleség erősödjön meg a hitében, és váljék igazi munkatársává az urának”. Akkor érezte úgy, hogy „megkapta a Szentlelket”. A tanfolyam után bízta rá a férje a bibliaközösség vezetését, amit nagy odaadással végzett, s afféle segédlelkézséget jelentett számára: „Ha elment valahová, én tartottam a reggeli templomi áhítatokat, olykor bűnbánati istentiszteleteken is helyettesítettem. Nem a szószékről, oda teológiai végzettség nélkül nem mehettek fel, de az Úr asztalától már beszélhettem. Hiszen az ígét hirdetni kell, ha megszólal a harang.”¹¹

Mint azt Tóth-Máthé Miklós 2017-ben, a Duna TV-nek adott interjújában is megvallotta, bár eszmélésének gyökerei természetesen szülőfalujában és szülőházában, a parókián keresendők, nem azáltal lett hívő emberré és igazán magyarrá sem, hogy református lelkész fiának született, hanem ez szá-

⁹ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1981): *Isten trombitája* / „Megszámlálta futásodat”. Református Sajtóosztály, Bp. (A regény második kiadása ugyanitt 1986-ban látott napvilágot.)

¹⁰ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2012): *Uram, te jól ismeresz engem – egy papné vallomása* (monodráma). *Confessio*, 36. évf. 2012/1., 53–71.

¹¹ i. m. 68.

mára egy lelki fejlődési folyamat eredménye.¹² Gyakorta és nagy büszkeséggel emlegette, hogy anyai ágon ősei a XVII. század utolsó negyedéig – jelesül a Wesselényi-féle összeesküvés ürügyén és következtében 1674-ben gályarabságra hurcolt protestáns lelkészek és tanítók idejéig – visszamenőleg prédikátorok vagy kántortanítók voltak.

Ezt is édesanyja visszaemlékezése támasztotta alá, mely szerint: „Ároni famíliából származom, ahogy ezt mondani szokás, mert anyai és apai ágon is végig református papok a felmenőim”.¹³ A református hitben járó anyai ősök, a hitét erősen megélő édesanya, a lelkipásztor – és a faluban ennek megfelelő tisztelettel kezelt – édesapa, a templom tözsomszédságában lévő otthon, azaz a lelkészlak légköre okán talán mi sem lett volna természetesebb, hogy az ifjú – úgy is, mint a család idősebbik fiúgyermeké – maga is a papi hivatás felé tájékozódik. „Soha nem jutott eszembe, hogy pap legyek. Annál én világiasabb, bohémabb voltam kezdettől fogva” – mondta el egy 2018-ban folytatott portrébeszélgetés-sorozat keretében e sorok írójának Tóth-Máthé Miklós.¹⁴

Isteni beavatkozások

Érdeklődése és képességei valóban már kezdettől fogva nem a lelkészi hivatás, hanem valamilyen más, annál jóval kevesebb kötöttséggel járó kreatív tevékenység felé mutattak: már sárospataki kisgimnazista korában jól rajzolt, történeteket írt – köztük a mai napig fennmaradt, s „a szerző rajzaival” illusztrált *Tomy bosszúja* című „cowboyregényt”¹⁵ –, rövid debreceni diákélet idején pedig beleszeretett a színházba. Ez a vonzódás a színpad világa iránt aztán igazán hányatottnak nevezhető utolsó gimnáziumi diákévei alatt is

¹² Református riportok – Egy kötetlen beszélgetés Tóth-Máthé Miklós íróval. *Duna Televízió*, gyártási év: 2017.; adásnap: 2017. szeptember 24. <https://nava.hu/id/3193257/> (megtekintve: 2020. 06. 03.)

¹³ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1997): *Anyám könyve*. Kálvin Kiadó, Bp., 7.

¹⁴ A 2018 áprilisa és októbere között több találkozás keretében folytatott, összesen mintegy 24 órányi beszélgetés-sorozatot egy portrékötet összeállítása érdekében folytattuk. A kötet jelenleg is készül.

¹⁵ A kézirat megtalálható a Tóth-Máthé Miklós családja birtokában lévő írói hagyatékban.

megmaradt, hiszen – bár az érettségiig nem jutott el – már ebben az időben tagja volt Miskolcon az akkori nevén Déryné Színház stúdiójának.

S valahol itt kezdődött azoknak a sorsfordító eseményeknek a sorozata, mely az alapvető indíttatáson túl is a fiatallembert fokozatosan egyre inkább Isten felé fordíthatták. 1956. október 25-én Miskolcon, a Petőfi-szobornál, forradalmi hevülettől és barátai biztatására alkalmi szónokként elmondta az azokban a napokban írt saját, a Rákosi-rendszert és a szovjeteket bíráló versét (ez nem maradt fenn, mivel a forradalom leverése után édesapja elővigyázatosságból elégette a kéziratot – mondta el egyik beszélgetésünk során), majd Tiszalúra hazatérve még aznap az ottani tüntetésen a *Nemzeti dalt* és a *Szózatot* szavalta el.

A forradalmi napok után történtek így jelennek meg édesanyja elbeszélésében, az *Uram, te jól ismeresz engem – egy papné vallomása* című monodrámban: „Börtönbe csukták Angyal tanító urat, aki a faluban a forradalmi bizottmány elnöke volt, és bezárták azokat a fiatalokat is, akik a lúci tüntetést megszervezték. Csak te maradtál még szabadon, fiam, és akkor neked is kiüzent Angyal tanító úr a fogdából egy lúci fiatalember által, hogy menekülj, mert érted jönnek még aznap éjszaka. De hát hova menekülhetnél volna? Tudtuk, fiam, hogy emberileg nem tehetünk semmit, csak az Isten lehet a segítségedre. Aznap éppen szerda volt. Minden héten ezen a napon jött össze a bibliaközösség, már gyülekeztek a parókia egyik szobájában. És akkor arra kértem őket, hogy azon az összejövetelen csak érted imádkozunk. Ugye emlékszel még erre, hiszen te is velünk voltál? És akkor éjjel, talán hajnali kettőig úgy imádkoztunk a te megszabadításodért, mint hajdan az őskeresztények. És elmúlt az éjszaka, és elmúlt még sok éjszaka, és nem jöttek érted a pribékek. Tudod-e miért? Mert olyan falba ütköztek volna, amit könyörgésünkre az Isten kerített köréd, és azt embernek lehetetlen áttörni.”¹⁶ A történetek erős lélektani hatását jól mutatja, hogy az író ezt a helyzetet a *Miként az őskeresztények...* című novellájában is feldolgozta.¹⁷

¹⁶ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2012): *Uram, te jól ismeresz engem – egy papné vallomása* (monodráma). *Confessio*, 36. évf. 2012/1. 68.

¹⁷ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2003): *Múlt időben*. Tiszalúc Nagyközség Önkormányzata, Tiszalúc, 82–84.

„Én addig is hívó voltam, és azután is, de én tulajdonképpen itt bizonyosodtam meg arról, hogy a jóistennek velem még tervei vannak, tehát azért mentett meg engem” – fogalmazta meg az ’56-os eseményekről szólva Tóth-Máthé Miklós egy 1991-ben Arany Lajos újságírónak adott (maig kéziratban lévő) életút-interjúban,¹⁸ s ebbéli véleményében mindig rendíthetetlen maradt. „Isten velem volt. Meggyőződésem szerint az ő kegyelmének köszönhető, hogy nem ért retorzió” – idézi például az író e megmenekülés kapcsán a *Reformátusok Lapjában* 2011-ben megjelent cikk.¹⁹

Még mindig a miskolci Petőfi-szobornál való verselés következménye volt 1957 májusában az a nevezetes incidens, amelyet a *Kapualj* című novellájában is megörökített.²⁰ A történet

szerint egy férfi felismerte a rendszerellenes versét elszavaló fiatal embert, s rendőrkézre akarta adni, ám a rendőr – nem adván hitelt az inzultáló szavainak – jóindulatúan elengedte. „Érdemes elgondolkodni azon, hogy a jóisten hogy segít az embereken, hogy ad egy ilyen rendőrt, mert adhatott volna egy gyűlölködőt is” – kommentálta a történeteket a már említett, Arany Lajos-féle életút-interjúban az író.

Tóth-Máthé Miklós
verset mond 1956-ban²¹

¹⁸ Itt mondunk köszönetet Arany Lajosnak, hogy munkánk elkészítéséhez rendelkezésünkre bocsátotta kéziratát.

¹⁹ Kiss Sándor (2011): Októberi tavasz – egy kép meséje. *Reformátusok Lapja*, 2011. okt. 23., 7.

²⁰ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2003): *Múlt időben*. Tiszalúc Nagyközség Önkormányzata, Tiszalúc, 78–81.

²¹ <https://ttre.hu/tartalom/4952/elhunyt-toth-mathe-miklos-iro-szinmuvesz> (2020. 08. 01.)

Az isteni gondviselésbe vetett hit ebben az időszakban csak tovább erősödött az ekkor már felvételt nyert színészhallgatóban, hiszen még a tanév megkezdése előtt, 1957 nyarán behívták a Színművészeti Főiskolára. Apám akkor azt mondta nekem: „Fiam, csak a miskolci tevékenységedre ne jöjjenek rá!” – mondta az e sorok írójával folytatott egyik beszélgetés alkalmával.

Mint kiderült, valaki Tiszalúcról úgy tájékoztatta a főiskolát, hogy a református pap fia volt a helyi tüntetés szervezője. A miskolci versmondás híre nem jutott a tanintézmény vezetőinek tudomására, a tiszalúci szavakat viszont nem rótták a fiatalember terhére, így főiskolai felvételét megerősítették. Tóth-Máthé Miklós mindezt szintén az isteni gondviselés megnyilvánulásának tekintette, s tekinthette is teljes hittel. „Főiskolás koromtól mindenképpen bibliaolvasó ember vagyok. Napi penzumom a Biblia – ha úgy tetszik, lelki penzumom” – mondta el a Duna TV-nek 2017-ben adott interjújában.²²

Az imént sorra vetteken kívül több tényező együttállása is joggal erősíthette meggyőződését. Ha abban a kissé zűrzavaros időszakban (1957 elején), amikor ő felvételizett a Színművészeti Főiskolára, a tehetségesnek mutakozó fiatalok esetében nem tekintenek el az érettségi meglététől, akkor addigi – a természettudományos tantárgyak okán sorozatosan kudarcos – tanulmányi teljesítménye valószínűleg nem tett volna lehetővé számára semmiféle felsőfokú tanulmányt. Ráadásul papgyerekként akkoriban a színművészeti főiskolára ideológiai okokból sikeresen felvételiznie szinte lehetetlen volt, bejutását – a forradalom hatására bekövetkezett változásokon túl –, de főleg bent maradását szintén az isteni gondviselésnek tulajdonította. Mivel érdeklődési köre, tehetsége és akarata abba az irányba vitte, s akkor a tehetségesnek mutakozók számára a hiányzó érettségi sem volt akadály, a főiskolán pedig nem keserítették életét a rettegett természettudományos tantárgyak, színészi tanulmányai sikeresek lettek.

Kilenc éven keresztül az ország több színházában is tevékenykedett, végül egzisztenciális, magánéleti és művészi okok miatt mégis az írást választotta. Ha egyáltalán ő választott. Többször is hangot adott ugyanis annak a meggyőződésének, hogy mindez továbbra is Isten döntése volt, aki azt sugalmazta neki: elég volt a komédiázásból, most már valami komolyabb feladatot kíván rábízni. Mint a Duna TV-nek adott, már említett interjújában

²² Református riportok – Lásd a 11. lábjegyzetet.

fogalmazott: mindent összevetve ez a döntés „talán Isten mellett mindazon református prédikátor őseimé is, akik mintegy lelki regiment állnak mögöttem ma is. Nekem kellett fölállalnom azt, amit ők annyi esztendőn át képviseltek. Ezt a feladatot, igazán ezt a feladatot kaptam Istentől.”²³

Azt már korábban is megfogalmazta, hogy hite és magyarsága miatt íróként soha nem kellett kompromisszumot kötnie. A *Confessio*ban megjelent egyik interjúban elmondta: „Hitemet soha nem tagadtam. Írói létem első pillanatától publikálok a *Reformátusok Lapjában*, a *Confessió*ban. És hozzáteszem: engem e vállalt hit miatt emberségemben, íráságomban atrocitás soha nem ért. Így is mondhatnám: a génjeimben van a kálvinizmus, de a kálvinizmus nálam egyet jelent azzal is, hogy magyarnak lenni.”²⁴

„Perelj, Uram, perlőimmal...”

„Én novellákkal kezdtem. Ezek jöttek – isteni sugallatra. A Bibliát minden reggel és este olvastam. Igazán fogalmazási tömörséget, feszességet a Károli-féle bibliafordítás olvasásából tanultam” – mondta egy beszélgetésünk alkalmával.²⁵ Már írói pályájának elején megjelent írásai között is szerepel olyan, melynek alapeleme reformátussága. Az 1972-ben a *Magyar Ifjúság*ban – ahol még a hajdani egyetemi bölcsészhallgatók közül barátjává lett Baranyi Ferenc költő volt az irodalmi szerkesztő – publikált *Énekszó, egészen messziről* című novellájában²⁶ nem nehéz észrevenni a párhuzamot az Akácligetkút nevű „álomfalu” és megidézett lakói, valamint az író gyermekkorának helyszíne, Tiszalúc és a lelkész édesapa alakja, valamint a falusiak között. Igen fontos eleme az írásnak a XXXV. *zsoltár*, melynek Tóth-Máthé Miklós életében való emblematisztikus szerepére mi sem világít rá jobban, mint a Debrecen Kistemplomi-Ispotályi Református Egyházközség vezető lelkésze, Szakács György

²³ Uo.

²⁴ BÉNYEI József (1995): „Keresem a küzdő, alkotó emberi példát” – Interjú Tóth-Máthé Miklóssal, *Confessio*, 19. évf., 1995/2, 26.

²⁵ Debrecen, 2018. július 20.

²⁶ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1972): *Énekszó, egészen messziről*. *Magyar Ifjúság*, 1972. október 20., 15.

2020-as szíves szóbeli közlése.²⁷ E szerint az aktív gyülekezeti írótag hitét a nagyon határozott, karakteres szentírási szakaszok jellemezték, s kedves éneke a XXXV. zsoltár volt, mely így kezdődik: „Perelj, Uram, perlőimmal / Harcolj én ellenségimmal, / Te paizsodat ragadd elő! / Én segedelmemre állj elő!” Gondoljunk bele: a novella megjelenését, s e Tóth-Máthé Miklós hitét jellemző észrevételt közel öt évtized választja el egymástól – s központi elemük ugyanaz!

S érdemes itt megemlítenünk, hogy az író első, a Magvető Könyvkiadónál 1980-ban megjelent *A csokornyakkendős* című, gyakorlatilag csak „világi” novellákat tartalmazó kötetében református hitéről tanúságot téve egyedül az *Énekszó, egészen messziről* szerepel – immár azonban *A XXXV. zsoltár* címmel.²⁸ A zsoltár címbe emelésén, s ezzel a korábbinál hangsúlyosabbá tételén kívül még egy ehhez hasonlóan jelentős különbség is van az 1972-es és az 1980-as szövegváltozat között. Míg a korábbiban a főszereplő temetése római katolikus szertartás szerint zajlik, s az özvegynek az elhunyt kívánságára hivatkozó határozott kérésére hangzik fel a református zsoltár, addig az utóbbi történetben a főszereplőt már „református szertartás szerint temették el a rákoskeresztúri köztemetőben. A sírnál a XXXV. zsoltárt énekelték [...]”.²⁹

Az első ízben 1979-ben napvilágot látott *Meszeltfalú igazság* című novellájában³⁰ kristálytisztán megfogalmazta Istenhez, a hithez, Isten ígétjét hirdető elődeihez való viszonyát, s ebből fakadóan földi küldetése alapvetését: gyakorlatilag ugyanazokat a gondolatokat, melyeket az évtizedekkel később született, általa ars poeticaként oly gyakran elmondott, s temetési szertartásán és gyászistentiszteletén is elhangzott *Őseim a prédikátorok* című versében is.³¹

A *Meszeltfalú igazság* hőse, az író alteregója, Hajdú János református lelkipásztor – mikor Pélley Béla, kiugrott paptársa, saját egykori döntésének igazolásaképpen színvallásra akarja készíteni arról, hogy hivatása csak munka –, így fogalmaz: „Nekem az Isten-eszmém egy és oszthatatlan, amikor választottam, döntöttem is egyben. [...] Egyszer lehettem volna árulóvá [...], és én

²⁷ Szakács György nagytiszteletű úrral erre az írásra készülve beszélgettem Debrecenben, 2020. április 29-én.

²⁸ TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1980): *A csokornyakkendős*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 75–81.

²⁹ i. m. 81.

³⁰ TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1979): *Meszeltfalú igazság*. *Forrás*, 11. évf., 1979/8, 23–27.

³¹ TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2015): *A pap fia*. (*Verseik, válogatott novellák*). Tiszalúc Nagyközség Önkormányzata, Tiszalúc, hátsó borító

ezt a pillanatot elszalasztottam.” Neki az egyszerű falusi templom meszelt falai között kell keresnie az Eszmét: „Hajdú János végigtekintett az üres pad-sorokon és egyszerre úgy érezte, megtelik a templom zsúfolásig. Egyre többben jönnek, mint a legnagyobb ünnepeken, de különös módon nem csak az élők, hanem azok is, akik már régen kint fekszenek a temetőben. Elöl a fehérhajú pap, a közvetlen előd, utána sorban mind a prédikátorok, enyészettől szétrongyolódott, foszlott palástban, csontszínű arccal, de a szemükben nem a halál, hanem az élet tüze fényesedett. És aztán jönnek az emberek, férfiak, nők, vegyesen, az ősök árnyékába ködlött csizmás, kucsmás, bekecses regimentje, csak jöttek mindig többen, már nem értek be, már kint is álltak, nesz-telenül topogták, verték le a havat és agyagarcuk néma, számonkérő moz-dulatlansággal fordult felé, hogy mit felel. – Igen, itt – mondta csendesen –, én itt keresem az Eszmét.”³²

Hősei, a reformátorok

A *Miként a csillagok* (négy történelmi regényét egybefogó kötetének) *Bevezetőjében* írta, már gyermekkorában feltűnt neki „egy név a Biblia belső oldalára nyomott szöveg végén: magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Többször is eltűnődtem azon: ki lehetett ő? Mert azon kívül, hogy magyar nyelvre ültette át a teljes Szentírást, semmit sem tudtam róla.”³³ Beszélgetésünk alkalmával mondta: „apámmal, a pappal ilyesmiről nem beszélünk, meg akkoriban más dolgok érdekeltek, nem a reformátusok nagy alakjai”.³⁴ A *Bevezetőben* Károli-ról szólva így folytatja: „A ködös múltba fordult képzeletem valaki olyan-nak láttatta előttem, mintha csak ott ült volna a sápasztó gyertyalángnál egy kamraszerű helyiségben, akár egy emberi pók, aki naphosszat a betűket szövögeti. Ilyen előzmények után már íróként egyszerűen a kíváncsiság vezetett a róla szóló kisregény, a *Megszámlálta futásodat...* megírásához.”³⁵

³² TÓTH-MÁTHÉ Miklós 1979, i.m.

³³ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2001): *Miként a csillagok – Négy történelmi regény.* Alföldi Nyomda Rt. Méliusz Műhelye, Debrecen, 5.

³⁴ Debrecen, 2018. július 20.

³⁵ TÓTH-MÁTHÉ Miklós 2001, i.m. 5.

A fokozottan inspiráló szellemi közeget mindehhez már Debrecen jelentette, hiszen második feleségével – a nemcsak magánéletében, de írói munkásságának alakulásában is jelentős szerepet játszó Kováts Enikő gyermekorvossal – 1977-ben kötött házassága révén itt telepedett le. Ennek kapcsán is meg kell emlékeznünk arról, hogy második feleségével való megismerkedését – akihez Erdei Sándornak a *Kossuth papja* című kötetről írt kritikájában³⁶ olvasható nagyon találó és szép megfogalmazása szerint „szinte már nehezen érthető, mániás ragaszkodással, örök szerelemmel” viszonyult – meggyőződése szerint szintén élete immáron nem első, sorsfordító és mentő erejű isteni beavatkozásának köszönhetette.

Az akkori magánéleti válsággal terhelt, depresszív, számára menedékhelyet nyújtó szülőfalujában töltött időszakában történt eseményről így ír *Az angyalokat hajnalban visszahívják* című kötetében: „Anyámmal is sokat beszélgettünk akkoriban. Hívó asszonyként mindig biztosított arról, hogy Isten a segítségemre lesz. »Drága fiam – mondta, ne hidd, hogy az Úr nem lája ezt az állapotot, amibe kerültél. És mert szeret téged, a gyermekének tekint, biztosan nem hagy magadra.« Imádkoztunk is ezért. Most is előttem van az a délután 1977 augusztusában, amikor ott ülünk kettesben a parókia egyik szobájában és az én drága anyám hosszan fohászkodott azért, hogy Isten hozza el számomra azt a társat, akit igazán ő rendelt mellém. Rá néhány napra megérkezett Tiszalúdra.”³⁷

A debreceni Kováts Enikővel kötött házasság révén telepedett le itt, és egyrészt felesége személye, másrészt a város (mint református lelki-szellemi központ) inspiratív hatása is szükséges volt ahhoz, hogy egyébként is megélő indíttatása, a hitbéli és a hithez kötődő témák írói feldolgozásának a szándéka megerősödjön benne. Amint azt egyik beszélgetésünk³⁸ alkalmával megvallotta: „Ha másutt élünk, nem Debrecenben, akkor ezek a művek biztos, hogy így, ebben a formában nem jöttek volna létre. Nem tudhatom, hogy önmagában a református hitemből ezek kicsíráztak volna.” „Fiatal

³⁶ ERDEI Sándor (2014): Könyves-Tóth Mihály könyve: Tóth-Máthé Miklós: *Kossuth papja*. Regény Könyves Tóth Mihályról. Kálvin Kiadó, 2013. *Confessio*, 38. évf. 2014/1, 118.

³⁷ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2008): *Az angyalokat hajnalban visszahívják – Életünk könyve*. X Frame Kft., Debrecen, 64.

³⁸ Debrecen, 2018. június 15.

házként jutott eszembe, hogy Károliról kellene egy regényt írnom. [...] Én magam is meglepődtem, mennyire izgalmas személyiség volt” – mondta el egy újabb beszélgetésünk során.³⁹ Ebből kiviláglott, hogy nem is olyannyira a bibliafordító Károli érdekelte őt, mint inkább az ember, aki pestisjárványban elvesztette a feleségét és négy gyermekét, ő is temette el őket, de képes volt Isten segítségével újra igent mondani az életre, újra családot alapítani, s képes volt egy olyan hatalmas munkát megszervezni és végigvinni, melynek hatása napjainkig tart. Akárha az akkori, sikeres újrakezdést ígérő élethelyzete Károli sorsában saját élete párhuzamát láttatta volna vele – s meggyőződésünk, hogy azt látta.

Mint említette, a regény írása közben sok segítséget kapott Barcza József református lelkésztől és egyháztörténésztől. Az ő hatására használta végül a név *Károlyi* formájú írásmódját, de később – így a róla szóló drámájában is – már a *Károliként* említi, mert az eredeti bibliafordításban is ez áll: „Magyar nyelvre fordítottatott Károli Gáspár által”.

„Károli kapcsán aztán beleütköztem Méliuszba. Károli nem volt elképzelhető Méliusz és Szenci nélkül. Már a Károli-munka közben izgatott egy Méliusz-regény” – mondta el utóbb említett beszélgetésünkön.⁴⁰ Így született meg az *Isten trombitája* – vagyis egyik kisregény a másikkól következett, s Tóth-Máthé Miklós első könyve után rendkívüli gyorsasággal, már 1981-ben mindkettő egy kötetben meg is jelent.⁴¹ Magától értetődő, hogy e munkáját az író (mint ezt már említettük) édesapja, „néhai Tóth Albert tiszalúci református lelkipásztor” emlékének ajánlotta, akinek alakját aztán *Pecúrok*⁴² és *Figuránsok*⁴³ című regényeiben, valamint Az „*emlékhegy*” *tövében* – *Portrévázlat apámról*⁴⁴ című írásában is megidézte.

Az *Isten trombitája* és a „*Megszámlálta futásodat*” nem világi kiadó, hanem a Református Sajtóosztály gondozásában jelent meg. „Ahogy én áttértem írónak, már az egyházi sajtóban is rögtön jelentek meg írásaim. Olyan volt

³⁹ Debrecen, 2018. július 20.

⁴⁰ Debrecen, 2018. július 20.

⁴¹ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1981): *Isten trombitája / „Megszámlálta futásodat”*. Református Sajtóosztály, Bp. (második kiadás uo., 1986).

⁴² TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1989): *Pecúrok*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.

⁴³ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1994): *Figuránsok*. Széphalom Könyvműhely, Bp.

⁴⁴ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1998): *Lomtalanítás*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 247–252.

ez, mintha hazamennék. Abból, hogy az egyházi sajtóban is publikálok, nekem soha nem volt semmi bajom. Tisztában voltak a meggyőződéssel. A Népszabadság is hozta a novelláimat és a Reformátusok Lapja is” – jellemezte ezt a helyzetet beszélgetésünk alkalmával Tóth-Máthé Miklós. Külön kiemelte mindebben Tarr Kálmánnak, a Református Sajtóosztály vezetőjének a szerepét: „Ő mondta, hogy írjak nekik is, ha lehet, regényt, bár én novellista voltam. Hidd el – mondta –, nekünk nagyon kellene egy ilyen író. Mert a novelláim között is lehettek már olyanok, amikből ő ezt a képességet megérezte. S e munkák kapcsán kiderült, amit én sem tudtam korábban magamról, hogy ennyire élővé tudom mozdítani a múltat.”⁴⁵

2001-ben akkurátusan is összefoglalta a reformáció nagyjairól szóló addigi regényeinek genezisést. Idézzük hát újra hosszabban a *Miként a csillagok Bevezetőjét*: „Abban az időben még egy terv foglalkoztatott, hogy a nagy reformátor triász harmadik tagját, Szenci Molnár Albertet is regénybe álmodjam. El is kezdtem az anyaggyűjtést, de akkor közbeszólt Tarr Kálmán, a Református Sajtóosztály (ma: Kálvin Kiadó) vezetője – kisregényeim kiadója –, hogy nem lenne-e kedvem előbb Ráday Pálról írni egy regényt a budapesti Ráday Kollégium új szárnyának 1987-es avatására? Bevallom, a felkérést kihívásnak vettem – íróként először kaptam megrendelést regényre –, de akkor még fogalmam sem volt, milyen nehéz feladatra vállalkoztam. Nem csupán azért, mert az egész Rákóczi-szabadságharcot meg kellett benne – lehetőleg korhűen – jelenítenem, hanem első renden a főhős alakja miatt. Nem látványosan romantikus, izgalmasan színes figura, ezért sokáig nem tudtam mit kezdeni vele. Egyszerűen nem akart élővé mozdulni egészen addig, amíg rádöbbenem, hogy az Ő alakján keresztül a szolgálat apoteózisát emelhetem a regény középpontjába, ennek a szerény, de minden korokban – ma is – szükséges példaértékű embernek a megformálásával. Attól kezdve már élni és munkálkodni kezdett a főhősöm, mint régen is, ‘szürke eminenciásként’, a valós alakjában. A szabadság nótáriusa után tértem vissza a Szenci-regény tervéhez, mely valahol belül már addig is érlelődött bennem, és megszületett az *Élet zsoldárhangra*, mely 1990-ben jelent meg az előbbiekhöz hasonlóan a Református Sajtóosztály gondozásában, ami akkoriban amolyan ‘szamizdat’ kiadónak számított. Abban az értelemben mindenképpen, hogy az onnan kikerülő mű-

⁴⁵ Debrecen, 2018. július 20.

vek – elsősorban a szépirodalmiak – klerikálisnak, ezáltal periferikusnak voltak elkönyvelve. Büntetés ugyan már nem járt ezekért, de elismerés vagy dicséret sem. Szakmai szempontból pedig mintha meg sem jelentek volna. Csak a világi kiadók produktumait ‘jegyezték’, holott a Református Sajtóosztálynál Tarr Kálmán is az értéket tartotta szem előtt, és magasra tette a mércét. Az én esetemben is, történelmi regények lévén, neves szaktörténészeket bízott meg a lektori feladatokkal. Máig jó érzéssel tölt el, hogy olyan kiváló ismerői az adott korszakoknak, mint Bucsay Mihály, Benda Kálmán, Vásárhelyi Judit nem találtak történelmileg ‘szarvashibákat’ a műveimben. Ez azért is fontos volt számomra, mert hitelességre törekedtem az eseményeket illetően, hogy azok hangulatát felidézve még inkább élővé tehessem elképzelt hőseimet. Azokat az egyszer volt embereket, akik általam regényesítve ugyan már átmentek egy alkotói metamorfózison, de ha az olvasó azt érzi, hogy ilyenek lehettek, akkor már elértem a célokat. Persze, csak abban az esetben, ha a könyv az olvasó kezébe is kerül. Utólag is hálás köszönetem ezért a Református Sajtóosztálynak, az én szívbéli ‘családi’ kiadómnak, ahol ezek a művek először napvilágot láttak. [...] ezeket a regényeket Debrecenben írtam, mely városhoz valamiképpen mindegyik hősöm kötődik. Elsősorban Méliusz Juhász Péter, aki ‘szellemi világítótornya’ a magyarországi református egyház történetének. Hogy miért, ez szándékom szerint kiderül a róla írt regényből, melynek jelentős szereplője még Huszár Gál, a nyomdász-prédikátor, aki Méliusz ösztönzésére 1560-ban szekéren hozta ide nyomdáját. Károlyi Gáspár – máig vita van nevének ortográfiájáról – sokszor megfordult itt, és egyik korai művét a debreceni nyomdában nyomtatták. Szenci Molnár Albert Debrecenben diákoskodott 1588-ban, és első poémáit is itt írta. Ráday Pál pedig mint a fejedelem kancelláriai direktora itt sokszorosíttatta a híres *Manifestumot* és a kuruc tisztek részére készített hadirendszabást.”⁴⁶

„A nagy reformátor triász – Méliusz, Károlyi, Szenci – regénybe formálása szinte egymásból következett. Mintha csak ők akarták, jelezték volna, hogy ez így legyen – folytatta mintegy az iménti gondolatokat Tóth Máthé Miklós a négy történelmi regényét tartalmazó kötetről írott, a *Református*

⁴⁶ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2001): *Miként a csillagok – Négy történelmi regény*. Alföldi Nyomda Rt. Méliusz Műhelye, Debrecen, 5–7.

Tiszántúl című lap számára 2002-ben megfogalmazott vallomásában.⁴⁷ Közülük külön is kiemelendőnek tartotta Méliusz Juhász Pétert, akivel kapcsolatban – mint fogalmazott: „szerénytelenül” – megjegyzi: azért foglalkoztatta olyannyira az ő személyisége, mivel magáéval rokon személyiségjegyeket – indulatait, következetes helytállását egy ügy mellett, s ha úgy tetszik, „vidékiségét” – vélte benne felfedezni. Méliusz Juhász Péter az *Isten trombitája* című regényen kívül szerepel még a Karácsony Györgyről – a misztikus egyéniségű parasztvezérről – írt (és 1984-ben a Csokonai Színházban bemutatott) *A fekete ember* című drámában, s önálló színművet is kapott az írótól az 1994-ben megjelent,⁴⁸ majd a Szenci Molnár Albert Templomszínház által 1996-ban szintén Debrecenben és Budapesten is különleges körülmények között színre vitt *Méliuszban*. Kőszínházi előadás ugyanis nem jött létre, így valóban templomokban (Debrecenben a nagyerdeiben, Budapesten a Szabadság téri templomban) mutatták be. Amint arról Csontos János számot adott a *Confessio* című folyóiratban: „Talán szerencsére – tehetjük hozzá, hiszen máskülönben az író aligha alapította volna meg Miske Lászlóval egyetemben a Szenci Molnár Albert Templomszínházat a Méliusz előadása végett. Maga a műfaj is gondolkodásra – s némi ellenkezésre – serkent, ám végtére is az első meghökkenés után magunkévá tudjuk tenni azt a szemléletet, amelyet Kocsis Elemér püspök így fogalmaz meg egyhelyütt: „Nem mindent lehet a templomban előadni. De ha egy szép és igaz Méliusz-drámát adnak elő a színészi tehetség és tudás kifejezőerejével, akkor olyasvalami történik, mint a prédikációban: az evangélium igazsága jut kifejezésre úgy, ahogy az tanít, gyönyörködtet és cselekvésre indít”.⁴⁹

De nem maradhatott színpadi mű nélkül Szenci Molnár Albert és Károli Gáspár sem, hiszen *A zsoltáros és a zsoldos*⁵⁰ című történelmi játék 1991-ben, a Magyar Reformátusok II. Világtalálkozójának megnyitó ünnepségén, a bu-

⁴⁷ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2002): Miként a csillagok: a szerző vallomása új könyvéről. *Református Tiszántúl*, 10. évf., 2002/1., 18–19.

⁴⁸ *Méliusz* – TÓTH-MÁTHÉ Miklós drámája (1994). Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.

⁴⁹ CSONTOS János (1996): „Tanít, gyönyörködtet, cselekvésre indít” – Tóth-Máthé Miklós templomszínháza. *Confessio*, 20. évf., 1996/4., 112–113.

⁵⁰ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1991): *A zsoltáros és a zsoldos* – történelmi játék egy felvonásban. *Confessio*, 15. évf., 1991/3., 57–68.

dapesti Kisstadionban került először közönség elé, az *Én, Károli Gáspár*⁵¹ című monodráma pedig 2009-ben a Csokonai Színház Horváth Árpád stúdiósínpadán. Meg kell állapítanunk, hogy a *Rodostó*⁵² kivételével mindegyik történelmi drámája a hit megvallásának jegyében fogant, még ha nem is feltétlenül a reformátusság, illetve a reformáció témakörében. Így van ez a pogányság és kereszténység között vívódó Kun László esetében – a nagyváradi magyar nyelvű hivatásos színjátszás 200. évfordulója alkalmából a Szigligeti Társulat által meghirdetett drámapályázaton díjnyertes, s 2000. október 15-én bemutatott – a *Tűz és keresztben*,⁵³ vagy Bakócz Tamás esetében *A nagyrahivatott* c. drámában.⁵⁴

Ez utóbbi alkotás azért is unikális Tóth-Máthé Miklós drámaírói munkásságában, mivel az 1510-ben Tatán rendezett országgyűlés 500. évfordulója alkalmából a város polgármestere felkérésére íródott mű főszereplője a pápai trónra pályázó magyar érsek. Csöppet sincs azonban ellentmondás a Tóth-Máthé Miklós által következetesen képviselt református értékek és a katolikus főpap alakjának művészi megjelenítése között. Az alkotó célja ebben az esetben is az volt, mint más hasonló drámái esetében: egy hitvalló történelmi alakot – mint azt oly gyakorta hangsúlyozta – „élővé mozdítani”, a gondolkodó, töprengő, vívódó, egy ügyért kiálló embert megeleveníteni.

Ehelyt érdemes említést tenni egyébiránt arról, hogy Tóth-Máthé Miklós munkássága kapcsán nem csak a Bakócz-dráma megírása esetében tapasztalható egyfajta ökumenizmus, hanem publikációs tevékenységében is tetten érhető. Az írásainak mindig is otthonául szolgáló *Reformátusok Lapja*, a *Confessio*, a *Református Tiszántúl*, a *Képes Kálvin Kalendárium* és számos más református periodika, kiadvány mellett jelentek meg jellemzően nem vallási témájú novellái az *Evangélikus Életben*, a katolikus *Új Emberben*, a *Keresztény*

⁵¹ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1996): *Én, Károli Gáspár* (novellaként). *Confessio*, 1996/3., 9–22.; (drámaként) In: TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2010): *Tűz és kereszt – Történelmi drámák*. Uropath Bt., Debrecen, 259–282.

⁵² TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2010): *Rodostó*. In: *Tűz és kereszt – Történelmi drámák*. Uropath Bt., Debrecen, 305–330.

⁵³ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2010): *Tűz és kereszt*. In: *Tűz és kereszt – Történelmi drámák*. Uropath Bt., Debrecen, 7–74.

⁵⁴ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2010): *A nagyrahivatott – Dráma Bakócz Tamásról*. Református Pedagógiai Intézet, Bp.

Értelmiségiek Szövetsége *Jel* című folyóiratában, a *Múlt, jelen, jövő* című baptista naptárban⁵⁵ vagy éppen olvashatók írásai a szegedi piarista gimnázium honlapján is.⁵⁶

A Kálvin Kiadó megalapításának 20. évfordulója alkalmából 2012-ben kiírt szerzői pályázat egyik díjnyertes műveként megjelent, Könyves Tóth Mihály – az 1848-49-es szabadságharc idején végzett tevékenységéért előbb halálra ítélt, majd hosszú fogságot szenvedett debreceni lelkész – alakját bemutató, *Kossuth papja* című regényéből (2013) nem formált drámát. Ugyanakkor a Debrecen Televízió azonos címmel közel egy órás, többszörösen díjnyertes televíziós filmet – melynek forgatókönyve megírásában a szerző is részt vett – készített a mű alapján 2015-ben, a Csokonai Színház művészeinek részvételével, Dánielfy Zsolt rendezésében és Bakota Árpád főszereplésével.⁵⁷ Ez a regény Tóth-Máthé Miklósnak a debreceni Kistemplomhoz (a nagyerdein, a Mester utcain, a Füredi útin túl), választott gyülekezetéhez, a kistemplomi közösséghez való kötődésének is egyik jelképe.

Könyves Tóth Mihály ugyanis egykor a Kistemplom lelkésze volt, és mai utódja, Szakács György lelkipásztor jelenleg is abban a lakásban él, ahol hajdan Könyves Tóth Mihály lakott. Szakács szóbeli közlése szerint⁵⁸ Tóth-Máthé Miklós nem egyszer fordult meg ott vendégként, s mindig nagyon büszke volt arra, hogy láthatja ezt a házat, és lelkileg is töltekezhet a történelmi falak árasztotta hangulatból.

⁵⁵ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2008): *Karácsony, Múlt, jelen jövő – baptista naptár 2008*. Magyarországi Baptista Egyház, h.n., 240–241.

⁵⁶ TÓTH-MÁTHÉ Miklós: *A hóember*.

https://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_113.html (2020. 05. 31.);

TÓTH-MÁTHÉ Miklós: *Mi lett volna, ha...*

https://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_040.html (2020. 05. 31.)

⁵⁷ Fődíj a szombathelyi II. Savaria Filmszemlén a kisjátékfilmek kategóriájában – 2015; fődíj a X+1. Göcsej Filmszemlén – 2015; III. hely a Kamera Korrektúra magyar televíziós és filmes szemlén – 2015. A film az interneten itt tekinthető meg:

<https://www.youtube.com/watch?v=z1roCoMeZ0U> (2020. június)

⁵⁸ Debrecen, 2020. április 29.

Bibliai történetek

Míg Tóth-Máthé Miklós regényeiben, drámáiban a reformáció és a kereszténység nagy alakjai – „nagyhitű példamagyarok”, „lelki útjelzők”⁵⁹ – jelennek meg, vallási témájú (vagy ezt a gondolatkört érintő) novelláiban, novellásköteteiben a bibliai történetek, valamint a hitük hétköznapijait élők állnak a középpontban. Mint említettük, *A XXXV. zsoltár* című novellája már első kötetében, az 1980-ban megjelent *A csokornyakkendősben* is napvilágot látott, majd mintegy emblematikus alkotásként később több gyűjteményes kötetébe – *Az igazságtevő* (1989), *Lomtalanítás* (1998), *A pap fia* (2015) – is beválogatta. Harmadik kötete, a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya kiadásában napvilágot látott, édesanyjának ajánlott *Nábót szőlője*⁶⁰ tartalmazhatott volna akár tisztán vallásos témájú írásokat is, szerkesztése azonban érdekes módon nagyon elegyesre sikeredett: látszólag különösebb logika nélkül keverednek benne bibliai és vallásos témájú, valamint „világi” novellák. Később viszont „helyreáll a rend”, hiszen Tóth-Máthé Miklós életművében két tisztán bibliai történeteket feldolgozó novelláskötetet találunk: a 2004-ben megjelent *Az életnek világossága*,⁶¹ valamint a 2012-es *Öt kenyér és két hal*⁶² címűt.

Az Életnek világossága összesen húsz bibliai történetet tartalmaz, melyek közül kilenc a *Nábót szőlőjéből* származik. Az *Öt kenyér és két hal* című kötet pedig az *Életnek világossága* némileg átszerkesztett és bővített változata, hiszen nemcsak a bibliai történeteken alapuló novellákat, hanem magukat az eredeti bibliai történeteket is tartalmazza – bár nem a Károli-féle fordításban, hanem a Magyar Bibliatársulat 1975-ös új fordítású Bibliájának 1990-es revideált kiadása alapján. Az *Életnek világossága* című kötet *Confessio*-beli recenziójában Kocsis Elemér így ír: „A műfaj, amelyet a szerző választott, szép, sok szint és nagy mélységet ígér, azonban sok buktatóval jár. Különösen a régi, ún. ’építő irodalomban’ tapasztalhatjuk, hogy a bibliai szövegek

⁵⁹ „Példa-emberek – példa-magyarok”. Tóth-Máthé Miklós új könyvéről. *Reformátusok Lapja*, 2002. ápr. 21., 4.

⁶⁰ TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1984): *Nábót szőlője*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.

⁶¹ TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2004): *Életnek világossága – Novellák bibliai témákra*. Méliusz TMM Bt. Debrecen

⁶² TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2012): *Öt kenyér és két hal – Novellák bibliai témákra*. Kálvin Kiadó, Bp.

parafrázisszerű leírása elszűrki a Biblia erőteljes és dinamikus nyelvét. Másik próbálkozás, amikor a bibliai szövegek ürügyül való használata az író saját élményeinek kifejezésére, vagy a bibliai történet más idősíkba helyezésére, a Szentírás meghamisításához vezet. [...] Tóth-Máthé Miklós ezekkel a próbálkozásokkal szemben egy olyan utat választ, amely a modern novella eszközeivel fejezi ki valamely bibliai történet üzenetét. Amint maga is vallja a 'Bevezetőben', hogy egy-egy novellája 'nem valami kegyes kifejtése az adott témának, hanem »vérbeli« novella, mellyel még inkább ráirányíthatom a figyelmet a lényegre. Arra a bibliai üzenetre, mely nyilvánvalóan a novellában is benne van, és ha hatással bír az olvasóra, bizonyára érdekelni fogja az alaptéma is. Ehhez nem kell mást tennie, mint föllapoznia a Bibliát, és az irodalmi kitérő után így térhet vissza ő is az eredőhöz, ahonnan én is elindultam.' Az olvasó egy-egy novella olvasása után önkéntelenül is a Bibliához nyúl. A novellák mindig rövidek és tömörek, de sohasem marad ki belőlük a bibliai történet eredeti üzenete."⁶³

Első pillantásra a *Krisztus-kereszt*⁶⁴ című, válogatott novellákat és egyfelvonásosokat tartalmazó kötete is – itt jelent meg könyvben először *A zsoldos és a zsoldos*, illetve a *Meszelőfalú igazság* című drámja – ebbe a sorba illeszkedőnek, vagyis bibliai, illetve vallásos témájúnak tűnik. Ez az összeállítás azonban – dacára annak, hogy valóban több ilyen, korábban már megjelent írást is tartalmaz –, nagyon elegyes. Az életmű e vonulatának külön érdekessége, hogy a Papp Tibor fordításában eszperantó nyelven 1997-ben megjelent *Trans la seĝo (A széken túl)*⁶⁵ című kötetében is megtalálható bibliai, vallásos témájú írásai közül például *Az áldozat*, a *Nábót szőlője*, a *Joáb*, az *Öt kenyér és két hal*, a *Mielőtt a kakas megszólal...*, az *Életnek világossága*, vagy *A XXXV. zsoldos*. (Ki hinné, de erről a könyvről a megjelenés után közel húsz évvel keletkezett – 2016. május 8-ai keltezésű –, breton nyelvű ismertető is megtalálható az interneten!⁶⁶)

⁶³ KOCIS Elemér (2005): Tóth-Máthé Miklós – Életnek világossága – novellák bibliai témákra. Kiadja Méliusz TMM Bt. Debrecen, 2004. *Confessio*, 29. évf., 2005/1. 127.

⁶⁴ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1995): *Krisztus-kereszt*. Tiszántúli Református Egyházkerület – Debreceni Református Kollégium, Debrecen.

⁶⁵ TÓTH-MÁTHÉ, Miklós (1997): *Trans la seĝo*. Mélius TMM Bt., Debrecen.

⁶⁶ <https://alennebrezhoneg.wordpress.com/2016/05/08/trans-la-sego-miklos-toth-mathe-hungaria-tro-1980/> (2020. 05. 31.)

„Számadással Istennek tartozom”

A *Számadással Istennek tartozom* című, Kálvin Jánosról szóló regény⁶⁷ a szerző életében könyv alakban megjelent utolsó műve, s mint azt maga is többször büszkén hangsúlyozta: ez az első magyar Kálvin-regény. Utólag visszatekintve pedig nyugodtan értékelhetjük úgy, mint életműve nagy reformátorokat bemutató vonulatának – sőt, talán egész életművének – csúcspontját.

A regény a reformáció kezdetének 500. – ugyanakkor a *II. Helvét hitvallás* 1567. évi debreceni zsinaton való elfogadásának 450. – évfordulója alkalmából jelent meg. A *Reformátusok Lapja* 2017-ben interjút készített a szerzővel, s abban felidézte, hogy Tóth-Máthé a Kálvin-émlékek (2009–2014 – Kálvin születésének 500. és halálának 450. évfordulója) idején még elzárkózott a regény megírásának lehetőségétől. Arra a kérdésre, hogy mikor változott meg erről a véleménye, így válaszolt: „Amikor Fekete Károly püspök úr felkért, hogy a reformáció ötszázadik évfordulójára írjak regényt vagy drámát a genfi reformátorról. Nem vállaltam rögtön, gondolkozási időt kértem, de akkor már tudtam, hogy Isten szólított fel erre a püspökön keresztül. És tudtam, hogy ezt már nem szabad elutasítanom, mert tisztában voltam azal is, Isten segítségemre lesz ebben a munkában.”⁶⁸ E gondolat egy másik, a Duna TV-nek adott interjúban így módon gazdagodott: „Drága, hívó édesanyám mindig azt mondta nekem, hogy: ‘Az Isten mások által is szólhat, fiam! Csak meg kell tudni hallani!’ És én akkor már éreztem, hogy Isten most a püspök által szólított meg. És akkor már nem tudtam kihátrálni a feladat elől. [...] Természetesen én biztos vagyok abban, hogy mivel Isten róta ki rám ezt a feladatot, ő állt mellettem abban is, hogy Kálvinról a magam módján az igazságot tudjam megírni.”⁶⁹

Tóth-Máthé Miklós művei természetesen nem csupán az indíttatásból és az ihletettségéből táplálkoztak, de történeti tárgyú munkáinak megírására nagyon alapos kutatómunkával és konzultációkkal készült fel. Ehhez a Ti-

⁶⁷ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2017): *Számadással Istennek tartozom*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.

⁶⁸ Kiss Sándor: *Számadással Istennek tartozom*, 2017. július 2.:

<https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/szamadassal-istennek-tartozom/> (2020. 05. 30.)

⁶⁹ Református riportok... Lásd a 11. lábjegyzetet.

szántúli Református Egyházkerület Levéltárának és a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának anyagai, valamint munkatársai is jelentős mértékben hozzájárultak. Így volt ez a Kálvin-regény, de ezt megelőző művei esetében is. Többek közt sokszor és sokat konzultált Csohány János egyháztörténésszel is, akinek szíves közlése szerint⁷⁰ az író – bár kiválóan ismerte a Bibliát, és mélyen hívő, gyakorló keresztény volt –, történeti munkáiban nem a vallás- vagy az egyházi filozófia foglalkoztatta, hanem (mint az műveiben jól megmutatkozott) az ember, a keresztény ember, a keresztény ember története érdekelte, hőseit így kívánta közel hozni az olvasókhoz. Csohány János úgy véli, bár felkérésre írt művei kapcsán nyilvánvalóan voltak a megközelítés módjával kapcsolatos bizonyos elvárások, ezek nem okoztak feszültséget az alkotóban, hiszen ezek egybeestek személyes indítatásával, motivációival is. A Szakács Györggyel folytatott beszélgetés⁷¹ nyomán ehhez még az tehető hozzá, hogy a lelkész tapasztalatai szerint Tóth-Máthé Miklós hite a *Számadással Istennek tartozom* írásának idejére elmélyült, ez tükröződik is Kálvin János alakjának megformálásában: korábbi reformátor hőseinek harcossága Kálvinban megszűnt, letisztult. S szinte természetes, hogy a Kálvin-regény is drámává transzformálódott: *Isten bizalmában* címmel a *Confessio*-ban 2017–18-ban meg is jelent.⁷²

Prédikátorok utóda

Tóth-Máthé Miklós (egyéb elismerései mellett) 2006. október 31-én a Károli Gáspár-díjat is kiérdemelte. Az elismerést 1997 óta azoknak adományozzák, akik a biblikus tanulmányokban, illetőleg a teológiában kimagasló eredményeket értek el. „Tóth-Máthé Miklós termékeny írói munkásságában kiemelkedő szerepet játszik a protestáns értékek magasra emelése, megismertetése és népszerűsítése. Bibliai ihletésű novelláit az emberi viszonylatok közötti

⁷⁰ Csohány János egyháztörténész professzorral erre az írásra készülve beszélgettem Debrecenben, 2020. május 13-án.

⁷¹ Debrecen, 2020. április 29.

⁷² *Confessio*, 41. évf., 2017/4. <http://confessio.reformatus.hu/v/363/> (2020. 05.17.); *Confessio*, 42. évf., 2018/1. <http://confessio.reformatus.hu/v/384/#page1> (2020. 05. 17.)

etikus eligazodás és az isteni jellemnevelés szép példáinak a megragadása jellemzi. Történelmi regényei és drámái témaválasztásukkal és kidolgozásuk minőségével érdemessé teszik Tóth-Máthé Miklós íróat arra, hogy eddigi munkássága elismeréseként, a protestáns kultúra terjesztéséért végzett kiemelkedő tevékenységéért részesüljön Károli Gáspár-díjban” – írta akkori méltatásában Fekete Károly.⁷³

Joggal vetődhet fel a kérdés: érzett-e Tóth-Máthé Miklós valamiféle küldetéstudatot akkor, amikor a reformáció, s szorosabban véve a magyar reformáció nagy alakjaival foglalkozó regényeket, drámákat írt, bibliai és vallásos témákat öntött novellaformába? Csohány János szerint az író nem pietista alkotásoknak szánta bibliai és vallásos témájú műveit; ezek az alkotások nem tekinthetők „kegyességi irodalomnak”. Különösen nem úgy, ha figyelembe vesszük, hogy Tóth-Máthé Miklós életművének bár legjelentősebb, ugyanakkor csak egyik pillérét alkotják ezek az írások. Mindemellett ott állnak az igencsak hétköznapi, a világi témákkal foglalkozó humoros, komikus, sokszor szatirikus, nem egyszer pajzán alkotásai. „A keresztyén embernek nem kell búval béleltnek lennie. Lehet jókedvű, lehet tréfás – mert felszabadult ember, aki úgy érzi, hogy az élete rendben van, Isten gondját viseli, szereti, megváltja. Akár él, akár hal – az Úré. S ennek csak örülni lehet!” – vélekedett ennek kapcsán Csohány János.⁷⁴

Ugyanakkor érvényesek azok a megállapítások is – s ezek igazságát emberi habitusával, alkotói, de elsősorban színészi, előadói múltjára mindig is jól emlékeztető magatartásával Tóth-Máthé Miklós önnönmaga is igazolta –, hogy az írásaiban foglalt üzeneteket hangsúlyosan kívánja közvetíteni. A *Méliusz* című drámája 1996-os budapesti bemutatója kapcsán a *Confessióban* Csontos János többek közt így fogalmazott: „Ha eddig nem tudtuk volna, milyen is a templomszínház, most megtudhattuk. S a templomi pátoszra fogékony publikum reakcióiból, a tomboló közönségsikerből következtetve semmi okunk, hogy kétségbe vonjuk Tóth-Máthé Miklós titkos – de immár legkevésbé sem titkolt – prédikátori képességeit.”⁷⁵

⁷³ FEKETE Károly (2006): Tóth-Máthé Miklós. *Confessio*, 30. évf., 2006/4., 47.

⁷⁴ Debrecen, 2020. május 13.

⁷⁵ CSONTOS János (1996): „Tanít, gyönyörködtet, cselekvésre indít” – Tóth-Máthé Miklós templomszínháza. *Confessio*, 20. évf., 1996/4., 113.

Ezt a vélekedést erősíti meg Kocsis Elemér majd’ egy évtizeddel később, az *Életnek világossága* című kötet kapcsán: „Az igehirdetésnek sok formája van, de protestáns szempontból nézve legfőbb követelménye a kérügmá, a bibliai üzenet közlése. Kevés túlzással mondhatjuk, hogy ezek a bibliai novellák a szerző összegyűjtött evangéliumi elmélkedései, prédikációi, modern irodalmi műfajban. Ily módon, minden erőszakolt alkalmazás nélkül, szól a mai emberhez is.”⁷⁶

S ha nem is a szószékről – mivel, mint azt korábban is jeleztük, Tóth-Máthé Miklósnak lelkésszé válni sosem állt szándékában –, de pályája kezdetén, mint „Thália papja”, a színpadról, majd (már íróként) szerzői estjei sokaságán a pódiumról, egy időben pedig a katedráról („prédikátorként”) szólalhatott meg. A Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 1997 és 2004 között teológus hallgatóknak beszédművelést és dramaturgiai alapismereteket oktatót, így e minőségében ügyelhetett arra, hogy a valóban lelkésznek készülőök ne csupán jót, de jól is szóljanak a templomok szószékeiről.

Tóth-Máthé Miklós mind magyarsága, mind hite dolgában megtette, ami számára szabotott, s nem kellett „szégyenkezve kikerülnie” prédikátor őseit, mikor azok szembejöttek vele „csillagporos útján a túlvilágnak”.⁷⁷

Ex libris Tóth-Máthé Miklós
(Szilágyi Imre linómetszete)

⁷⁶ Kocsis Elemér (2005): Tóth-Máthé Miklós – *Életnek világossága* – novellák bibliai témákra. Kiadja Méliusz TMM Bt. Debrecen, 2004. *Confessio*, 29. évf., 2005/1., 127.

⁷⁷ TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2015): *A pap fia. Versek, válogatott novellák*. Tiszalúc Nagyközség Önkormányzata, Tiszalúc, hátsó borító

IRODALOM

- BÉNYEI József (1995): „Keresem a küzdő, alkotó emberi példát” – Interjú Tóth-Máthé Miklóssal, *Confessio*, 19. évf., 1995/2, 26.
- CSONTOS János (1996): „Tanít, gyönyörködtet, cselekvésre indít” – Tóth-Máthé Miklós templomszínháza. *Confessio*, 20. évf., 1996/4, 112–113.
- ERDEI Sándor (2014): Könyves-Tóth Mihály könyve: Tóth-Máthé Miklós: Kossuth papja. Regény Könyves Tóth Mihályról. Kálvin Kiadó, 2013. *Confessio*, 38. évf. 2014/1., 118.
- FEKETE Károly (2006): Tóth-Máthé Miklós. *Confessio*, 30. évf., 2006/4., 47.
- KISS Sándor (2011): Októberi tavasz – egy kép meséje. *Reformátusok Lapja*, 2011. okt. 23., 7.
- KOCSIS Elemér (2005): Tóth-Máthé Miklós – Életnek világossága – novellák bibliai témákra. Kiadja Méliusz TMM Bt. Debrecen, 2004. *Confessio*, 29. évf., 2005/1., 127.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1972): Énekszó, egészen messziről. *Magyar Ifjúság*, 1972. október 20., 15.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1979): Meszeltfalú igazság. *Forrás*, 11. évf., 1979/8., 23–27.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1980): *A csokornyakkendős*. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1981): *Isten trombitája / „Megszámlálta futásodat”*. Református Sajtóosztály, Bp. (A regény második kiadása ugyanitt 1986-ban látott napvilágot.)
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1984): *Nábót szőlője*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1989): *Pecúrok*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1991): A zsoldos és a zsoldos – történelmi játék egy felvonásban. *Confessio*, 15. évf., 1991/3., 57–68.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1994): *Figuránsok*. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1994): *Méliusz (Dráma)*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1995): *Krisztus-kereszt*. Tiszántúli Református Egyházkerület – Debreceni Református Kollégium, Debrecen.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1996): Én, Károli Gáspár (novella). *Confessio*, 1996/3., 9–22.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1997): *Anyám könyve*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (1998): *Lomtalanítás*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2001): *Miként a csillagok – Négy történelmi regény*. Alföldi Nyomda Rt. Méliusz Műhelye, Debrecen.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2003): *Múlt időben*. Tiszalúc Nagyközség Önkormányzata, Tiszalúc.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2004): *Életnek világossága – Novellák bibliai témákra*. Méliusz TMM Bt. Debrecen
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2008): *Az angyalokat hajnalban visszahívják – Életünk könyve*. X Frame Kft., Debrecen.
- TÓTH-MÁTHÉ MIKLÓS (2008): *Karácsony, Múlt, jelen jövő – baptista naptár 2008*. Magyarországi Baptista Egyház, h.n., 240–241.

- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2010): *Tűz és kereszt – Történelmi drámák*. Uropath Bt., Debrecen.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2010): *A nagyrahivatott – Dráma Bakócz Tamásról*. Református Pedagógiai Intézet, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2012): Uram, te jól ismeresz engem – egy papné vallomása (monodráma), *Confessio*, 36. évf. 2012/1., 53–71.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2012): *Öt kenyér és két hal – Novellák bibliai témákra*. A Magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2013): *Kossuth papja. Regény Könyves Tóth Mihályról*. Kálvin Kiadó, Bp.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2015): *A pap fia. Versek, válogatott novellák*. Tiszalúc Nagyközség Önkormányzata, Tiszalúc.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2017): *Számadással Istennek tartozom. Regény Kálvin Jánosról*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.

FORRÁSOK

- Az Ady-arcú színész. *Veszprémi Napló*, 1962. április 1., 2.
- Confessio*, 41. évf., 2017/4. <http://confessio.reformatus.hu/v/363/> (2020. 05.17.)
- Confessio*, 42. évf., 2018/1. <http://confessio.reformatus.hu/v/384/#page1> (2020. 05. 17.)
- KISS Sándor: *Számadással Istennek tartozom*. 2017. július 2.:
<https://reformatus.hu/egyhaziunk/hirek/szamadással-istennek-tartozom/> (2020. 05. 30.)
- Kossuth papja* (2015) – a Debrecen Televízió játékfilmje. Rendezte: Dánielfy Zsolt.
<https://www.youtube.com/watch?v=z1roCoMeZ0U> (2020. 06. 03.)
- Múlt „élesben” átemelve az irodalomba. *Észak-Magyarország*, 1999. október 28., 8.
- „Példa-emberek – példa-magyarok”. Tóth-Máthé Miklós új könyvéről. *Reformátusok Lapja*, 2002. ápr. 21., 4.
- Református riportok – Egy kötetlen beszélgetés Tóth-Máthé Miklós íróval. *Duna Televízió*, gyártási év: 2017.; adásnap: 2017. szeptember 24. <https://nava.hu/id/3193257/> (megtekintve: 2020. 06. 03.)
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (1973): Magamról. *Magyar Ifjúság*, 1973. szeptember 28., 26.
- TÓTH-MÁTHÉ, Miklós (1997): *Trans la seño*. Mélius TMM Bt., Debrecen.
<https://alennebrezhoneg.wordpress.com/2016/05/08/trans-la-sego-miklos-toth-mathe-hungaria-tro-1980/> (2020. 05. 31.)
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós (2002): Miként a csillagok: a szerző vallomása új könyvéről. *Református Tiszántúl*, 10. évf., 2002/1., 18–19.
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós: *A hóember*. https://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_113.html (2020. 05. 31.);
- TÓTH-MÁTHÉ Miklós: *Mi lett volna, ha...*
https://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_040.html (2020. 05. 31.)

A „furmányosember”, a „kálomista varjú” és A debreceni cívis élet lexikona

Kiegészítések Kálnási Árpád könyvének recepciójához¹

A *debreceni cívis élet lexikona* című művet a két megelőző mű összefüggésében érdemes bemutatni. Kálnási Árpád ugyanis 2005-ben jelentette meg a *Debreceni cívis szótár*, 2008-ban pedig a *Debreceni cívis szólások és közmondások* című művét, melyek alapját képezték egy átfogóbb, még nagyobb igénytel összeállított lexikonnak. Ez van most a kezünkben – a könyv 2019-ben látott napvilágot. Mivel nem vagyok nyelvész, e három műről más összefüggésben szeretnék szólni, mégpedig oly módon, miként Debrecen város művelődéstörténeti jelentősége is formálódott a történelem során.

Kálnási Árpád tanártársam volt a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában. Ő magyar-történelem szakos, én pedig matematika-fizika szakos tanárként végeztük munkánkat. Egymástól távol eső szakokat tanítottunk, ennek ellenére készséggel vállaltam egyfajta ismertető készítését *A cívis élet lexikonáról*. Mert még más is összeköt bennünket! Ő tősgyökeres szatmári ember Tiszakóródról, én pedig beregi vagyok, Vámosatyán születtem, a Tisza másik oldalán, egészen a szomszédban, de főként a szatmári tájakon nőttem föl. Az ottani emberek beszéde mindkettőnknek anyanyelve.

Miért hangsúlyozom ezt? Azért, mert a mi szatmári anyanyelvünk a 20. század első harmadában a nyelvtudomány érdeklődésének középpontjába

¹ Gaál Botond a DRHE nyugalmazott teológiai egyetemi tanára, az MTA doktora 2020. február 19-én az MTA DAB Klubjában tartott könyvbemutatón vezetett beszélgetést Kálnási Árpáddal, *A debreceni cívis élet lexikona* című könyv szerzőjével. KÁLNÁSI ÁRPÁD (2019): *A debreceni cívis élet lexikona*. Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen (*Debreceni értéktár könyvek*, 1). Alább Gaál Botond erre az alkalomra készített ismertetését közöljük.

került, s ez az esemény kapcsolatban van a mi debreceni beszédünkkel, amelybe diákként és tanárként mindketten egyaránt belenőttünk, s amelyet „szíp debrecenyi beszédünkint” hallhattunk.

A történet úgy kezdődött, hogy a Debreceni Egyetemen 1931-ben megüresedett a magyar és finnugor nyelvészprofesszori állás, s erre meghívták a szatmári származású Csűry Bálintot, a Kolozsvári Református Kollégium nyelvésztanárát. 1932-ben foglalta el katedráját. Ekkor ő már híres nyelvész volt, éppen ez idő tájt készítette a *Szamosháti szótárt*, a magyar népnyelv-kutatás gyöngyszemét. Ebben a több mint ezer oldalas műben Csűry összegyűjtötte a szatmári vidék népnyelvének szókincsét, sőt fölkutatta még a Szatmárral határos részek nyelvjárását is. 1936-ban lett készen e nagy művével. De ekkorra már a Debreceni Egyetemen is egy komoly nyelvjárás-kutató iskola alakult ki Csűry Bálint körül. Tanítványai buzgón kutatták a magyar népnyelvet, néhányan a debrecenit.

A neves és tekintélyes professzor ekkor vetette föl egy *Debreceni cívis szótár* elkészítésének tervét. Grandiózus terv volt, amely szándéka szerint magába foglalta az élő nyelv teljes szókincsét, a történeti anyagot, s kitekin-téssel volt a teljes debreceni múlt írott és íratlan nyelvi szókészletére. (Köz-bevetve megemlítek itt három nevet, mindhárman ebből a Csűry-iskolából kerültek ki. Az egyik Pethő József tanárunk, akivel együtt dolgozhattam a 70-es években, a Református Gimnáziumban. Ő a debreceni tímármesterség szókincsét dolgozta föl doktori disszertációjában Csűry Bálint irányításával; Szabó István igazgatóhelyettesünk pedig szülőföldjének, Békésnek a nyelv-járási kincseit gyűjtötte össze. A harmadik Csűry-tanítvány Balassa Iván országos hírű néprajztudósunk, aki szintén a Református Gimnázium diákja volt Debrecenben.)

Az ígéretes indulás után hirtelen megtorpanás következett be, mert Csűry Bálint 1941-ben váratlanul meghalt. Az „iskola” szelleme azonban tovább élt. Debrecenben nem felejtették el, hogy Csűry Bálint tervezett egy *Debreceni cívis szótárt*. Ez a gondolat évtizedeken át csak az emlékek bűvópatakjában élt, és egyszerre csak az 1980-as években ismét a felszínre buk-kant. Éppen akkor, amikor egy erre alkalmas nyelvész, Kálnási Árpád – aki fiatal éveiben már több szatmári járás nyelvi anyagát feldolgozta, így vidé-künk magyar nyelvjárásainak érett tudósaként –, éppen a negyvenes éveinek elején járva, föl vállalta a lehetetlent: elkészíti a *Debreceni cívis szótárt*!

Miután mindezt eldöntötte magában és tudományos gondossággal körülhatárolta a feladatot, a Debreceni Egyetem docenseként tanítványaival hozzálátott a munkához. Nyilvánvalóan Csúry eredeti elképzelésének megvalósítása már nem volt lehetséges. Hogy mennyire bonyolult és nehéz kérdés volt a szótár anyagának körülhatárolása, és Kálnási Árpád miért éppen úgy döntött, ahogy döntött, azt ő maga mondja el az előszóban.

Az adott történelmi kor már nagyon megváltozott a félévszázaddal korábbihoz képest. Itt-ott nyomokban azonban még mindig föllelhetők voltak az „elő források”, akiktől összegyűjtötték a cívis nyelvjárás meglévő kincseit. Végül majdnem másfél évtized munkája eredményeképpen elkészült a *Debreceni cívis szótár*, amelyet a szerző így határozott meg: „XX. századi élőnyelvi anyagot tartalmazó városi népnyelvi szótár.” Mintegy 25 ezer szócikket tartalmaz!

A magyar tudományos élet szakfolyóiratai és a helyi sajtó is hírt adtak erről a jelentős eseményről. Legalább öt ismertetést, bírálatot olvastam. Mivel a reformátusságnak egyik történeti fellegrárában készült a szótár, szükségesnek és illőnek látom, hogy az eddigi értékeléseket egy sajátos szemzőgből íródott ismertetéssel, illetve méltatással egészítsük ki. A szerző is és az ügy is megérdemli!

Valamennyi értékelő írás idézi Csúry Bálint eredeti tervének egy lényeges szakaszát, mi sem kerülhetjük ki: „Ezzel olyan célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen, ez az ősi cívisváros és régesrégí művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek népnyelvére, népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevéseink lehetnek. Ha azonban kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor pl. a szamosháti szókinszre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni.”

A *Debreceni cívis szótár*, illetve a debreceni nyelvkincs említett trilógiája nyelvészeti értékelését, illetve szorosabb értelemben vett szakmai megítélését a tudós nyelvészekre illik bízunk. Csúry Bálint szavai azonban szíven ütök a Szamoshátról Debrecenbe elszármazott embert, mint engem is, és néhány olyan gondolat megosztására készítenek, amelyek az eddigi méltatásokhoz képest kiegészítésül szolgálhatnak.

1. Kálnási Árpád ezt a hatalmas művét, a Trilógiát szinte a legutolsó pillanatban alkotta meg. Olyan népnyelvi anyagot is tartalmaz, amely e szótár nélkül nemsokára odaveszett volna. Amikor bizonyos kifejezéseket, szófordulatokat, közmondásokat olvasunk a szótárban, szinte az az érzésünk támad, mintha társalkodnánk az örökhagyó debreceni ősökkel. Ezt a szótárt néhány évvel később már nem lehetett volna így elkészíteni. Ennyire pótolhatatlan értéket jelent! Debrecen és a Tiszántúl történelmi örökségének igen lényeges részét tartalmazza. (Ménés Andrásné Kati néni az Árpád-téri református gyülekezethez tartozott, 100. életévében hunyt el, neki igen sok köszönettel tartozunk. Kálnási Árpád őt ezerszámra kérdezte.)

2. Érdekes módon maga Kálnási Árpád, a szamosháti, tiszaháti ember törekedett arra is, hogy a debreceni népnyelvben még ma is meglévő szavakat összevesse a Csűry által feldolgozott szatmári anyaggal. De hát milyen jelentősége lehet ennek? Kérdezhetné egy somogyi vagy nógrádi olvasó. Ez a Szamoshát 100–150 km-re van Debrecentől, tehát elég messze. Csűry is mondja, hogy Debrecen mint művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek népnyelvére, népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolhatott. De ekkora távolságban? Igen! Ez bizony igaz. Debrecen ugyanis arról nevezetes, hogy volt és van egy híres iskolája, a Debreceni Református Kollégium, amelynek a szerző is és én is tanárai voltunk. Ez a Kollégium egy hatalmas iskolahálózatot hozott létre, szám szerint 584 alsó és középfokú iskolát alapított az egész ország területén. Ezek nagyobb hányada a Tiszántúlra és a Partiumra esett, s ebből is a legtöbb éppen Szatmárban volt, beleértve az elcsatolt színmagyar szatmári részeket is. Szatmár megyében 122 iskola tartozott a Debreceni Kollégiumhoz partikulaként. A debreceni hatás tehát kézzelfogható; a Szamoshát és Debrecen népnyelvi kölcsönhatása nagyon is életes valóság volt.

3. Arra is rácsodálkozik az olvasó, hogy bár a debreceni szavak, kifejezések sokasága természetesen máshol is ismert volt, de vannak szavak, amelyek csak bizonyos környékeken és Debrecenben lelhetők föl. Ez azért van, mert nemcsak Debrecen hatott a környezetére, hanem a környezet is hatott Debrecenre. Debrecenbe az ország egész területéről jöttek diákok, itt évekig tanultak (Kölcsy például több mint nyolc évig) és hozták magukkal sajátos

szókincsüket, s ezzel gazdagították a debreceni tájnyelvet. A Debreceni Kollégium révén városunk valósággal egyfajta „olvasztótégely” volt a nyelvi örökségünk szempontjából. Tehát a Csűry-féle hatásnál többre kell gondolnunk, mert oda-vissza hatásként kell felfognunk. Ha nyelvi szempontból nézzük a dolgot, szinte a „fél ország keveredett” Debrecenben.

4. A szótár pontosan igyekszik visszaadni a debreceni kiejtést is. A szavak fonetikus megörökítése nagyon nagy érték az utókor számára.

5. Mivel Debrecennek büszkesége volt az általa alapított és fenntartott Kollégiuma, ezért sok-sok egyházi kifejezés is fönmaradt a népnyelvben. Csak néhányat említve, a Tiszántúlon természetesnek veszik sokan, hogy a *konfirmál*, *egyházrész*, *kálvinista* szavak náluk is ismertek, de azt már csak kevesen tudják, hogy mit jelentenek az *apparitor*, *szenior*, *kálomista varjú*, *istenbaglya*, *nagybotos*, *kápsálás*, *legátus* kifejezések. (Csak ragadjunk ki néhányat érdekességként. A *dativusz* a latin főnévragozás részeshatározó esete, de a Debreceni Református Kollégiumban mást is jelentett. *Dativusza tevés* a diákok egymás közötti játékos fegyelmezése, esetleg büntetése volt. Kezénél-lábánál fogva valakit a levegőbe röpíttettek és a derekánál átnyúlva fékeztek a leesését. *Dögönbőgőnek* hívták a temetésre énekelni járó diákot, kórustagot. Ez a vaskosan tréfás kifejezés a diákoktól megbocsátható. A *kálomista mennyország* nem valamilyen teológiai kifejezés, hanem a vargabéleshez hasonló tézsfajta. A diákoknak ez „mennyei eledelt” jelenthetett.)

6. Aztán sok-sok érdekességet érdemes említeni még, amikor a szavak más tájakon is ismertek voltak, de mást jelentettek, vagy másképpen értették őket. *Állaszalonna*, *áncig-váncig*, *furmányosember*, *gidipacal*, *henderbucka*, *icka*, *koszpitol*, *kupcihér*, *keshed*, *lipityánka*, *megmarjul*, *mirnyákol*, *ószlag*, *paksus*, *palozsna*, *sámedli*, *szik*, *tunkol*, *tájkol*, *tergenye*. Nem írjuk mellé a debreceni jelentését, mert szeretnénk az olvasó kíváncsiságára bízni a dolgot. Érdemes a szótárban búvárkodni. De igen gazdag a szótár közmondás-anyaga is.

7. Ami *A debreceni cívis élet lexikona* négykötetes művet illeti, nyilvánvalóan nem képzelhető el a korábbi cívis szótár nélkül. Ez a lexikon műfájának megfelelően szócikkek formájában tárja a mindenkori olvasó elé a debrece-

niek társadalmi életét meghatározó nyelvezet szó- és kifejezés anyagát. Előszörban azokat, amelyek a köznyelvben használatosak voltak. Így nem egy általános szó-lexikonnal van dolgunk, amely definiál mindent, hanem csak azokat találjuk itt, amelyeknek ismerete az utókor számára fontos lehet valamilyen beszédbeli összefüggésben. Pl. nem definiálja a *békesség* szót, de beveszi a sorba a *békességes* szót, mert azt itt használták egy köszönéses jókívánság formájában. És hát vannak érdekes kifejezések is, amelyeket magam soha nem hallottam, pl. *Krisztus lova*. Ez a számárt jelenti, és így szól a kissé durva közmondás: *Az asszonynak csak akkor lehet hinni, ha a Krisztus lova legel a sírján!* Sok olyan kifejezés, szó is olvasható a lexikonban, amelyet én mint Debrecenben nevelkedő diák soha nem hallottam, pl.: *purzsa*, *putina*, *puzdra*,... és most sem használom, viszont csak itt ragadt rám az a szó, hogy *pustol* a hó, és ezt használom is.

8. Végül csak egy sajnálkozó megjegyzést szeretnék tenni, mert szerintem nagyon kicsi példányszámban jelent meg ez a mű. Szabó István református gimnáziumi tanárunk, az egykori Csűry-tanítvány hangsúlyozta minduntalan, hogy a debreceni cívis nyelv ismerete költőink, íróink nyelvének megismerésében is sok segítséget nyújthat. Hiszen Csokonai, Kölcsey, Arany, Móricz és még megannyian Debrecenben voltak diákok! A száz darab nagyon kevés. A könyvtárak, az iskolák, a jövő fiataljai hogyan fognak hozzájutni? Ideiglenes megoldást jelentene a kiadvány digitális formában történő közzététele.

(Debrecen, 2020. január havában)

KOVÁCS TEOFIL

A debreceniség mintázatai és a helyi emlékezet rétegei

A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.

Szerkesztette:

Bódi Katalin és Lapis József; főszerkesztő: Fazakas Gergely Tamás.

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020, 373 oldal

A kiadvány a Debreceni Egyetemen alakult Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport által 2018 tavaszán szervezett konferencia-előadásait közli. A kutatócsoport *Loci memoriae Hungaricae* című sorozatának kilencedik tagjaként megjelent kötetet a debreceni születésű és a városhoz később is sok szállal kapcsolódó Térey János (1970–2019) emlékének ajánlották a szerkesztők.

A szerzők a városi identitás összetevőit vizsgálják a kora újkortól napjainkig, különböző területeken – gazdag forrásanyagból merítve arra keresik a választ: mi a debreceniség, milyen (volt) a debreceni szellemiség?

Keményfi Róbert előszava az identitás fogalmának történeti alakulásával, annak tartalmi bővülésével és több tudományterületen való értelmezésével foglalkozik, rámutatva az identitás fogalmának nehezen meghatározható voltára.

Önálló fejezetet alkot a kötetben Debreczeni Attila írása, amelyben a debreceniség fogalmának keletkezésével kapcsolatos legújabb kutatások eredményeit mutatja be. A tanulmány differenciált elemzést ad Kazinczy és a város kapcsolatáról.

Azóta, hogy Kazinczy 1805-ban először használta a „debreczeniség” kifejezést egy Nagy Gábornak írott levelében, a fogalom számos jelentésárnyalattal gazdagodott. A fogalmat a vidékiesség és a városiasság furcsa elegyeként lehetne definiálni. Kazinczy Debrecent a maradisággal párosította, amely „nem mer’s nem is akar semmit változtatni”. Ha a vitapartnereit ke-

ressük, akkor a város szűk kulturális elitjére kell gondolnunk, akiket Kazinczy többnyire személyesen ismerhetett, azonban ők nem voltak azonosak a város egészével. A „debreczeniséggel” kapcsolatos vita során Kazinczy tematizálta a nyilvánosságot, a vitapartnerei pedig kénytelenek voltak az ő retorikai-ideologikus konstrukcióihoz kapcsolódni.

A szerző rámutat arra, hogy előbb létezett a Debrecennek tulajdonított közösségi magatartás bírálata, minthogy Debrecen védelmezői egyáltalán gondolkodni kezdtek volna a fogalomról. Debreczeni Attila Balogh István és Julow Viktor eredményeit is mérlegre teszi, akik rámutattak a város pozitív, hagyományőrző szerepére.

A további tanulmányokat négy nagyobb csoportra osztották a szerkesztők.

1. A református műveltség és városi identitás

Debrecen történetében a reformátusságnak meghatározó volt a szerepe. A várost régóta nevezik Kálvinista Rómának, Keresztyén Respublikának, de nevezték „Magyar Ierusalem”-nek, „Tiszteletes Respublicá”-nak, valamint „Anyaváros”-nak, „az idvességkösziklájá”-nak is. A helyi kiadványok címlapján – hamis nyomdahely gyanánt – „Christianopoli”-ként és „Theopoli”-ként is szerepelt.

Gáborjáni Szabó Botond megállapítja, hogy a külső szemlélők részéről Genfre és Debrecenre egyaránt alkalmazott „Kálvinista Róma” megnevezéssel szemben a „Keresztyén Respublica” egyfajta önminősítésként szolgált. A szerző rámutat arra, hogy Debrecen és Genf között számos különbség is létezett, melyek közül talán a legfontosabb, hogy a cívisvárosban a 16–17. században nem jött létre önálló presbitérium. Az egyházközség irányítását egészen a 18. század közepéig a városi tanács gyakorolta, tisztviselőit is a városi kasszából fizették. Debrecen kisugárzása jelentős volt, felekezeti kapcsolatai mentén szerveződtek például a céhek filiái vagy a városi nyomda bizományosai.

Oláh Róbert a debreceni főbírók felett elhangzott halotti beszédek vizsgálgja, több forráscsoport bevonásával. Az első kettőt a hivatali működés hozta létre: egyházmegyei halotti anyakönyveket és a városi jegyzőkönyve-

ket; míg a nyomtatott búcsúztató szövegek a családi önreprezentáció részeként jelentek meg. Az egymást kiegészítő források együttes vizsgálatával képet ad a temetési gyakorlatról, és bemutatja az „oszlop emberként” emlegetett főbírók megítélését, valamint a városvezetőkre alkalmazott toposz működését a 17–19. században.

Az önazonosság kifejeződését láthatjuk a reformáció megünneplésének történetében is. Fazakas Gergely Tamás rámutat arra, hogy amíg a legtöbb református iskolában csak a huszadik század elején tették kötelezővé az október 31-i megemlékezéseket, addig a Debreceni Református Kollégium diákjai és tanárai már 1889 óta megtartották az ünnepséget. Ennek kapcsán felvetődött a megemlékezések köztéri megtartása, amely ellenpontja lehetett a látványos katolikus körmeneteknek. Fordulópontot jelentett a gályarabok emlékoszlopának felállítása 1895-ben, amelytől kezdve „térbeliesült” a reformátusság városi emlékezete.¹

Győri L. János a Debrecen-metafora gyökerét keresi Karácsony Sándor munkásságában. Kazinczy elmarasztaló kritikájával szemben Karácsony a város megítélést próbálta árnyaltabbá tenni azáltal, hogy a reformátusságot és Református Kollégiumot Debrecennel azonosította. Ez az oka annak is, hogy a Kollégium partikuláiról, mint a tehetséggondozásnak a magyar valóságba mélyen és szervesen beágyazott történeti képződményéről elismerően nyilatkozott. Karácsony Sándor következetesen pozitív módon viszonyult Debrecen és kollégiuma történetének kritikus pontjaihoz.

2. Irodalmi reprezentációk és városszövegek

A fejezetben megjelent tanulmányok a Debrecennel és a debreceniséggel kapcsolatos irodalmi élményeket vizsgálják.

Lakner Lajos szerint megalkotása óta furcsa játékot űz a debreceniség fogalma azokkal, akik valamiképp megpróbálják megérteni vagy megfejtetni a jelentését. Voltak, akik saját magukat vélték benne fölismerni, mások pontos, racionális kifejtésre kérték Kazinczyt, ismét mások személyeskedő sér-

¹ Lásd erről folyóiratunk jelen számának első két írását: Győri L. János tanulmányát (6–23) és Gaál Botond visszaemlékezését (24–28).

tést láttak benne. A debreceniséggel kapcsolatban idézi Orosz István történetest: „A város szeretete nem azt jelenti, hogy jóváhagyólag kell tudomásul venni mindazt, ami Debrecen múltjában történt.”

Baranyai Norbert úgy véli, hogy Móricz Zsigmond érzelmileg elragadtatva beszélt a városhoz fűződő kapcsolatáról, ezért kellő kritikával érdemes fogadni azokat a móríci megnyilatkozásokat, amelyek a város iránti elkötelezett megbecsülésről – akár annak kulturális, szellemi elmaradottságáról és az ebből fakadó személyes csalódottságról – adnak számot. Móricz *Debrecen* című esszéje és a *Légy jó mindhalálig* olvasása alapján ugyanis még világosabban megmutatkozhat, hogy a város és a hozzá kapcsolt debreceniség fogalma hogyan válhattak az írói önreprezentáció metaforikus részévé.

Bakó Endre Gulyás Pál Debrecenhez való viszonyát vette górcső alá. Németh László nevezte Gulyás Pált Debrecen költőjének, mivel a Debrecen-eszme közel félszáz versében van jelen, és Debrecennel kapcsolatos történelmi kutatásainak tanulságait esszéikben is megörökítette.

Kovács Szilvia Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjének* Debrecen-verseit vizsgálva arra mutat rá, hogy a város nemcsak építészeti, hanem retorikai-poétikai konstrukcióként is értelmezhető tér, mivel a város maga is egyfajta szöveg, textúra.

Balajthy Ágnes Szabó Magda *Szüret* című verses regényét értelmezte, amelyben az az író az 1944-es debreceni történeteket örökítette meg. Az előzmények között megnevezi Bessenyei György *Debrecennek siralma* című tankölteményét, amely az 1802. évi debreceni tűzvész megrázó eseményeit ábrázolta. Szabó Magda – Balajthy Ágnes szerint – kifejezetten a Bessenyei- és Gulyás Pál-féle ábrázolási tradícióhoz csatlakozva örökítette meg az 1944-es eseményeket, kerülve a rá jellemző eszményítő városábrázolást.

Keczán Mariann szerint Szabó Magda szülővárosát idéző írásai bizonyítják, hogy az író kitartó emlékező. Számtalan írása jelent meg Debrecennel kapcsolatban (pl. *Pilátus, Ókút, Régimódi történet, Für Elise*, stb.), regényeiben és drámaiban pedig megteremtette a város (és önmaga) mítoszát.

Lapis József a nemrég elhunyt Térey János *Szabályos körcikk* című versét elemzi, amely történelmi-geográfiai megközelítéssel indul, majd szubjektív emlékek felidézésével zárul.

3. Társadalomtörténet és historiográfia

Társadalmi mozgások (és gondolkodásformák sajátos reprezentációi) jelennek meg a következő fejezet írásaiban.

Párhuzamos elemzésre adnak lehetőséget Szilágyi Zsolt kutatásai, aki a kecskeméti identitás, a – „debreceniség” fogalmának analógiájára megalakítható – „kecskemétiség” meghatározó elemének az erős történeti tudatot látja. Petőfi, Mikszáth és Móricz hatását vizsgálja a városról alkotott kép kialakulásában. S velük szemben Erdei Ferencet idézi, aki arról írt, hogy „Kecskemét kettő van. Az egyik a hír Kecskemétje, a Hírös Város, a másik a homok városa, az igazi Kecskemét.”

Bartha Ákos a kétszeres kisebbségben élő (katolizált) Fahidi család történetén keresztül mutatja be az asszimiláció útjára lépett debreceni zsidóság tragédiába torkolló történetét a huszadik században.

Szegedi Péter a futballhoz kapcsolódó identitást vizsgálva rámutat arra, hogy a klubokhoz kötődő identitás is többretegű, és az aktuális ellenféltől függ, hogy melyik kerül előtérbe. Ezek egyike a lokális identitás, melynek két típusa ismert a magyar futballban: megjelenhet a főváros és vidék ellentétében vagy a régiók-városok közötti összecsapásokban. A szerző bemutatja, hogy a vidékiség fogalma hogyan alakult át a debreceni labdarúgásban a két világháború között.

Erős Vilmos tanulmányából megtudjuk, hogy Szabó István Debrecenre vonatkozó nézetei nem különülnek el az Alfölddel kapcsolatos felfogásától. Szabó szerint Debrecen vagy Szeged példája azt mutatja, hogy létezik egy ún. autochton magyar városfejlődés, amely alapvetően eltér a német karakterű alapítású városfejlődéstől.

4. Építészet és városmarketing

Kovács Péter tanulmányában a huszadik századi Debrecen jellegzetes épületeit mutatja be, amelyek a mai napig meghatározzák a városképet. A belváros, az Egyetem és a klinikatelep fontosabb épületeiről gazdag illusztrációs anyagot közöl.

Bun Zoltán szerint „a modern építészet (feldolgozása) a lokális identitáskonstrukció lehetőségét hordozza magában”. Rámutat például arra, hogy a Nagyerdőn egységes felsőoktatási kampusz alakult ki – Korb Flóris tervei nyomán. Ennek egyik meghatározó épülete az egyetem központi épülete, a másik pedig a klinikai telep, mely mindmáig meghatározza az északi városrész karakterét.

Az Oláh Szabolcs és Sebestyén Attila szerzőpáros a „Forest Offices” okos irodaház kapcsán elmélkedik a debreceniségnek egy sajátos mintázatán, és Debrecen képességét látja ebben az innovációban. A 21. század fordulójának építészeti stílusa jelenik meg a Kassai úti egyetemi kampusz környezetében létrehozott irodaházban.

A kötetet – a használatot megkönnyítő – névmutató és a tanulmányok szerzőinek a bemutatása zárja. A *debreceniség mintázatait* ajánljuk mindazoknak, akik a városi identitás történelmi, irodalmi és városképi kérdései iránt érdeklődnek.

A cigány/roma élet képei és azok kontextusai az 1950-es években Szabolcs-Szatmár megyében

„Emberi hajlékot a putrik helyett!”

Roma élet képekben az 1950-es években (Fotóalbum)

A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának
Kiadványai II. Közlemények, 50.

Szerkesztette: **Kujbusné Mecsei Éva**

Összeállította: **Nagy Pál**

*Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza,
2018, 78 oldal*

Az *„Emberi hajlékot a putrik helyett!” Roma élet képekben az 1950-es években (Fotóalbum)* című kötetet a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára adta ki a *Közlemények* című kiadványsorozatban. A kötet és egyben a sorozat szerkesztője Kujbusné Mecsei Éva; összeállítója Nagy Pál; az *Előszó* Langerné Victor Katalin munkája; az albumban található s az ahhoz kapcsolódó további fényképeket és kontextusaikat bemutató tanulmányokat Nagy Pál és Szuhay Péter írta. A tanulmányokat követő *„Fényképek”* részben látható *Gaál Ibolya albuma*; illetve *Hammel József albumból* kimaradt képei és *Lussa Vince fotói Solymár Tamás cikksorozatában* címmel az a fényképsorozat, mely az *Ország Világ* című lapban jelent meg, 1958. április 2-án és 1958. április 9-én.

Nagy Pál *Szabolcs-Szatmár megye cigányságának felmérései 1957-ben* és Szuhay Péter *„A Szabolcs-Szatmár megye területén lakó cigányság életét szemléltető képek – 1957”* (Egy tanácsi képeskönyv és kontextusai – bátoratlan elemzés) című tanulmányai (Nagy 2018, 9–22; Szuhay 2018, 23–34) egyrészt feltárják az album, a fényképek, Hammel József abból kimaradt képeinek és Lussa Vince

fotóinak keletkezési körülményeit, történeti kontextusait, másrészt kísérletet tesznek a fényképek történeti, szociológiai és antropológiai értelmezésére.

Nagy Pál már több forrásgyűjteményt és -válogatást adott közre a közel-múltban a magyarországi cigányok (külön kötetekben is a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság) történetének forrásaiból,¹ és több tanulmányban feldolgozta a források adta lehetőségek között a térség cigányságának történetét.²

Megállapítása szerint a Magyarországon 1950-ben bevezetett közigazgatási rendszerrel három olyan megye jött létre, ahol az országos átlagnál erősebben koncentrálódott a szegénység, és ezzel együtt a gyakran „cigánykérésnek” nevezett, sok tényezőből összeálló problémahalmaz. (Nagy 2018, 9) Olyan közigazgatásilag addig különálló tájegységek kerültek közös területi egységbe, ahol a szegénység évszázadok óta újratermelődött. Ennek az átalakításnak a következtében lett ezeknek a megyéknek az egyike Szabolcs-Szatmár, Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén mellett. (Nagy 2018, 9)

¹ KUJBUSNÉ MECSEI Éva, szerk. (2015): „*Nem szabad őket lenézni*”. A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás). A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 45. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 5–367. NAGY Pál, szerk. (2010): „*Ugyanolyanok, mint mindenki más ember*”. Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961). A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 40. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza–Gödöllő, 5–443. A közel-múlt forráskiadványairól bővebben: NAGY Pál (2018): *Szabolcs-Szatmár megye cigányságának felmérései 1957-ben*. In: KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): „*Emberi hajlékot a putrik helyett!*” Roma élet képekben az 1950-es években. (Fotóalbum). A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 50. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 22.

² NAGY Pál (2010): Bevezetés. In: UÓ (szerk.): „*Ugyanolyanok, mint mindenki más ember*”. Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961). A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 40. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza–Gödöllő, 11–16.; NAGY Pál (2015): Bevezetés. In: KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): „*Nem szabad őket lenézni*”. A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás). A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 45. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 13–24.; NAGY Pál (2009): Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956). *Regio*, 2009/4. sz., 82–118.

Ezért is fordulhatott a megyei közigazgatás figyelme egyre inkább cigányok felé. Így 1951-től állandóan napirendre kerültek a cigány népesség munkavállalással, iskoláztatással, lakhatással kapcsolatos gondjai. „Jelentések, rendezési tervek, felmérések követték egymást.” (Nagy 2018, 9)

A cigánypolitikában 1950-es évek első felében a belügyi és egészségügyi intézményeknek volt meghatározó szerepe, így Szabolcs-Szatmár megyében 1954-től a Megyei Tanács Egészségügyi Osztályának. Ennek keretében a helyi cigánypolitika a szociális és a kulturális problémákat együttesen próbálta meg kezelni.

1956-ban annyiban változott a helyzet, hogy miközben az MDP Politikai Bizottsága nem tárgyalta az elkészült országos cigánytervezetet, a cigánypolitika középpontjába a foglalkoztatás került, a végrehajtó hatalom pedig ennek megfelelően országos szinten a Munkaügyi Minisztériumba, míg helyi szinten a Megyei Tanács Munkaügyi Osztályára összpontosult.

Ebben a folyamatban az igazi áttörés 1957-ben következett be. A Munkaügyi Minisztérium országos kérdőíves felmérést végzett. Elsősorban a cigányok foglalkoztatási helyzetére voltak kíváncsiak. A kutatás záró tanulmányát 1958-ban adták közre. (Nagy 2018, 10) Szabolcs-Szatmárban szintén a foglalkoztatás, valamint ezen túlmenően még a lakhatás problémáinak megismerését helyezték előtérbe. Viszont a helyi cigánypolitikában 1957-től ismét a Megyei Tanács Egészségügyi Osztálya, és ennek is a Szociálpolitikai Csoportja vált meghatározó tényezővé.

Szervezésükben 1957 novembere és 1958 januárja közt a cigány népesség egészére kiterjedő felmérést végeztek a megyében, 1951 óta már a negyedik ilyen. (Nagy 2018, 10) Két kérdőívet készítettek. A *Családi lap* kérdőívvel a cigánytelepekről gyűjtöttek adatokat, a *Feljegyzés a falu lakosságához hasonló életmódot folytató cigány családokról* cíművel pedig a telepeken kívül élőkről. A járási tanácsoknak emellett még javaslatokat is kellett tenniük a helyzet javítására, egészen pontosan azt megfogalmazni, hogy milyen elképzeléseik vannak, és milyen segítségre van szükségük ezeknek a megvalósításához. (Nagy 2018, 11) Ezen túl minden járásban kijelöltek egy települést, ahol a járási tanácsnak környezettanulmányt is kellett készítenie a helyi cigányokról. Ezek Tiszavasvári kivételével azonban nem készültek el. (Nagy 2018, 18)

Az 1957 októberében kibocsátott adatfelvételt a következő hónap végén módosították. A beilleszkedett cigányokat nem volt szükséges otthonaikban

felkeresni, az adataikhoz viszont ismertetést kellett hozzáfűzni arról, hogy mi tette lehetővé a kiemelkedésüket, míg azokat, akiknél ez a hasonulás, átalakulás nem volt maradéktalan, s megtartották régi szokásaik egy részét, otthonaikban fel kellett keresni, róluk *Családi lap*okat kellett felvenni. (Nagy 2018, 11) A kérdőíves kutatás adatfelvételének befejezése és az adatok feldolgozásának elkezdése előtt 1957 decemberében a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága viszont már napirendre is vette és meg is tárgyalta a cigányok helyzetét és az ebből adódó feladatokat. (Nagy 2018, 13)

Nagy Pál véleménye szerint a megye cigánysága szinte teljes egészében az alsó kaszt „állapotában” volt, majd az 1950-től bekövetkezett változások hatására megkezdődött az alsó osztályba való belépésük és belső differenciálódásuk.³ Kutatásai szerint azonban a Szabolcs-Szatmárban élő 20-22 ezer főre tehető cigány népesség 80-90%-a továbbra is szegregátumokban élt, iskolázottsága az 1870-es évek magyarországi állapotainak felelt meg, nagy részük nem rendelkezett állandó munkahellyel. (Nagy 2018, 16)

Hammel József albumba rendezett fényképei ennek a kérdőíves felmérésnek a helyszínein, azoknak egy részén készültek. A települések: Mátészalka, Ökörítőfülpös, Porcsalma, Csenger, Nyírbátor, Ópályi, Nyíregyháza, Tiszadob, Kisvárd, Komoró és Mándok. (Nagy 2018, 18) Nincsenek adatok arról, hogy miért ezeket a településeket választották, arról sem, hogy milyen szempontok alapján születtek a képek. A szöveges források utalásaiból és magukból fényképekből arra lehet következtetni, az albumnak reprezentatív szerepe volt.

Nagy Pál szerint Mátészalka a népi együttes miatt, Ökörítőfülpös a ház-helyosztás, az új házak és a munkahelyeket biztosító tégláégető, Csenger az új házak, Porcsalma a cigány népi kultúra megőrzése, Nyírbátor a cigányosztály miatt volt fontos és megmutatható. Ez utóbbi helyen indult először

³ Ladányi Jánost és Szelényi Ivánt követve Nagy Pál meghatározásai szerint az alsó kaszt típusú helyzetre az erős szociális kirekesztődés, lakóhelyi szegregáció, munkaerőpiaci marginalizáltság és az etnikai határok merevsége jellemző, az alsó osztály helyzetre, amely szintén a kirekesztettség állapota, a társadalom aljára való betagozódás a foglalkoztatás bővülésének függvényében, a faluba való beköltözés és a társadalmi hierarchián kívüli létezés megszűnése. (Nagy 2018, 16.)

ilyen, viszont jól működött, a gyerekek behozták a lemaradásukat és az első osztály után megszűnt az elkülönítésük.

A forrásokban nincs utalás sem a fényképekre, sem a fotográfusukra, Hammel Józsefre. (Nagy 2018, 19) Maga Hammel sem emlékezett később a fotókra. Nyilvános kiállításaira sem került be fénykép cigányokat ábrázoló képeiből. A képsorozat és az album megszületésének folyamata nem dokumentált. Nagy Pál rekonstrukciója alapján Hammelt felkérhették a fotósorozat elkészítésére.

Hammel 1957-ben a *Kelet-Magyarország* című lap fotóriportere volt. 1958. december elején ebbe a lapba írt egy cikket, ennek mellékletében közölt több fotót, majd december közepén egy másik cikk mellékleteként is közreadtak még egy fényképet. A Megyei Tanács szintén december közepén megtartott ülésén megköszönték neki a képsorozat elkészítését, a fotói pedig az itt elhangzott beszámolóhoz tartoztak. (Nagy 2018, 19–20)

Az ajándékalbumból két példány ismert. (Nagy 2018, 20) Az egyikben 74, míg a másikban 75 fénykép található. Az utóbbi, amelyet Gaál Ibolya, a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportjának volt vezetője a megyei levéltárnak adományozott 2015-ben, lett a közreadás alapja. Az eredeti fényképek a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban és a Jósza András Múzeum Adattárában férhetők hozzá, de ezek közül 20 nem található meg az albumban, az album fényképeiből pedig 37 nincs meg a közgyűjteményekben. Ezekből adott közre ez a kiadvány 95 fényképet.

A további 15 fényképet Lussa Vince készítette, amely Solymár Tamásnak a megye cigányairól *„Lássuk hát az igazi arcukat”* című három részből álló cikksorozatában jelentek meg. (Nagy 2018, 21) Ezeken túl Szuhay Péter is közölt még 15 fényképet a kontextus magyarázatához a kiadvány fotográfiáinak értelmezése során.

Szuhay Péter szerint az albumban található képeket különböző csoportokba lehetne rendezni. Az egyik ilyen a telep és a lakhatás lenne, amelybe a fényképek jelentős része besorolható. A csoporton belül pedig további tagolást tenne lehetővé a múlt és a jelen oppozíciója. Előbbi az elmaradottság, utóbbi pedig a beilleszkedés kezdete. (Szuhay 2018, 23) A csoportokba rendezés előtt viszont „kíséreljük meg e 25 lapból álló albumot, mint egy képregényt leírni.” (Szuhay 2018, 23)

Az értelmezés során alkalmazott főszabály, hogy „a képeket a kép alá írt szöveggel együtt értelmezhetjük”. A főcím és két tusrajz után „megkezdődik egy térbeli utazás, a lapok az összeállító törekvése szerint egy-egy település cigány népességét mutatják be.” (Szuhay 2018, 23) Az egyes képek leírásával párhuzamosan a fényképekből különféle tematikus és a beilleszkedés különféle módjait ábrázoló csoportokat lehet létrehozni. A képek tematizálnak és példáznak valamit. Így tematizálják többek között a munkát és a szórakozást, a művelődést, a tanulást. Vagy példázzák az elmaradottságot és a jólétet. (Szuhay 2018, 24)

Szélesebb kontextusban 1957–1961 között a Cigányok Kulturális Szövetsége, valamint Munkaügyi és Egészségügyi Minisztérium a cigányok helyzetének feltárására törekedett, amit fotódokumentációk kísértek. Ezekkel azt bizonyították, hogy elérkezett az idő a cigányok életkörülményeinek megváltoztatására, akiknek szegénysége a múlt öröksége. A kutatások és a dokumentációk eredményei előre legitimálták az 1961-es párthatározatot.

A képeknek azt kellett hitelesíteni, hogy az ábrázolt világ „a cigányok világa s már nem általában a szegényeké”; és a fényképek olyan illusztrációk, amelyek a változás szükségességét igazolták. (Szuhay 2018, 24)

A kontextusokat időben is tagolhatjuk. Az 1920-as és az 1930-as években az etnográfiai gyűjtések a cigányok munkavilágát, a cigányokhoz társított mesterségeket mutatták meg. (Szuhay 2018, 26) Ennek az időszaknak a szocio-fotóin a szegénység még nem etnicizálódott, a cigányok képi ábrázolása nem vált külön más szegény csoportok megörökítésétől, ezért a képek meghatározásánál sem tartották fontosnak megadni a felvételen szereplők etnikai hovatartozását. (Szuhay 2018, 27) Előre tekintve „[a]z album nem egy képét a későbbi évtizedek fotográfiai törekvései előzményének, mi több, mintaadójának tekinthetjük.” (Szuhay 2018, 28)

Szuhay Péter arra a következtetésre jutott, hogy Hammel Józsefnek ezeket a fényképeit az alkalmazott, ideológiai céloknak alárendelt fotográfiák közé sorolhatjuk. (Szuhay 2018, 33) „A fényképész nem maga akaratából, s nem is a maga választotta terepre ment, s még azt sem mondhatta meg, hogy mely felvételeit szeretné használni, illetve, hogy megbízói mit használhatnak.” (Szuhay 2018, 33)

Ideológiailag különbözően felkészült kalauzok kísérték végig az egyes helyszíneken, de eközben törekedtek az elkészült képek pontos adatolására.

Az ideológiai üzenetet, és az egyes fényképek „értelmét”, az album névtelenül maradt összeállítója adta meg, aki bináris oppozíciót teremtett. A fényképek elrendezésével felmutatta a múlt még látható örökségét, a változásokat, a megyei, városi és községi tanácsok munkájának eredményeit. (Szuhay 2018, 33)

IRODALOM

- NAGY Pál (2009): Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951–1956). *Regio*, 2009. 4. sz., 82–118.
- NAGY Pál (2010): Bevezetés. In: NAGY Pál (szerk.): „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember”. *Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961)*. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 40. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010, 11–16.
- NAGY Pál (2015): Bevezetés. In: KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): „Nem szabad őket lenézni”. *A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. (Forrásválogatás)*. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 45. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2015, 13–24.
- NAGY Pál (2018): Szabolcs-Szatmár megye cigányságának felmérései 1957-ben. In: KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): „Emberi hajlékot a putrik helyett!” *Roma élet képekben az 1950-es években. (Fotóalbum)*. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 50. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2018, 9–22.
- SZUHAY Péter (2018): „A Szabolcs-Szatmár megye területén lakó cigányság életét szemléltető képek – 1957” (Egy tanácsi képeskönyv és kontextusai – bátortalan elemzés). In: KUJBUSNÉ MECSEI Éva (szerk.): „Emberi hajlékot a putrik helyett!” *Roma élet képekben az 1950-es években. (Fotóalbum)*. A Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárának Kiadványai II. Közlemények, 50. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 22–34.

A „korszerű” Szépről és az esztétikai etikáról

„A szép mindig korszerű”. Tanulmányok Dsida Jenőről

Szerkesztette: Lisztóczy László

*Dsida Jenő Baráti Kör – Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, Eger, 2020.,
168 oldal*

A szívbetegsége miatt tragikusan rövid életű Dsida Jenőt (1907–1938) első sorban költőként ismerjük. Már ha „ismerjük” egyáltalán, hiszen a két világháború közötti erdélyi magyar költőnek, a számos műfajban otthonosan alkotó „poeta doctus”-nak mostoha sorsot szánt a szocializmus irodalompolitikai emlékezete (kitagadásával együtt például lesovinizsztálták, katolikus voltában is „kleriko-fasisztának” bélyegezték). Vitatható ugyan, hogy lírájában elérte-e a „legmagasabb” értékminőségeket, kétségtelen azonban, hogy Dsida Jenő „minden írása, minden sora fokozott figyelemre érdemes, a teljes életmű feltárása és feldolgozása immár elengedhetetlen feladat” – állapította meg Bertha Zoltán. (Ő jegyezte egyébként a Dsida Jenő emlékére az egri irodalmi szabadegyetemen 2019. június 14-én rendezett konferencia előadásaiból szerkesztett kötet címadó tanulmányát – a kötet a Dsida Jenő Baráti Kör, valamint az egri Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár gondozásában jelent meg 2020-ban.)

A töredékekből egészet alkotó Dsida-kép kialakításában úttörő szerepet vállalt a cikkek és riportok, a novellák és levelek első alapos válogatott kötetét szerkesztő Marosi Ildikó. Ő joggal hangsúlyozhatja, hogy „áttetsző tisztaság jellemzi valamennyi írását, nyelvi és műfaji tisztaság – akárcsak a költészetét”; és amit „Áprily ír Dsida költészetéről, ez jellemző publicisztikájára is: ’Rendkívüli szuggesztivitással indult, feltűnő formai alkalmazkodni tudással és hajlékonysággal’”. Írt továbbá „tájékozottságról tanúskodó szí-

nikritikákat, az alkotás problémáit belülről érzékelő könyvbírálatot (főleg költők műveiről), olykor egy-egy képzőművészeti cikket is, amelyekkel méltán foglal helyet a két háború közötti évtizedek romániai magyar kritikátörténetében”. (Marosi Ildikó *A teljesebb Dsida-képért* című tanulmányából valók Bertha Zoltán idézetei, az itt bemutatott kötetben [106–107].¹)

Ezek a „vallomásos kisesszék”, máskor „jegyzetszerű ars poeticák” vagy „szubjektív kritikai és művészeti reflexiók” olyan, „egyszerre lírai és tárgy-szerű tudósítások”, melyek valamilyen külső eseményre, jelenségre úgy mutatnak rá, hogy az alkotó Én (illetve általában a teremtő szubjektum) képe és állapota, tárgyhoz és világhoz való viszonya is megfogalmazódik. A cikkek jellemzően a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Helikon*, a *Keleti Újság*, az *Erdélyi Lapok* hasábjain jelentek meg. Tizenhat és húszéves kora között Dsida Jenő egyébként Benedek Elek *Cimbora* című lapjában publikált, és hamarosan kedvelt szerzője lett más orgánumoknak is. 1927-től a *Pásztortűz* szerkesztője volt; majd az *Erdélyi Helikon* belső munkatársa, az *Erdélyi Lapok* kolozsvári tudósítója; 1930-ban részt vett az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat alapításában; verseivel szerepelt az *Új arcvonal* és az *Új erdélyi antológia* gyűjteményeiben; 1934-től a *Keleti Újság*ot szerkesztette, ahol *Anyanyelvünk* címmel állandó rovata volt. Szerepet vállalt továbbá a nemzetiségi irodalmi mozgalmakban, a Helikon Íróközösségben, a Kemény Zsigmond Társaságban, az Erdélyi Katolikus Akadémiában, a PEN Klub romániai magyar tagozatában és az Erdélyi Szépmíves Céhben.

Az itt felsorolt területek közül számossal foglalkoznak a tanulmánykötet írásai – Szakolczay Lajos például Dsida Jenő és az *Erdélyi Helikon* kapcsolatát vizsgálja *„Tövissről vérharmat csepeg”* című tanulmányában. Azt fogalmazza meg, hogy Kuncz Aladár és az *Erdélyi Helikon* „nem csupán költői kibontakozását segítette, hanem *magatartásformaként* erkölcsi alappal is szolgált”. Az újságírónak – s nem kevésbé a költőnek – egyaránt volt tere itt; és „jóllehet nem egy karakteres verse” másutt (például a *Pásztortűz*ben, az *Erdélyi Lapok*ban, a *Keleti Újság*ban) jelent meg, és előfordult, hogy gyakran ugyanazt a verset több lap is közölte, színvonalánál fogva azonban „az *Erdélyi Helikon* külön rangot vívott ki magának”.

¹ Ismertetésünkben a tanulmánykötetből származó idézeteket a vezetőknév és az oldal-szám feltüntetésével azonosítjuk.

Szakolczay (kis túlzással) úgy véli, hogy ha csupán az itt megjelent Dsida-verseket vesszük alapul, „akkor is zseniális költő-arcot kapunk”. (Szakolczay 96–97) Ugyanitt írja, hogy a „Láng Gusztáv által alaposan elemzett expreszszionista (avantgárd) korszakról az életvidámságot bekormozó ’szenvedés végtelenségéig’ (Szerb Antal) a költő számára a vers élet-halál futam. Önmaga – és a világ megváltása. Szociális ízekkel, a szegények, elesettek melletti kiállással, ám aki ígét hirdet, az az Olajfák hegyének, a maga ácsolta keresztel, rabja.” (Szakolczay 97)

A Szakolczay által említett *Psalmus Hungariscus*ról, „Dsida legnagyobb verséről” (mely nálunk először csak 1980-ban jelent meg, a Móra Kiadó sorozatában, a Jékely Zoltán válogatta Kozmosz Könyvekben), Ködöböcz Gábor önálló értelmező esszéjét is közölte. Ő abból az – Adytól Németh Lászlóig, József Attilától Kányádi Sándorig ívelő – alapvetésből (mondhatni: „kánonalkotói” elvből”) indult el, hogy „a költészet világából kiiktathatatlan a tragikum öntudata, a szemléletnek az a tragikus világtávlat, amely kétségbe ejt és magasba lendít, kiiktathatatlan az önnön démonaival és a körülmények hatalmával viaskodó küzdő ember pátosza”, mely attitűd egyébként Vörösmartyig visszavezethető. (Ködöböcz 90)

Ködöböcz aztán Vörösmartyótól, majd Aranytól elindulva, Adyn, József Attilán és Radnótin, Szilágyi Domokoson és Tózsér Árpádon át jut el addig a Márai-gondolatig, mely szerint az alkotó ember számára valaminek a vállalása vagy nem-vállalása egyaránt veszélyes lehet. Márait idézve (aki az emlékezetünkbe idézett jegyzetben alkotói önértelmezésének stációin halad): „Az író, aki nem adja érzése, lelke, akarata egy hányadát dézsmaként a pillanatnak, a napi kérdésnek, tehát a szó magasabb értelmében kifejezett politikumnak, titokzatos módon nem tudja megalkotni az örök szép és igaz művészi kifejezést sem”. (Idézi. Ködöböcz 91) S ebből kiindulva, a *Szózat*-variációnak tekinthető Dsida-vers (avagy „versszimfónia”) „azért lehet az örök szép és igaz magasrendű művészi kifejeződése, mert alkotója költői talentumának teljességét és spirituális energiájának legjavát adta ’dezsmaként’ a pillanatnak”. (Ködöböcz 92)

Dsida Jenő Trianon után tizenhat (és a költő halála előtt két) évvel keletkezett, „vád- és védiratként” egyaránt olvasható, „az életművön belül bízást címversnek tekinthető” *Psalmus Hungaricus*ának emberi és művészi kvalitásait csak a történeti meghatározottság ismeretében értékelhetjük iga-

zán. Ködöböcz szerint az „»embernek magyart, magyarnak emberit« sok évszázados modelljét követve úgy mutatja az irányt, hogy eközben a nemzetközponútú értéktudat és az értékközponútú nemzettudat mellett tesz hitet”. (Ködöböcz 92–93)

A konferenciakötetet Lisztóczy László megnyitó beszéde („*Légy már legenda*”) vezet be – ő a Dsida-életműben fölfedezhető „ferences” szellemiségről is értekezik később, a jelzõt nemcsak azért tartva érvényesnek Dsidát jellemezve, mert belépett a ferences rendbe, hanem a természet szemlélésében a „megragadottság és lényegesség-élmény” volt a domináns. „Szenvedélyesen hitt az egyszerű, nemes és tiszta érzelmek boldogító erejében, a lét mítoszi fényt sugárzó méltóságában. Az életöröm képességét is Isten ajándékának, a Hozzá vezető út lépcsőfokának, a Vele való találkozás egyik formájának tekintette.” (Lisztóczy 79)

Muzsnay Árpád írása a Dsida család és Szatmárnémeti kapcsolatát mutatja be; Füzesi Magda a kárpátaljai, Vallasek István a kolozsvári Dsida-emlékeket kutatja; és a kölcsönhatások irodalomtudományi megközelítéséhez lehet fontos adalék Cseke Péter tanulmánya *Páskándi Dsidája* címmel. Fülöp Lajos Dsida Jenő Isten-élményéről értekezik, és dolgozatában egy kevésbé ismert Dsida-versre, a *Gyertyaláng*ra fókuszál. Értelmezésében segítségül hívja a költő lírai és kritikai ars poetica jegyzetét a „tetten ért alkotó” karakteréről. Dsida Jenő szerint: „aki egy lírai verset meg akar érteni, annak elsősorban számolnia kell azzal, hogy a vers világában más nyelven beszélnek, mint a hétköznapi világában...” A *láng* – utalva a középpontba helyezett *Gyertyaláng* c. költeményre – „[J]elentheti a lélek tüzeit, belső lobogását is: a szüntelen, lázas alkotást, az élet forróságában való elégetést, ... – jelenthet engem, magamat. [...] a titkos értelemből szomorú önéletrajz zokog. Ha ezt tudjuk, csaknem minden szónak kitágult, színes, jelképes értelme lesz...” (Idézi: Fülöp 75)

Térjünk azonban vissza a kötet címadó tanulmányához, mely a többi közleményhez képest is mérvadó, vertikálisan mélyre ásó és magasba néző, horizontálisan számos asszociatív utalással szertetekintő irodalmár-arckép. (Harminc oldalas terjedelme ellenére is benne rejlik egy kismonográfia ígérete, így nem lehet véletlen, hogy a tanulmánykötet címe is ezt a szintetizáló szándékú megközelítést állítja a fókuszába).

Bertha úgy véli, hogy Dsida több műfajban született írásai „egyrészt sokféle sajátos alkotói műhelytitokra (sőt műfordítói műhelygondra), intencióra, meggyőződésre világítanak rá, másrészt változatos és gazdag érvkészlettel, határozottságában (a polémiáktól sem elzárkózó állásfoglalásokban) is rugalmas ítélőképesseggel mutatnak rá különféle esztétikai és irodalomtörténeti problémákra, gondolati-eszmei törekvésekre, szellemi mozgásfolyamatokra, irányzatokra, átrendeződésekre, s még ideológiai, kisebbségi önvédelmi és közösségépítő szükségletekre és távlatokra is”. (Bertha 107) Európai horizontú minőségelvűséget és értéktudatosságot látva munkáiban, „kíváncsiság és megértés, erkölcsi magasrendűség és feltétlen szellemi nyitottság – sokféle orientációt és különböző értékfajtákat megbecsülő tágasság, műveltség, erudíció, igényesség hatja át szerzőjük kritikai véleményeit és nézeteit. A költő világképének alapértékei, szemléletének jellegzetes alapvonásai (‘áhítat és humanizmus’) nyilatkoznak meg Dsida írástudói működésének, írásművészetének minden területén.” (Bertha 107)

Igaz ugyan, hogy Bertha Zoltán Dsida Jenő irodalomkritikai szemléletének értelmezését és bemutatását állította a középpontba, ennek olvasatainál azonban nem nélkülözhetette költői-irodalmi attitűdjének komplex bemutatását sem. Idézzünk ebből néhány minősítő „töredéket”, amit már a szerző is összefoglal tanulmánya elején! „Játékos életöröm és elégikus elmúlásérzet; delejező szépség- és formakultuszba oltott harmóniavágy; éteri létderű és átesztétizált haláltudat transzcendens-mitoszi kisugárzása”. (Bertha 104) Az ilyen fogalmi keretek felől is közelíthetünk a „csipkehúsú” (Áprily Lajos), a „széphangú” (Weöres Sándor), a „szelíd fényű glória” (Páskándi Géza) övezte Dsida Jenő lírájához és életművéhez. (Bertha 104) Sugallatos erejű, varázslatos létköltészetnek nevezi Bertha ezt a lírát, mely „az organikus esztétikai és etikai világérzékelés, a tiszta és eredendő csodálaton alapuló bölcséleti kitárulkozás”, illetve „az antik, a keresztény, az új klasszikus értékszemlélet ősrök hagyományminőségeire támaszkodó metafizikai fogékonyság olyannyira jellegzetes összetevőiből táplálkozik”. (Bertha 104; valamint lásd a 2. sz. jegyzetet, [Bertha 122] amelyben a költő vallomásait idézi a szerző a filozófiai gondolkodás „élményéről”)

A „sorsérzékeny erdélyiség ódon veretesség” éppúgy táptalajra talál itt, mint a romantikus eszményszintézis és a „nyugatos” esztétizis, illetve a modernista és az imaginista stílushatások. „Ez a virtuóz formatechnikájával,

zsongító dallammeneteivel, mennyei létvidámságot és egzisztenciális melankóliát, misztikumot és bölcsességet, üdítő életmámort és sejtelmes szorongást, egyetemes Isten-hitet és krisztusi szenvedésményt egyszerre árasztó hangulataival” avagy „bűvös káprázatosságával” egyedülálló költészet „abba a líratípusba sorolható, melyet *eszménykövetőnek* nevezhetünk. Az eszmény mint transzcendens cél feltételezi az eszménykövetés és az eszménymegvalósítás gyakorlatának erkölcsi életcélá tételét” – írja Bertha, hivatkozva Láng Gusztáv meglátására, miszerint ezzel lehet feloldani a világivá lett transzcendens paradoxonját. „Égi és földi, véges és végtelen dimenziók ölelkeznek itt gyermeki, angyali, bájos-rokokós, kegyelmi-szakraális romlatlansággal; s [Cs. Gyimesi Éva „pajzán angyal”-motívumot értelmező reflexiójából idézve] „a profánnak és a szentnek ez az egyidejűsége olyan reveláció, olyan csoda, a szépségnek valami olyan változata, amit csak beavatottak tudnak érzékelni”. (Bertha 105)

A recensens igencsak sajnálja, hogy nem utalhat még hosszabban Bertha címadó (kisonográfiai jellegű) tanulmányára, benne például a Csokonai-, Áprily- és Jékely-párhuzamokkal – Páskándi- és Tamási-idézeteiről azonban nem mondhatunk le: „Angyali, de erotikus. Szorongásos, de ön-gunyoros. Érzelmes, de ironikus. Vallásos, de panteisztikumba villanó. Halk szavú, de feszült. Lehangoló, de drámai. Logikus, de indulatos” (Páskándi Géza). A költő „a bűnös föld és a mennyei fényesség között repdesett folyton. Pünkösdi galambbá szeretett volna válni. Ebben az örökös és eszményi harcában a Múza volt az egyetlen, aki szerelmesen és makacsul mindig kitartott mellette. Az örök költő csálhatatlan érzéke és valami édes illat árad a verseiből (Tamási Áron).” (Lásd: Bertha 105–106)

Mivel azonban az „irodalomkritikai szemléletről” volna szó, a szerző írásművészetének minden területére igyekszik rátekinteni. Megállapítja: az irodalomról és művészetéről, vallásról és a magyar nyelv szépségeiről szóló cikkei, esszéi és tanulmányai vetekednek Babits és Kosztolányi „legjobb ilyen témájú munkáival”; a portrék, interjúk és emlékezések „bepillantást engednek a harmincas évek Erdélyének az anyaországával együtt lélegző kultúrájába”; a kritikák és novellák, karcolatok és vallomások pedig „Dsidában egy olyan prózaíró és irodalomszervezőt mutatnak be, aki méltó az eddigi jobbára költeményeiből ismert fiatal zsenihez”. (Bertha 107–108)

Dolgozatának második részében Bertha Zoltán több példával támasztja alá a Babits hitvallásával is összecsengő autentikus költői magatartás humanista konklúzióit, ám ugyanúgy ennek a „spiritualista és esztéticista világfelfogásnak” egy másik vetületére is rámutat, mely Kosztolányi látásmódjával rokonítható. Ezek (és más „Nyugatos” hatások) szükségszerűen erősítették meg Dsidában az ún. etikai esztétikum és a klasszicizáló új-mitológia felé fordulás attitűdjét, további párhuzamokat teremtve például Reményik Sándorral – akiben „különösképpen tisztelte a megnemesítő morál apoteózisát, esztétikai átvalóságát, spirituális és szakrális szépségértékét”. (Vö: Bertha 109–112)

A tanulmánykötet *Függeléke* fényképeket közöl Dsida Jenőről és dokumentumokat az életéről; továbbá tíz színes fotó pedig a baráti kör „követeinek” a kolozsvári Házsongárdi temetőben található Dsida-sírboltnál tett zarándoklatát idézi föl.

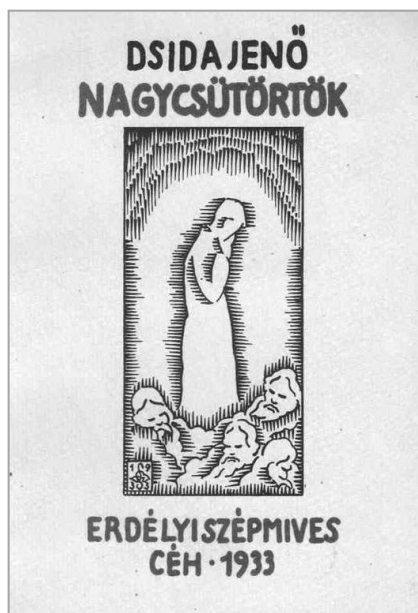

Ex libris Dsida Jenő

*A Dsida Jenő Baráti Kör
Légy már legenda
(Püski, Bp, 2005) kötetéből*

*A szemközti lapon, balra, fent:
Zsögödi Nagy Imre rajza Dsida Jenőről az
Összegyűjtött versek és műfordítások
borítóján (Magvető, Bp., 1983);*

*jobbra: fent:
a Nagycsütörtök c. Dsida-kötet borítója
az Erdélyi Szépmíves Céh
1933-as kiadásában*

Dsida Jenő sírjának felirata (az 1935-ös, Sírfelirat c. négysorosa):

*„Megtettem mindent, amit megtehettem,
kinek tartoztam, mindent megfizettem.
Elengedem mindenki tartozását,
felejtse el arcom romló földi mását.”*

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BARÁTH BÉLA LEVENTE – *egyháztörténész*
BEREK SÁNDOR – *szociológus, kulturális antropológus*
FILEP FRUZZSINA – *tanító*
GAÁL BOTOND – *rendszeres teológus*
GYŐRI L. JÁNOS – *irodalom- és művelődéstörténész*
JOÓ ANIKÓ – *nevelésszociológus*
KARÁDI ZSOLT – *irodalomtörténész*
KOVÁCS TEOFIL – *történész, tudományos munkatárs*
PÁL CSABA – *történész, szerkesztő*
PINCZÉS TAMÁS – *ifjúságkutató*
PUSZTAI GÁBOR – *néderlandista, irodalomtörténész*
TÁMBA RENÁTÓ – *nevelésszociológus*
VITÉZ FERENC – *irodalmár, kultúrakutató*